

Foreword

PLURAL. History, Culture, Society aims to foster the publication of high-quality articles and reviews concerning topics related to East- and Southeast-European history and society that had attracted little research interest. We will promote a critical approach towards historical sources, going against certain enduring and entrenched myths and stereotypes, which are directly connected to politically biased historical interpretations. We will also aim at initiating an academic “dialogue” that would transcend the established disciplinary boundaries. This dialogue could contribute, in the long term, to the creation of an open space for critical debates, thus stimulating a lively exchange of ideas and the development of innovative approaches in the field of East- and Southeast-European Studies. We will naturally focus on the regional dimension, but we will also attempt to go beyond the limits of our particular geographical setting, taking into account the European and global context. Our journal aims to be an academic forum and “meeting point” for the new generation of scholars in the field of the humanities and social sciences. The first, multi-lingual, issue of our journal features a number of texts (both by local and foreign researchers) on a variety of topics, ranging from archaeology to the most recent debates linked to the ‘politics of memory’ and the contemporary tendencies in the didactics of history. As our title suggests, we will attempt to cover a wide range of topics that would not only enhance the visibility and relevance of local scholarship in the social sciences and humanities, but would also engage in the on-going cross-border and trans-national dialogue and exchange of ideas, research models and academic traditions. The editors’ success in achieving these ambitious goals will be judged by our impartial and interested readers.

Editorial

Revista *PLURAL. History, Culture, Society* susține publicarea unor studii și recenzii care se referă la teme mai puțin sau deloc cercetate din domeniul istoriei și societății est și sud-est-europene și care promovează, cu precădere, o abordare critică a surselor, îndreptată împotriva unor mituri și stereotipuri vetuste și tributare unei lecturi angajate politic. De asemenea, ne propunem să inițiem un dialog academic care ar transcende limitele disciplinare consacrate și ar putea contribui, în timp, la crearea unui spațiu pentru dezbateri, schimb de idei și dezvoltarea unor abordări inovatoare în sfera studiilor est și sud-est-europene. Vom promova, firește, studii axate pe dimensiunea regională; totodată, vom încerca să depășim limitele acestui spațiu geografic, înscriindu-l într-un context european și global. Revista *PLURAL* se dorește a fi o platformă a noii generații de cercetători în domeniul științelor umane și sociale. Acest prim număr (multilingv) al revistei noastre include mai multe texte, care aparțin atât cercetătorilor locali, cât și străini, dedicate unor teme foarte variate, începând de la arheologie și mergând până la cele mai recente dezbateri legate de "politica memoriei" sau de tendințele contemporane din didactica istorică. Așa cum sugerează și titlul revistei noastre, vom încerca să acoperim o paletă destul de largă de subiecte care ar crește, pe de o parte, vizibilitatea și relevanța științelor umane și sociale la nivel local și s-ar angaja, pe de altă parte, în dialogul și schimbul de idei între diferite modele de cercetare și tradiții academice care are loc în prezent dincolo de granițele și limitele naționale consacrate. Succesul editorilor în atingerea acestor scopuri ambițioase va fi desigur evaluat de viitorii noștri cititori (sperăm noi, imparțiali și interesați de temele pe care le vom discuta în noua revistă).

Patrimoniul arheologic național: Politici, documentare, acces

Irina Oberländer-Târnoveanu

Abstract

Documentation of archaeological heritage is a fundamental tool for understanding and protection. Although we have a number of laws, conventions and recommendations to protect heritage at national, European and international level, their application in practice is not easy anywhere. Since 2000, The Romanian Ministry of Culture and CIMEC – The Institute for Cultural Memory (now a Department in the National Heritage Institute, since July 1, 2011) developed national databases for archaeological documentation, including sites, investigations and reports. By the end of 2013, there are three main archaeological databases at national level, all available online. The last 12 years means a great progress in regulating modern archaeology in Romania, agreeing national legislation with European and international ones, providing of tools and responses to the challenges of reality, primarily immediate threat to the archaeological heritage. Further development and integration of national archaeological databases is an aim which, unsupported, may not be fulfilled. But in today's world, it is becoming increasingly difficult to put a monopoly on information. Information via the Internet is powered from a variety of sources, sometimes richer, fresher and more accurate than that hierarchically one gathered by the authorities. Therefore we may be worried for today but optimistic for tomorrow.

Keywords: Romania, archaeological databases, National Archaeological Record, heritage inventory, heritage policy

Patrimoniul arheologic în epoca modernă

Întotdeauna societățile au progresat înlăturând o parte din cultura materială a generațiilor precedente. Dar niciodată aceasta nu s-a făcut pe o scară atât de mare și într-un ritm atât de rapid ca în ultimul secol. Distrugerii bruște, cauzate de calamități naturale, de războaie distrugătoare, de regimuri politice totalitare, dar și distrugerii lente, produse de creșterea demografică, expansiunea teritorială a localităților, agricultura intensivă și defrișări, dezvoltarea infrastructurii rutiere și feroviare, a zonelor industriale și de exploatare a resurselor naturale, construirea de canale de navigație și sisteme de irigație, amenajarea cursului râurilor și fluviilor, îndiguiri și desecări, construirea de hidrocentrale pe principalele cursuri de apă și multe altele au distrus masiv urme ale civilizațiilor trecute care supraviețuiseră, uneori aproape intacte, mii de ani. Citim și nu ne vine să credem relatările unor călători sau oameni de știință care mai vedeau, la sfârșitul secolului al XIX-lea, ziduri romane de 3 metri înălțime în Dobrogea sau Oltenia, acolo

unde, acum câteva decenii, arheologii nu mai găseau decât amprenta negativă a fundațiilor acelor ziduri, golite de piatră până la adâncimi de 2-3 metri! În doar câteva decenii, toată piatra din construcțiile antice sau medievale, dar și cărămidă, tuburi de ceramică și orice alte materiale reutilizabile fuseseră extrase și refolosite la construirea de case, biserici, garduri și anexe gospodărești în satele din jur sau de mai departe, la obținerea varului, ca balast etc.

În ultima jumătate de secol, ritmul de dezvoltare economică și mai accelerat, agricultura intensivă, poluarea, dar și creșterea traficului ilegal de antichități au produs distrugerii iremediabile unui patrimoniu arheologic și construit care, spre deosebire de cel natural, și el grav afectat, nu mai poate fi regenerat.

Vocile celor care pledează pentru protejarea și păstrarea patrimoniului cultural pălesc în fața celor care susțin prioritățile dezvoltării economice. Întrebarea-cheie este: cum împăcăm dezvoltarea cu vestigiile trecutului? Care este raportul optim? Cât de important este patrimoniul cultural pentru societatea modernă și pentru calitatea vieții cetățenilor? Cum determini politicieni care gândesc pe termen scurt să țină seama de interese pe termen lung? Deși avem o serie de legi, convenții și norme pentru protejarea patrimoniului la nivel național, european și internațional, aplicarea acestora în practică nu este nicăieri ușoară.

România a ratificat Convenția europeană pentru protecția patrimoniului arheologic (revizuită) de la Valletta (Malta) în 1997¹ și a elaborat, începând cu anul 2000, un set de acte normative pentru arheologie, începând cu Ordonanța nr. 43 din 30 ianuarie 2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național.² Crearea unui cadru legislativ coerent care să reglementeze toate operațiunile care compun protecția patrimoniului arheologic, de la inventariere și cercetare până la clasare, conservare, monitorizare, punere în valoare și acces, precum și activitatea instituțiilor, organismelor și persoanelor care acționează în domeniu au constituit o activitate extrem de pozitivă și necesară, mai ales că s-a bazat pe cele mai noi prevederi europene în domeniu. Nu că nu ar fi existat și până atunci reglementări în domeniul arheologiei, dar acestea erau parțiale, necorelate, unele învechite. A fost realizată și o strategie a Ministerului Culturii al României în domeniul arheologiei (2005-2008),³ ulterior actualizată.⁴

¹ *Legea 150/1997 privind ratificarea Convenției pentru protecția patrimoniului arheologic (revizuită), adoptată la Valletta la 16.01.1992, semnată de România la 22.06.1996, <http://www.cimec.ro/Resurse/Legislatie/ConventiiEuropene/150-1997.htm> (accesat decembrie 2013)*

² <http://www.cultura.ro/page/195>

³ <http://www.cultura.abt.ro/Documents.aspx?ID=185> (accesat decembrie 2013).

⁴ <http://www.cultura.ro/page/267> (accesat decembrie 2013).

Nu a fost deloc ușor de pus în practică noua legislație arheologică atât din rațiuni financiare – niciodată nu se alocă fonduri suficiente pentru implementarea tuturor prevederilor legale, cât și din cauza contextului mai larg, social și politic, în care trăim – schimbări guvernamentale, instabilitatea cadrului legislativ general, criză economică și măsuri de austeritate, începând cu anul 2009. Totuși, cadrul legislativ a creat instrumente și a obligat oamenii și instituțiile noastre să se adapteze unor cerințe moderne în domeniul practicii arheologiei, să evolueze, să se schimbe, cu mai mult sau mai puțin succes.

De la arheologia de cabinet la arheologia publică

Arheologia s-a schimbat mult în ultimele decenii, odată cu lumea din jur. Există diferențe de ritm de la o țară la alta și chiar în interiorul unei comunități științifice naționale – între instituții, universități și școli arheologice. Tendințele comune sunt totuși evidente:

- Arheologii, din cercetători și observatori ai trecutului, au fost nevoiți să devină salvatori și protectori, să se implice în politici publice, în administrarea patrimoniului cultural, în sensibilizarea politicianilor și a societății.
- Legislația a explodat: au fost elaborate legi de protecție, norme, convenții la nivel internațional, european și național; când intervine o așa efervescență legislativă ca cea din ultimele patru-cinci decenii, înseamnă că problema de soluționat este deja acută, aproape că este prea târziu.
- Inventarierea siturilor arheologice pe arii largi, regionale sau naționale, a căpătat o importanță deosebită, prevăzută și în convenții, cartea și legi: pentru ca să poți să protejezi, trebuie mai întâi să știi ce ai!
- Abordarea vestigiilor materiale ale trecutului s-a schimbat: de la sit sau monument privit izolat la zonă protejată, peisaj cultural, mediu istoric, adică la o viziune integratoare, menită să valorizeze și să păstreze, iar uneori chiar să refacă ambientul, contextul, întrepătrunderea subtilă între mediul construit și mediul natural.
- În cercetarea arheologică, a crescut ponderea cercetărilor preventive și de salvare în raport cu cele sistematice. Colegii din țările vest-europene se mirau, acum câțiva ani, că la noi încă se mai finanțează din fonduri publice atâtea săpături sistematice, în scopuri de cercetare științifică (chiar dacă fondurile alocate erau mici), în timp ce la ei tipul acesta de activitate arheologică aproape că dispăruse, majoritatea săpăturilor fiind cele preventive și de salvare, legate de autostrăzi, zone industriale și construcții. În România, punctul de cotitură a fost în 2004, când pen-

tru prima dată numărul autorizațiilor pentru cercetări preventive și de salvare l-a depășit pe cel pentru săpături sistematice.

- Felul în care se face cercetare arheologică a cunoscut schimbări majore: s-a extins gama de tehnici de cercetare (cercetări de suprafață cu mijloace moderne de înregistrare topografică, prospectare geofizică, interpretare a fotografiilor aeriene și din satelit, prelevare de probe și analize de laborator, tehnologii informatice – GIS, baze de date, modelare 3D), în care săpătura nu mai este decât o verigă în lanțul de cercetare.
- Accesul publicului larg la rezultatele cercetărilor arheologice a devenit o preocupare semnificativă, din multiple rațiuni, de la educație și democratizarea științei la justificarea banilor cheltuiți din taxele cetățenilor. Interpretarea datelor, facilitarea vizitării siturilor arheologice și reconstituirea vieții din trecut au devenit specializări noi în domeniul arheologiei.

Toate aceste schimbări, manifestate și în România, nu au fost ușor de asimilat și au creat tensiuni în interiorul breslei, între generații și școli, în universități, institute de cercetare și muzee. Dar, fie că vrem sau nu, realitățile ne împing în această direcție.

Între 2000 și 2012, în România au fost emise aproape 70 de acte normative (legi, hotărâri de guvern, ordonanțe, decrete, ordine de ministru) pentru domeniul patrimoniului cultural, din care 36 pentru monumente istorice, 14 pentru arheologie, 18 pentru patrimoniul mobil.

În total, peste 1000 de pagini de reglementări! Din 30 octombrie 2012, pe site-ul www.cultura-net.ro sunt publicate noi proiecte de lege pentru modificarea și completarea principalelor acte normative privind protejarea patrimoniului: a O.G. nr. 43/2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național, republicată, cu modificările și completările ulterioare,⁵ a Legii nr. 422/2001 privind protejarea monumentelor istorice, republicată, cu modificările și completările ulterioare,⁶ a Legii nr. 182/2000 privind protejarea patrimoniului național mobil.⁷

A devenit patrimoniul mai bine protejat? Dacă citim Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Patrimoniul Construit, Siturile Istorice și Naturale (septembrie 2009), realizat de un grup de specialiști de prestigiu, se pare că nu:

... Starea dramatică de degradare a patrimoniului național se datorează atât unei legislații insuficient elaborate și aplicării defectuoase a acesteia, cât și nivelu-

⁵ <http://www.cultura-net.ro/DezbateriDetalii.aspx?ID=456> (accesat decembrie 2013).

⁶ <http://www.cultura-net.ro/DezbateriDetalii.aspx?ID=455> (accesat decembrie 2013).

⁷ <http://www.cultura-net.ro/DezbateriDetalii.aspx?ID=454> (accesat decembrie 2013).

lui scăzut de informare și responsabilizare a cetățenilor și a administrației. [...] Din cauza incoerenței legislației în vigoare, a curențelor exprimate prin slaba și ineficienta corelare dintre legislația principală și legislația secundară, a absenței unei politici clar și coerent definite în acest domeniu, a inconsecvențelor și lipsei de reacție din partea administrației locale, a slabei instruirii a corpului de specialiști și insuficienței sale numerice, dar și din cauza ignoranței și a lipsei de educație a cetățenilor față de moștenirea materială și imaterială a trecutului, patrimoniul cultural național a devenit un teren al abuzurilor care afectează identitatea națională.⁸

Raportul radiografiază o stare de lucruri în care marea problemă nu este, ca în alte domenii, lipsa de reglementări legislative, ci aplicarea lor în practică. Excesul de reglementare și schimbările frecvente reflectă această slabă capacitate de implementare a legislației în vigoare, insatisfacția pentru rezultate.

Bazele naționale de date pentru arheologie

Ca să protejezi, trebuie în primul rând să cunoști, adică să ai o evidență cât mai clară a siturilor și zonelor arheologice, a cercetării arheologice de teren și a rezultatelor acestora. În articolul 2 al Convenției de la Valletta se menționează obligația fiecărui stat de „ținere a unei evidențe a patrimoniului său arheologic și clasarea unor monumente sau zone protejate”.

Prin Ordonanța 43/2000,⁹ articolul 17, s-au instituit oficial Repertoriul Arheologic Național (RAN), administrat de Ministerul Culturii, și baze de date pentru inventarierea informatizată a patrimoniului arheologic, administrate de Institutul de Memorie Culturală (CIMEC), respectiv de Institutul Național al Patrimoniului (INP), după unificarea cu CIMEC în iulie 2011.¹⁰ Un regulament al Repertoriului Arheologic Național a fost aprobat prin Ordinul Ministrului Culturii și Cultelor nr. 2.458 din 21.10.2004.¹¹ Conform acestuia,

Repertoriul arheologic național cuprinde date științifice, cartografice, topografice, imagini, planuri, precum și orice alte informații privitoare la:

⁸ <http://patr.presidency.ro/upload/Raport%20Patrimoniul%20național%20septembrie%202009.pdf> (accesat decembrie 2013).

⁹ <http://cultura.ro/uploads/files/Og43-2000-Republicare-2007-04-25.pdf> (accesat decembrie 2013).

¹⁰ În 1978 a fost înființată prima instituție românească de informatică în cultură, Oficiul Mic de Calcul Electronic, devenit, în 1981, Centru de Calcul și, din 1990, Centrul de Informatică și Memorie Culturală (CIMEC), cu obiectivul major de creare și gestionare a bazelor naționale de date pentru evidența patrimoniului cultural și a resurselor informaționale asociate. Din 1 iulie 2011, CIMEC a fost integrat ca direcție în Institutul Național al Patrimoniului, aflat în subordinea Ministerului Culturii.

¹¹ <http://www.cimec.ro/Legislatie/OMC2432RegulamentRAN.doc> (accesat decembrie 2013).

- a) zonele cu potențial arheologic cunoscut și cercetat, zonele cu potențial arheologic cunoscut și necercetat, precum și zonele al căror potențial arheologic devine cunoscut întâmplător sau ca urmare a cercetărilor arheologice preventive;
- b) monumentele, ansamblurile și siturile istorice în care s-au efectuat sau sunt în curs de desfășurare cercetări arheologice;
- c) informații științifice privind bunurile mobile descoperite în zonele sau la monumentele istorice prevăzute la lit. a) și b);
- d) situri arheologice distruse sau dispărute.¹²

Cele mai recente definiții propuse pentru sit și zonă arheologică sunt următoarele:

...prin **zonă cu patrimoniu arheologic reperat** se înțelege terenul delimitat conform legii, în care urmează să se efectueze cercetări arheologice pe baza informațiilor sau a studiilor științifice care atestă existența subterană ori subacvatică de bunuri de patrimoniu arheologic, susceptibile să facă parte din patrimoniul cultural național; [...]

...prin **sit arheologic** se înțelege terenul situat suprateran, subteran sau subacvatic, ce conține vestigii arheologice mobile sau imobile precum structuri, construcții, ansambluri, clasate în Lista monumentelor istorice sau neclasate, relevate ca urmare a cercetărilor arheologice sau a descoperirilor arheologice întâmplătoare (subl. n.).¹³

Crearea unor evidențe naționale informatizate este o acțiune pe termen lung, sistematică și continuă, care trebuie să asigure:

- colectarea datelor de la un număr mare de furnizori – instituții și persoane – distribuiți pe tot teritoriul țării;
- crearea și administrarea bazelor de date atât din punct de vedere al conținutului (editori și redactori de specialitate), cât și din punct de vedere tehnic (programatori, administratori de baze de date, ingineri de sistem);
- publicarea și difuzarea eficientă a informațiilor de interes public atât pe suport digital (mai ales pe Internet), cât și pe suport clasic (volume, rapoarte);
- organizarea și întreținerea unor arhive, pe suport clasic și digital (în primul rând sursele primare de date);

¹² *Ordonanța de Guvern nr. 43 din 30 ianuarie 2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național*, art. 17, alin. (4), <http://cultura.ro/uploads/files/Og43-2000-Republicare-2007-04-25.pdf> (accesat decembrie 2013).

¹³ *Proiect de lege pentru modificarea și completarea O.G. nr. 43/2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național, republicată, cu modificările și completările ulterioare*, 30 oct. 2012, <http://www.cultura-net.ro/DezbateriDetalii.aspx?ID=456> (accesat decembrie 2013)

- asigurarea securității datelor și stabilității în timp (în domeniul evidenței de patrimoniu, nimic nu se șterge, totul se păstrează și se acumulează pe intervale temporale mari);
- asigurarea unui suport informațional geografic, care să permită localizarea siturilor și zonelor arheologice pe hartă.

Aceste cerințe minimale pentru succesul realizării unor resurse documentare utile se confruntă cu o serie de restricții în practică: finanțare precară și nesigură; personal puțin; dificultăți de cooperare între instituții și persoane; un cadru economic și politic dificil; evoluția rapidă a tehnologiei, care necesită adaptare la noi soluții hard și soft. Nu întâmplător, multe inițiative încep cu mare avânt și eșuează lamentabil după ce finanțarea inițială sau promotorii dispar.

Bazele de date de evidență sunt foarte complexe și necesită o actualizare continuă a informațiilor, practic zilnică. Echipa care întreține o bază de date regională sau națională trebuie să proceseze o mare cantitate de date, adesea din surse neuniforme, indiferent că alimentarea cu date se face local sau online. Trebuie să răspundă la diverse provocări: schimbările tehnologice (migrarea datelor pe noi platforme hardware și software, în pas cu noile versiuni), accesul la informația de interes public (mecanisme de acces local și on-line pentru publicul larg), protecția informațiilor. De aceea abordarea realistă și viziunea de perspectivă sunt esențiale pentru a asigura o creștere etapizată, continuitate, cooperare, suport.

În țări cu tradiție în evidența patrimoniului, proiectarea unui sistem informatic național durează 2-3 ani și implică sume considerabile, ca să nu mai vorbim de ani de implementare și ajustare a sistemului în funcție de cerințe și rezultate. Colegii francezi ne povesteau că proiectul Atlasului patrimoniilor¹⁴ a fost gândit și regândit pe parcursul a peste 7 ani. Cam peste tot informatizarea repertoriilor arheologice s-a făcut după zeci de ani de repertoriere sistematică a teritoriului, care au dus la crearea de fișiere și arhive manuale uriașe. Actualizarea platformelor software, datorită progresului rapid în domeniul tehnologiilor informatice, se face la 5-7 ani, prin proiectarea unor sisteme noi, cu o componentă obligatorie și, adesea, complicată, care să asigure preluarea datelor de pe sistemul vechi pe cel nou. Din păcate, noi avem experiența lucrului sub presiune, cu perspectivă scurtă.

Pentru a răspunde cerinței Ministerului Culturii de a asigura suportul informatic pentru evidențele naționale prevăzute în noile acte normative pentru domeniul arheologiei, ar fi fost necesar să se proiecteze un sistem informatic complex, dedicat, pentru care în acel moment nu existau nici resurse, nici timp. În condițiile date, am început în 1999 cu mici baze de date Access, separate pentru fiecare repertoriu sau registru, respectiv:

¹⁴ Atlas des Patrimoines, <http://atlas.patrimoines.culture.fr> (accesat decembrie 2013).

- Repertoriul Arheologic Național
- Cercetări arheologice autorizate
- Registrul arheologilor
- Fișe tehnice de cercetare arheologică
- Cronica cercetărilor arheologice – pentru rapoartele preliminare de cercetare arheologică
- SIRUTA – Sistemul informatic al Registrului unităților teritorial-administrative din România, completat și adaptat (de exemplu, adăugarea semnelor diacritice numelor de localități).

Ulterior, după 2004, unele baze de date au fost, treptat, integrate pe o nouă platformă în Sistemul informatic pentru administrarea cercetărilor arheologice ACERA (acera.cimec.ro), respectiv:

- cercetările arheologice autorizate – sistematice, preventive, evaluare de teren, supraveghere arheologică, utilizarea detectoarelor de metale;
- Registrul arheologilor, atestați de Ministerul Culturii;
- fișele tehnice de cercetare.

S-a proiectat și un modul pentru rapoartele anuale de cercetare arheologică (în 2008), care nu a fost finalizat, lipsindu-i atât interfața publică, cât și funcția de import a datelor din baza veche. Nerealizată a rămas și migrarea bazei de date RAN pe același sistem integrat, după reducerea drastică a fondurilor, reorganizările administrative și alte măsuri de austeritate care au fost luate începând cu 2009.

La sfârșitul anului 2013 există trei baze de date arheologice active la nivel național: baza de date RAN pentru evidența siturilor arheologice; sistemul ACERA pentru cercetări autorizate, fișe tehnice și Registrul arheologilor și baza de date CRONICA pentru rapoarte arheologice, dar și o bază de date de arhivă arheologică: Indexul Repertoriului Arheologic al României (RAR) de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București.

La crearea resurselor informaționale arheologice pe suport digital au contribuit, de-a lungul acestei perioade, specialiști de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, de la Ministrul Culturii, de la CIMEC, precum și numeroși colaboratori din București și în țară.

Baza de date a Repertoriului Arheologic Național (RAN)

Ce aveam în România în materie de repertoriere arheologică până în anul 2000? Puțin. Până în 1950, diverse inițiative regionale sau locale de inventariere a descoperirilor arheologice s-au materializat în articole și semnalări în presă, fără să fie rodul unei metodologii sistematice. Altele, importante, cum este cea a topogra-

fului Pamfil Polonic (1858-1943), rămăseseră în manuscris.¹⁵ În 1949, proaspăt înființatul Institut de Arheologie al Academiei și-a propus realizarea Repertoriului Arheologic al României (RAR), prin realizarea de fișe bibliografice și de teren. Din păcate, inițiativa a fost restrânsă după 1953 și, practic, abandonată în 1956.¹⁶ Fișele de repertoriu, rămase în manuscris, descriptive și sumare, fără suport cartografic, au rămas să fie consultate de specialiști mai mult pentru valoarea lor istorică, deoarece curând au fost cu totul depășite de creșterea masivă a cunoștințelor despre siturile arheologice după 1960.

Din 1966 s-a reluat ideea repertoriilor arheologice, dar de data aceasta pe județe. Primele publicate au fost cele pentru județele Botoșani¹⁷ și Iași.¹⁸ Publicarea altor repertorii județene a fost târăgănată ani la rând, iar în alte județe nu s-a făcut deloc. Multe informații s-au pierdut. După 1992 s-au publicat mai multe repertorii arheologice județene, dar aproape toate bazate pe vechile fișe rămase în manuscris, cu bibliografia actualizată ici și colo, fără periegeze și investigații de teren noi.

În 1991-1992 a fost realizat, de Direcția Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, proiectul Listei monumentelor istorice (LMI), care includea și circa 4.000 de situri arheologice, unele propuse încă din anii 70 ai sec. XX de către oficiile județene pentru patrimoniul cultural național și neactualizate. Dar se dorea cât mai repede să se instituie un regim de protecție pentru patrimoniul imobil, deci timpul pentru verificări era limitat. Deși primele calculatoare personale apăruseră deja în România, în anul 1991 Lista Monumentelor Istorice (proiect) a fost dactilografiată pe hârtie, la mașina de scris, sub forma unui tabel cu informații sumare: localizare administrativă (județ, comună, sat, punct sau adresă), tip de sit și epoca, dacă se cunoșteau. Pentru identificarea oricărei informații trebuiau răsfoite, la propriu, sute de pagini de hârtie, uneori pe copii foarte greu lizibile.

Din 1993, LMI a început să fie introdusă pe calculator de Institutul de Memorie Culturală (CIMEC), la inițiativa Ministerului Culturii, exasperat de lentoarea cu care primea informațiile despre monumentele istorice. Am început cu primul capitol, cu monumentele și siturile arheologice,¹⁹ dar nu ca o simplă listă în Word

¹⁵ Alexandru Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă* (București: AGIR, 2003), 65-69.

¹⁶ Ibidem, 108-118

¹⁷ Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, D.M. Pippidi, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. 2 vol. (București: Institutul de Arheologie, 1976).

¹⁸ Vasile Chirica, Marcel Tănăsachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*. 2 vol. (Iași: Junimea, 1984-1985).

¹⁹ Irina Oberländer-Târnoveanu, „Statistical View of the Archaeological Sites Database”. *Analecta Praehistorica Leidensia* 28 „Interfacing the Past. Computer Applications and Quantitative Me-

(mai ușor de făcut, dar fără perspectivă), ci într-o bază de date relațională: la început Paradox 3.5, apoi Microsoft Access. Cu resurse puține și multă perseverență, operațiunea, care a durat vreo 4 ani, a fost dusă, totuși, la capăt. Pentru cele peste 24.000 de obiective se creau, astfel, posibilități de căutare rapidă a informației pe diverse criterii, în loc de răsfoirea manuală a unor volume, ca și perspective de actualizare și de migrare a conținutului pe alte versiuni, în pas cu schimbările rapide în domeniul informaticii. Prin urmare, în 1999 exista la CIMEC o bază de date cu circa 4.000 de înregistrări de situri arheologice considerate ca importante, care au constituit și nucleul Repertoriului Arheologic Național (RAN).

Modelul de date²⁰ a fost stabilit de un grup de lucru format din arheologi de la CIMEC și de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București (1999-2000), care s-au întâlnit mai multe luni la rând pentru a discuta cum ar trebui să fie structurat RAN. Cea mai potrivită a fost considerată o structură ierarhică și relațională formată din *sit*, definit ca loc cu urme de activitate umană, care poate avea una sau mai multe *entități arheologice*:

- *ansamblu* sau *grup* de entități (așezare, necropolă etc.), caracterizat prin tipologie și cronologie;
- *complex arheologic* (de obicei un complex închis, cu unul sau mai multe obiecte, de exemplu locuință, mormânt, groapă menajeră sau rituală etc.), izolat sau parte dintr-un ansamblu arheologic;
- *obiect arheologic* (*artefact* sau *ecofact*) care, la rândul lui, poate fi o descoperire izolată, deci legat doar de un sit (loc de descoperire), sau aparținând unui complex sau ansamblu identificat.

Proiectarea bazei de date a avut în vedere *Standardul minimal de date pentru situri și monumente arheologice* elaborat sub egida Consiliului Europei (1993-1995) de Grupul de lucru pentru situri arheologice al Comitetului Internațional de Documentare al Consiliului Internațional al Muzeelor (CIDOC/ICOM), din care am făcut și eu parte,²¹ astfel încât să se poată consemna date de descriere, referințe documentare și bibliografice, date cartografice, date privind regimul juridic, stare de conservare etc. Ca rezultat, a fost elaborată o bază de date relațională destul de complexă, chiar dacă, la început, informațiile pe care le aveam erau sumare. Suportul soft al bazei RAN a fost Microsoft Access (fig. 1).

thods in Archaeology, CAA95”. Vol. I. Edited by Hans Kamermans and Kelly Fennema (Leiden: Leiden University Press, 1996), 47-50.

²⁰ Irina Oberländer-Târnoveanu, Dan Matei, *Standarde și recomandări în documentarea bunurilor culturale* (București: CIMEC, 2009), 102-111, http://www.cimec.ro/pdf/Oberlander-Tarnoaveanu-Irina_Matei-Dan_Standarde-si-recomandari-in-documentarea-bunurilor-culturale-2009.pdf (accesat la 06.12.2013)

²¹ Oberländer-Târnoveanu și Matei, *Standarde și recomandări*, 86-101.

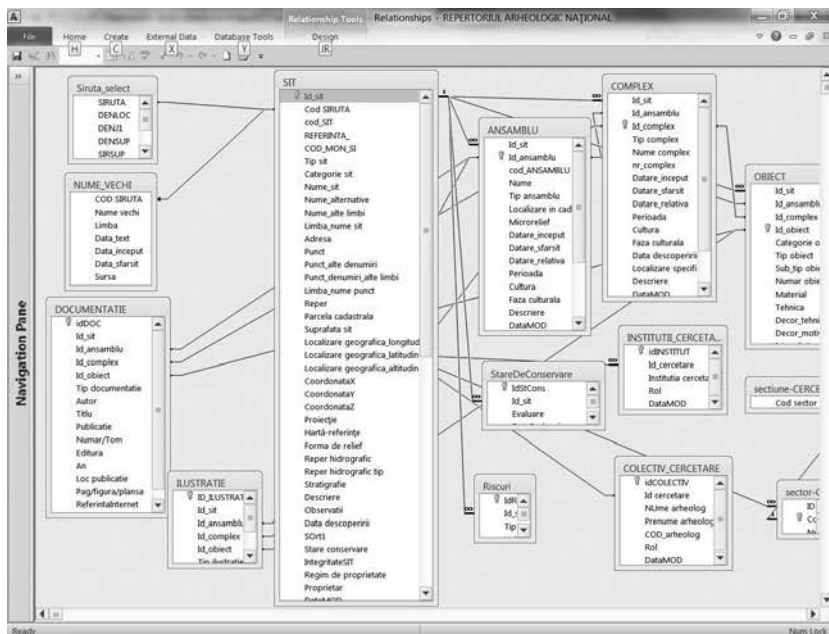

Fig. 1. Structura relațională a bazei de date a Repertoriului Arheologic Național (RAN) / Relationships structure of the National Archaeological Record database

Principalele surse de documentare pentru RAN sunt:

a) Literatura de specialitate:

- repertoriile arheologice județene sau zonale publicate, din care s-a extras toată informația utilă;
- articolele, studiile monografice, notele și discuțiile referitoare la cercetări arheologice sistematice sau de salvare și periegeze, apărute în reviste de specialitate sau în publicații ale muzeelor;
- repertorii de descoperiri elaborate în cadrul unor lucrări de studii aprofundate sau de doctorat (publicate sau nepublicate).

b) Liste și rapoarte oficiale:

- informațiile conținute în Lista monumentelor istorice 1991-1992, 2004 și 2010, capitolele monumente și situri arheologice (I) și monumente arhitectonice (II), ultimele doar în situația în care au fost validate ca situri arheologice prin săpături arheologice, înregistrându-se codul LMI și categoriile de protecție: A (importanță națională) și B (importanță regională sau locală);
- rapoartele de săpătură arheologică (publicate sau în manuscris, după avizarea de către direcția de specialitate din Ministerul Culturii);

- fișele de sit ce însoțesc cererile de autorizare a cercetărilor arheologice;
 - fișele tehnice ale cercetărilor arheologice efectuate în urma autorizării de către Comisia Națională de Arheologie.
- c) Arhive arheologice:
- fișele de sit în manuscris din diverse arhive, colecții sau fonduri arheologice (precum arhiva Repertoriului Arheologic al României deținută de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”);
 - înregistrări ale unor situri arheologice sau artefacte existente în colecțiile muzeelor sau ale altor instituții care au întreprins cercetări arheologice;
 - cercetări nepublicate realizate de arheologi avizați.
- d) Surse cartografice:
- lista zonelor de patrimoniu arheologic reperat descrise în planuri cadastrale și hărți topografice – deținute de Oficiul Național de Cadastru, Geodezie și Cartografie, oficiile din subordinea sa și, după caz, oficiile de cadastru agricol și organizarea teritoriului agricol sau în Planurile Urbanistice Generale (PUG) realizate de unitățile administrative teritoriale;
 - localizarea unor situri arheologice pe ortofotoplanuri, pe hărți topografice mai vechi și pe imagini satelitare din Google Earth, Bing Map și altele.

Evoluția bazei de date RAN

Baza de date RAN a început cu cele circa 4.000 de înregistrări sumare de situri din baza de date a Listei Monumentelor Istorice din 1991. Aplicația permite introducerea și actualizarea datelor, selecții, rapoarte statistici și întreținerea tehnică a bazei de date (fig. 2). Aceste înregistrări au fost, în timp, completate și s-au adăugat înregistrări noi, pe baza surselor menționate mai sus, de către o mică echipă de arheologi de la CIMEC și colaboratori, crescând constant atât calitativ, cât și cantitativ. La început doar o bază de date textuală, din 2004 i s-a adăugat un program de GIS intern (ArcGis/Esri) și un server cartografic – Mapserver (map.cimec.ro) (fig. 3).

Din 2005 baza de date RAN a fost publicată și on-line, fiind accesibilă atât prin interfața de căutare și răsfoire asp (ran.cimec.ro), cât și prin interfața geografică a serverului cartografic (map.cimec.ro). RAN online este deocamdată o copie pe serverul web cu informațiile de interes public ale bazei RAN interne, care este administrată pe un server de baze de date protejat. Actualizarea bazei online se face lunar sau mai des, în funcție de volumul de modificări validate. În 2012 s-a adăugat și afișarea de imagini în baza de date RAN on-line, deocamdată

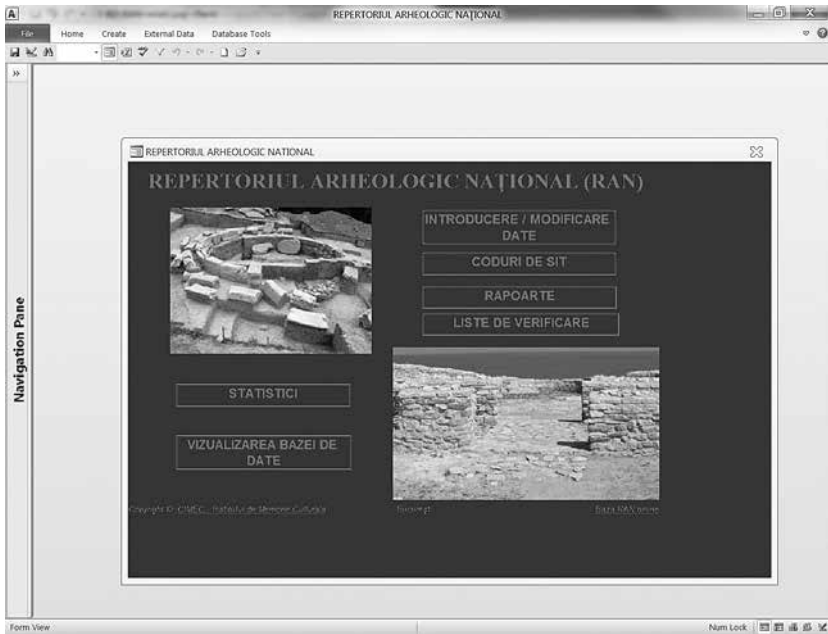

Fig. 2. Baza națională de date RAN: meniul principal al aplicației Microsoft Access / National RAN database: Microsoft Access main menu

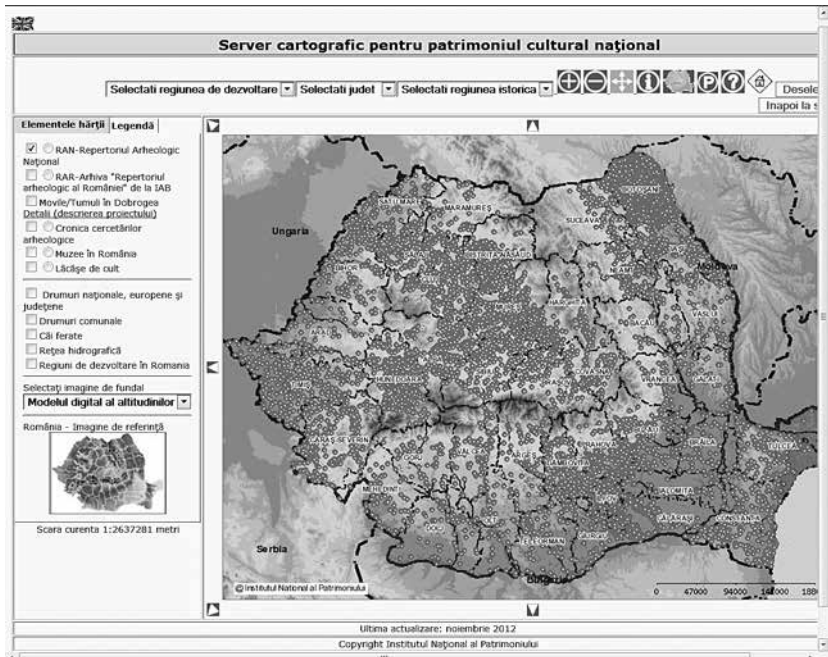

Fig. 3. Serverul cartografic (map.cimec.ro): interfața geografică de acces la baza de date RAN / Mapserver: geographic access to RAN database

RO (EN) Repertoriul Arheologic Național (RAN) CIMEC

Informații despre SIT

Localizată pe harta României	
Cod RAN	145916.01
Cod LMI (Lista Monumentelor Istorice)	SB-I-m-A-12008
Nume	Situl arheologic de la Tălșca - "Dealul Cășnaș"
Județ	Sibiu
Unitate administrativă	TLIȘCA
Localitate	Tălșca
Punct	Dealul Cășnaș (Dealul Cășnaș)
Reper	Situl se află la N de sat.
Forma de relief	deal
Categorie	locuire civilă
Tip	apezare
Observații	În cadrul proiectului "Conservarea, restaurarea și introducerea în circuitul cultural-turistic a Cetății dacice de la Tălșca, Cășnaș", proiect inițiat de DCCPCN Sibiu și aprobat de MCI, prin organismele sale de specialitate, s-au executat săpături arheologice la turnul locuință nr. 1 din cetatea dacică.
Data descoperii	1959-1965
Stare de conservare	bună / 19.01.2009
Regim de proprietate	public
Proprietar	Consiliul local Tălșca
Data ultimei modificări a fișei	28.3.2013

Descoperiri în cadrul sitului:

Categorie/ Tip	Epoca (Datare)	Cultura/ Faza culturală	Descriere/ Observații	Cod LMI
Locuire	Epoca bronzului	reprezentată		SB-I-m-A-12008.01
Locuire	Hăllstatt	reprezentată		SB-I-m-A-12008.01
Cetate	La Tène	geto-dacică		SB-I-m-A-12008.02

Bibliografie

1. DMSI, Proiectul Listei Monumentelor Istorice, 1991 [Proiect LMI] (sursa fișei de sit)
2. Popa, Dumitru, Cetatea dacică Tălșca, 2004 [Fișă tehnică] (sursa fișei de sit)
3. Popa, Dumitru, Cetatea dacică Tălșca, 2005 [Fișă tehnică] (sursa fișei de sit)
4. Lista Monumentelor Istorice, MO nr. 646 bu/16/07/2004, Ordinul ministrului culturii și cultelor nr. 2.314/2004, vol. III, București, 2004, 2081, 160 [Ordin MCC] (sursa fișei de sit)
5. Dumitru, Popa, Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004, CIMEC-Institutul de Memorie Culturală, București, 2005, <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?c=3233> [Publicație] (sursa fișei de sit)
6. Popa, Dumitru, Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005, CIMEC-Institutul de Memorie Culturală, București, 2006, <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?c=3531> [Publicație] (sursa fișei de sit)
7. Popa, Dumitru, Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2006, CIMEC-Institutul de Memorie Culturală, București, 2007, <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?c=3738> [Publicație] (sursa fișei de sit)
8. Sabin, Luca Adrian; Pinter, Zeno Karl, Repertoriul arheologic al județului Sibiu (Situri, Monumente arheologice și istorice), Universitatea "Lucian Blaga" Sibiu, Centrul pentru Cercetarea și Valorificarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European, Biblioteca Septemcastrensis III, Editura Economică, Sibiu, 2003, 227-228 (Repertoriu)

Bază de date întreținută și administrată de Institutul de Memorie Culturală - CIMEC
 Coordonator: Inna Oberländer-Tâmbulescu, Responsabilul bazei de date: Bogdan Sandic, Proiectare ASP și HTML: Copin Miu
 Ultima actualizare 16 Aprilie 2013

Fig. 4. Exemplu de fișă de sit arheologic în baza de date RAN online (ran.cimec.ro) / Example of archaeological site record in the RAN online database

pentru circa 700 de situri cercetate (fig. 4). Există însă adunată o arhivă de peste 5.000 de imagini digitale care vor deveni accesibile on-line.

Pentru a se dezvolta, Repertoriul arheologic are nevoie urgentă de o platformă soft mai performantă, accesibilă pe web. Poate recenta lansare (decembrie 2013) a softului Arches, realizat de Institutul de Conservare Getty (GCI) și World Monuments Fund (WMF) pentru patrimoniul imobil să fie o soluție tentantă.²² Arches este o platformă gratuită, open source, pe web, bazată pe un sistem cartografic, pentru inventarierea și managementul patrimoniului cultural în orice regiune geografică și în orice limbă. Arches este proiectat pentru a înregistra toate tipurile de patrimoniu imobil, inclusiv situri arheologice, clădiri și alte structuri istorice, peisaje, și ansambluri de patrimoniu sau rezervații. În plus, încorporează standardele internaționale de date,²³ ceea ce înseamnă portabilitate și capacitate de integrare superioară într-o lume globalizată.

²² Arches Heritage Inventory & Management System, <http://archesproject.org/> (accesat decembrie 2013)

²³ Core Data Index to Historic Buildings and Monuments of the Architectural Heritage (1992), Core Data Standard for Archaeological Sites and Monuments (1995), <http://archives.icom.museum/object-id/heritage/contents.html>; CIDOC Conceptual Reference Model (CRM), <http://www.cidoc-crm.org/index.html>

Bazele de date arheologice românești a fost conectate, prin intermediul unor proiecte europene, în rețele și portaluri europene: ARENA – Rețeaua arhivelor arheologice europene, Europeana – biblioteca, arhiva și muzeul Europei, CARARE, FASTI Online etc.

Între 2000 și 2013, Repertoriul Arheologic Național a crescut de patru ori, ajungând la 17.700 de situri (dintre care 3.600 nepublice, în curs de verificare) și peste 30.000 de entități arheologice, din 5.626 de localități, din care circa 27.400 de ansambluri/grupuri arheologice, 2.000 de complexe și 1.100 de artefacte. În plus, s-au adăugat 33.900 de referințe bibliografice (de la zero referințe, la început), 3.800 de mențiuni privind cercetări arheologice, 2.400 de mențiuni de riscuri pentru conservarea unor situri, liste de termeni, sute de instituții și persoane, imagini, peste 4.800 de localizări geografice precise (de la zero localizări în anul 1999) etc.

Din punct de vedere strict statistic, cifrele menționate mai sus indică o creștere consistentă a bazei de date RAN pe parcursul a 12 ani. Baza de date se actualizează, în continuare, zilnic. Dacă însă ne raportăm la suprafața României și ne comparăm cu repertoriile arheologice din alte țări, ar trebui să avem cel puțin 100.000 de situri în RAN, deci suntem încă departe de ceea ce ar trebui să avem. Totuși, integrarea a zeci de mii de informații disparate într-o singură resursă digitală, accesibilă public, este principala realizare a echipei care a lucrat pentru baza de date RAN.

Localizarea geografică a siturilor

Una dintre marile probleme a fost aceea a localizării geografice precise a siturilor, care lipsea din toate evidențele mai vechi sau mai recente, inclusiv din repertoriile arheologice publicate. Situația este de așa natură fie pentru că nu se lucra cu hărți topografice, fiind considerat suficient să descrii niște repere antropice sau naturale („la marginea sudică a satului X”, „pe malul stâng al râului Y”, la „circa 300 m de stația CFR”, „în grădina CAP”) sau, mai rău, indicând toponime locale, din care unele s-au pierdut: „fântâna lui Petre”, „via lui Marinică” etc.), fie pentru că în perioada comunistă și chiar după 1990, pentru o vreme, hărțile topografice erau considerate secrete militare și erau cenzurate la publicare sau greu accesibile. De aceea, când am început colectarea datelor pentru RAN, nu aveam nici o localizare geografică precisă, nici măcar la nivel de punct (latitudine și longitudine) pentru niciun sit arheologic și nici posibilitatea de a prelua astfel de date din repertoriile mai vechi publicate. Cum să protejezi ceva ce nu poți localiza și delimita precis pe o hartă?!

Pentru a plasa pe hartă siturile arheologice, singurul indiciu erau, pentru început, coordonatele geografice ale centrelor localităților pe raza cărora se aflau situri-

le - coordonate aflate în baza de date geografice a hărților digitale (centru stabilit, convențional, pe turla bisericii din centrul localității). În timp, s-a ajuns la circa 4.800 de situri cu localizarea geografică precisă, la nivel de punct, linie sau poligon (la sfârșitul anului 2013), repartizate însă inegal pe teritoriul țării: mult mai dese acolo unde arheologii au colaborat voluntar pentru RAN, furnizându-ne date (de exemplu județele Botoșani, Prahova, Călărași, Teleorman) și mult mai puține acolo unde informațiile nu au exista sau nu ne-au fost accesibile.

În 2005, Ministerul Culturii a lansat un nou program: „Programul național de implementare a unui sistem informațional geografic pentru protecția patrimoniului cultural național imobil (arheologie și monumente istorice) – eGISPAT”, dar care a fost destinat exclusiv localizării obiectivelor din Lista Monumentelor Istorice, fără a fi inclus și Repertoriul Arheologic Național. Din păcate, rezultatele unor proiecte de localizare geografică a siturilor din LMI, finanțate de Ministerul Culturii în opt județe și mun. București, nu ne-au fost accesibile pentru RAN, pe diverse considerente administrative. Din 2009, și acest program a fost încetinit, din lipsă de resurse, deși era prevăzut să se încheie în 2013. Conform unor informații din presă, doar circa 30% din obiectivele înscrise în LMI au fost localizate.²⁴

Localizarea geografică este esențială pentru cunoașterea și protecția siturilor. Din păcate, nu se înțelege pe deplin nici la nivel central, nici la nivel teritorial, importanța unui Repertoriu Arheologic Național care să funcționeze ca un index rapid de identificare a siturilor și zonelor arheologice din țară, ceea ce ar preveni multe distrugereri, abuzuri, proiecte economice întârziate.

Identificarea unică a siturilor: codul RAN

Codul RAN al sitului este principalul element de identificare și este completat obligatoriu în autorizațiile de cercetare arheologică, în rapoarte de cercetare, fișe tehnice și orice alte documente care se referă la cercetarea și protejarea patrimoniului arheologic. Prin urmare, orice acțiune asupra unui sit presupune înregistrarea prealabilă a acestuia în Repertoriul arheologic și acordarea unui cod unic de identificare.

Legătura între baza de date RAN și baza de date aferentă hărții vectoriale se face prin codul SIRUTA al localității (codul numeric din Sistemul Informatic al Registrului Unităților Teritorial-Administrative) din Registrul unităților teritorial-administrative din România, instituit în anul 1968 și întreținut de Institutul Național de Statistică (<http://www.insse.ro>)²⁵. De aceea, codul SIRUTA a fost

²⁴ <http://m.hotnews.ro/stire/10257415> (accesat aprilie 2013).

²⁵ O versiune completă aici: http://map.cimec.ro/mapservervechi/cauta/cauta_ro.aspx (accesat aprilie 2013).

folosit ca element central pentru acordarea unor coduri unice siturilor înscrise în baza de date RAN. Codul RAN a fost alcătuit după regula:

cod SIRUTA + punct (.) + nr. 01 – n

în care codul SIRUTA reprezintă codul localității de rangul cel mai mic unde este localizat situl sau descoperirea întâmplătoare (nivelul 3 sau nivelul 2 din Registrul SIRUTA), iar numărul reprezintă un număr unic de ordonare, de la 1 la n, arbitrar acordat punctului sau adresei sitului conform ordinii de înregistrare în baza de date RAN. De exemplu, 160424.10 este codul RAN al așezării fortificate de la Telița, jud. Tulcea, punct Edirlen, în care 160424 este codul SIRUTA al localității Telița, iar numărul 10 este acordat sitului ca fiind al zecelea de pe raza localității Telița înregistrat în baza de date.

La înregistrarea unui sit nou în baza de date RAN, se consultă Registrul SIRUTA pentru a se prelua codul de localitate (sat, comună, oraș, municipiu), se consultă baza de date RAN pentru a se vedea ce situri mai sunt înscrise din localitatea respectivă și se acordă primul număr de ordine liber. Riscul de a se greși este semnificativ, mai ales că uneori se dau coduri unor situri nou-descoperite (de exemplu în cererile de autorizații de cercetare) înainte ca acestea să fi înregistrate în RAN.

Acordarea unor identificatori unici (un fel de numere de inventar) pentru entitățile înregistrate în orice tip de evidență este necesară pentru a se evita confuziile de identificare după șiruri de caractere alfabetice sau alfanumerice (denumiri de situri, de exemplu), care implică tot felul de variații de nume, sinonime, variante ortografice etc. Ideal este ca aceste coduri numerice să fie neutre, adică simple numere de la 1 la infinit, independente de particularitățile și modificările continue ale realității. Șirurile numerice sunt și mult mai ușor de contorizat și verificat automat în aplicațiile informatice, pentru a se evita dublurile. Sistemul informatic poate atribui automat primul număr liber la o nouă înregistrare. Dar noi suntem încă puternic atașați de codificările semnificative, eventual arborescente, în care fiecare grup de caractere reprezintă ceva (un cod sau siglă alfabetică de țară, județ sau localitate, o siglă de categorie juridică sau tematică etc.), astfel încât, doar la citirea codului, să știi aproape totul despre entitatea astfel identificată. Desigur, dacă ești din cercul restrâns al celor familiarizați cu abrevierile utilizate...

Numai că evoluția în timp, uneori într-un timp foarte scurt, a realităților – schimbări juridice, legislative, de organizare administrativ-teritorială, de clasificare, terminologie – face ca aceste coduri subiective să-și piardă, în timp, semnificația inițială. Ele sunt și greu de gestionat, mai ales la un număr mare de înregistrări. Iar schimbarea sistemului de codificare este o altă nenorocire deoarece implică păstrarea unor tabele de concordanțe între codurile noi și codurile

vechi, duce la confuzii și erori, uneori cu urmări nedorite. Un exemplu apropiat este codul LMI, a cărui regulă de alcătuire a fost modificată între versiunea din 1991 și cea din 2004-2010, care este chiar mai complicată.²⁶

Nu mai vorbim că ambele coduri LMI sunt complet diferite de cele din RAN, astfel încât același sit are mai multe coduri de identificare în diverse registre și documente oficiale, cu toate consecințele care decurg dintr-o astfel de situație, în loc de a avea un identificator unic, de neconfundat. De exemplu, fortificația romano-bizantină de la Babadag-Topraichioi, jud. Tulcea este identificată prin: cod RAN 159669.04 (cod SIRUTA și nr. sit în cadrul localității); cod în LMI 1991 37A0027 (cod numeric al județului plus sigla capitolului – A – din listă plus număr de ordine) și cod în LMI 2004 și 2010 *TL-I-s-B-05736* (sigla județ plus numeral roman indicând capitolul din listă – I, plus o literă minusculă – s – pentru sit, plus categoria juridică de protecție – B, plus un număr de ordine unic pe țară). La ce folosește și cui, de vreme ce îți trebuie o listă de explicații alături ca să înțelegi ce reprezintă toate aceste prescurtări care compun codul, fiind și exclus să-l poți memora?

Ca în orice sistem de identificare pe bază de coduri semnificative, cei care au propus actele normative pentru arheologie doreau identificarea localizării sitului chiar din conținutul codului RAN. Curând au apărut și limitele unui astfel de sistem. Pe de o parte, am constatat că în Registrul SIRUTA, actualizat la fiecare șase luni, se poate schimba categoria sau subordonarea administrativă a localității (comune care devin orașe etc.), prin urmare codul de sit nu va mai reflecta fidel codul SIRUTA al localității, așa cum se dorea inițial. Pe de altă parte, acordarea manuală de numere de ordine siturilor arheologice, care se poate întâmpla să se facă în paralel în mai multe locuri – de exemplu, în baza RAN și într-o autorizație de cercetare arheologică – poate duce la dubluri și confuzii. Tot ce putem face este să ne străduim ca astfel de erori să fie cât mai rare.

Granularitatea înregistrării siturilor în RAN

O altă problemă este granularitatea înregistrării siturilor, care este inevitabil subiectivă și depinde de informațiile disponibile la un moment dat. Ce este un sit din punct de vedere al unității de înregistrare? Cum stabilim care este suprafața ocupată de un sit? Mai ales în siturile necercetate, în siturile complexe, pluristratificate sau în localitățile mari, unde din cauza construcțiilor moderne nu se pot stabili adesea limitele așezărilor și necropolelor mai vechi aflate subteran, fiecare descoperire devine un sit cu loc sau adresă proprie (strada și numărul poștal sau perimetrele de străzi). În alte cazuri, așezări complexe ocupând mai multe hectare în extravilan, sunt înregistrate ca un singur sit.

²⁶ <http://inp.org.ro/directia-patrimoniu-imobil/lista-monumentelor-istorice> (accesat decembrie 2013).

În cazul siturilor identificate numai pe baza unor periegeze sumare, ce luăm în considerare pentru a înregistra ca sit în RAN și cum marcăm cartografic? De la punctul unde apare primul ciob? Unde este o densitate mai mare de materiale la suprafață? Luând în considerare relieful terenului (văi, râpe, maluri de ape) și de aici deducând posibila delimitare naturală a sitului? Doar cercetări amănunțite, folosind diverse tehnici nedistructive și distructive, pot da un răspuns. Cu riscul unor corecții viitoare, este mai bine de înregistrat în RAN orice semnalare arheologică, chiar și mai puțin precisă.

Digitizarea și indexarea arhivei Repertoriului Arheologic al României

Pentru a completa și a face accesibile informațiile de repertoriere arheologică mai vechi, păstrate în arhive, am realizat un parteneriat cu Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” pentru digitizarea și indexarea fișelor de repertoriu din arhiva RAR, realizată între 1949 și 1956, păstrate într-o arhivă organizată pe dosare de județe, conținând fișe dactilografiate sau manuscrise.²⁷ Baza de date RAR, cuprinzând circa două treimi din arhivă (8.887 de înregistrări), este publicată online (<http://www.cimec.ro/scripts/ARH/RAR-Index/sel.asp>). Se pot face căutări pe județ, localitate sau epocă, iar rezultatul selecției se afișează tabelar, cu posibilitatea de a expanda fiecare înregistrare de sit sau descoperire pentru detalii, de a vizualiza fișa originală scanată și de a afișa situl pe harta digitală de pe serverul cartografic online (fig. 5).

Din păcate, din lipsă de fonduri, proiectul de digitizare și indexare a întregii arhive nu a putut fi finalizat, mai ales după decesul regretatului cercetător Alexandru Păunescu (1931-2003), cel care a fost sufletul acestui demers. De asemenea, s-a considerat foarte dificilă și riscantă identificarea siturilor din RAR pentru integrarea acestora în baza de date RAN din cauza inconsistențelor de localizare, denumiri și mențiuni bibliografice din vechea arhivă. Totuși, publicarea digitală a unui fond de arhivă arheologică așa de important, cu un index de căutare pe localitate, județ, epocă și selectare/afișare pe harta României, prin interfața serverului cartografic pune în circuit public informații altfel greu accesibile și pe care nimeni din generația actuală de arheologi nu mai este dispus să le actualizeze.

În viitor, intenționăm să realizăm o interfață de căutare integrată, pe baza numelui de localitate, între bazele de date RAN și RAR. Căutarea integrată va per-

²⁷ Irina Oberländer-Târnoveanu, „Digital Archiving in Archaeology. Speaking about the Past to the Future”, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, XIX, Vladimir Dumitrescu – 100 de ani de la naștere* (Călărași: 2002), 199-200; Irina Oberländer-Târnoveanu, „Access to Romanian Archaeological Archives”, *Archaeology Data Service (ADS)*, issue 15 (2004), <http://ads.ahds.ac.uk/newsletter/issue15/romanian.html>

**Arhiva REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL ROMÂNIEI a
Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" - Index de
locuri**
- pagina 1 -

Rezultatul selecției este de 221 de localități
Judet: Hunedoara

Localitate:	Judet	Localizare repertoriu	Epoca	Fise de repertoriu	Afișare hartă
+ Almaș-Săliște, com. Zam	Hunedoara	Almaș Săliște, com. Zam, jud. Hunedoara	epoca romană; preistorie	1	Afișează
+ Almașu Mic, com. Pestigu Mic	Hunedoara	Almașu Mic, com. Pestigu Mic, jud. Hunedoara	epoca romană	1	Afișează
+ Almașu Mic de Munte, com. Balșa	Hunedoara	Almașu Mic de Munte, com. Balșa, jud. Hunedoara	epoca romană; neolitic	1	Afișează
+ Almașu Sec, com. Cârjiș	Hunedoara	Almașu Sec, com. Cârjiș, jud. Hunedoara	bronz timpuriu; epoca bronzului timpuriu; epoca romană	1	Afișează
+ Alun, com. Bunia	Hunedoara	Alun, com. Bunia, jud. Hunedoara	epoca romană	1	Afișează
+ Aninoasa, com. Aninoasa	Hunedoara	Isroni, jud. Hunedoara	epoca romană	1	Afișează
< - > Aurel Vlaicu, com. Geoagiu	Hunedoara	Aurel Vlaicu, com. Geoagiu, jud. Hunedoara	Halstatt; perioada prefeudală	1	Afișează

Aurel Vlaicu, com./oraș Geoagiu (denumire repertoriu: Aurel Vlaicu sau Bînțiți, Bencenc, com. Sibot, jud. Hunedoara)

Punct 1. Neprecizat
Tip sit: neprecizat

Descoperiri:

1.0.0.1 ceramică - ceașcă din lut cu două toarte; date repertoriu: Halstatt; Muzeul Sibiu, nr inventar: 11805

Bibliografie:

1. Andrieșescu, I., Contribuție, p.68, nr.135
2. Horedt, K., MBOB, IX-X, 1944, p.108, nr.44

Punct 2. În râul Mureș
Tip sit: neprecizat

Descoperiri:

2.0.0.1 cazan - fragment; date repertoriu: perioada prefeudală, sec. XI-XIII; Muzeul Sibiu, nr inventar: 10227

Bibliografie:

1. Informație K. Horedt

+ Baia de Criș, com. Baia de Criș	Hunedoara	Baia de Criș, jud. Hunedoara	bronz / epoca romană; bronz final; epoca antică; epoca bronzului timpuriu; epoca romană; La Tene	1 2	Afișează
-----------------------------------	-----------	------------------------------	--	-----	----------

Fig. 5. Baza de date a arhivei „Repertoriul Arheologic al României”: rezultatul unei selecții online / Database of the archive Archaeological Repertory of Romania: online search answer

mite selectarea informațiilor despre siturile dintr-o localitate atât din Repertoriul Arheologic Național, cât și din vechea arhivă. Un prim pas pentru această documentare din surse multiple se poate face și acum, prin interfața cartografică, unde se pot activa și, deci, vizualiza, concomitent, straturile de informații corespunzătoare bazelor de date RAN, RAR, CRONICA, astfel încât se pot consulta, pentru o zonă sau localitate, fișele de sit existente și rapoartele de cercetare din ultimii 30 de ani, acolo unde acestea există.

RAN și protecția juridică

Baza de date RAN este, mai degrabă, o bază de date bibliografică, în care informația se modifică zilnic – se adaugă, se corectează, se completează, se șterge, pe baza unor documente, informații și publicații noi. Realitatea se modifică zilnic și pentru obiectivele înscris în Lista Monumentelor Istorice: de la clasări noi, treceri dintr-o categorie de clasificare în alta și declasări petrecute în intervalul de 5 ani prin acțiunea Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice și a comisiilor zonale CNMI și până la schimbarea unor adrese, descoperirea unor informații eronate sau incomplete, schimbarea stării de preservare a unor obiective, a funcțiunii sau proprietarului. Numai că LMI se republică, conform legii,

doar o dată la fiecare 5 ani în Monitorul Oficial al României, cu riscul de a nu putea reflecta prompt modificările petrecute în acest interval.

Baza RAN este un registru activ și totodată o publicație pe suport digital, care trebuie citată, ca orice publicație. Fișele de sit, dacă au fost sursa înregistrării în RAN, sunt semnate de autorii lor. RAN își propune să realizeze o hartă arheologică a României cât mai completă, incluzând tot ce a fost semnalat vreodată, ce se păstrează și ce se descoperă în permanență, dar și siturile dispărute, descoperirile întâmplătoare etc., cu avantajele și dezavantajele acestei situații.

Nefiind prevăzută, prin lege, o procedură de înscriere oficială a unui sit în baza de date RAN, pe baza unui dosar (fișă de sit cu localizare și delimitare pe hartă, referat al unui expert), Repertoriul Arheologic Național, deși menit să asigure protecția patrimoniului arheologic, are o putere juridică limitată. În schimb, este un instrument de documentare mai dinamic și mai flexibil decât Lista Monumentelor Istorice, care se modifică, oficial, la 5 ani. Înscrierea unui sit în RAN se poate face imediat, pe baza propunerii unui arheolog și este o premisă importantă pentru protejarea sitului, fiind adesea convingătoare pentru autoritățile locale. De asemenea, acolo unde există voință și inițiativă, siturile din RAN sunt comunicate autorităților administrative locale și sunt marcate pe planurile de dezvoltare generală și zonală, ceea ce le sporește gradul de protecție în fața lucrărilor de investiții, amenajări agricole sau extindere a localităților.

Din cauza nivelului scăzut de educație a populației și numărului extrem de mic de specialiști la direcțiile județene de cultură care monitorizează și aplică legea, suntem departe de situația în care proprietarii de terenuri sunt informați de obiectivele arheologice aflate pe proprietatea lor și cointeresați să le protejeze.

Alte baze naționale de date arheologice românești: ACERA și CRONICA

Sistemul de administrare a cercetărilor arheologice din România (ACERA) (www.acera.cimec.ro) este un sistem informatic pe web, administrat de Ministerul Culturii, care permite înregistrarea, procesarea și publicarea autorizațiilor de cercetare, a fișelor tehnice de cercetare, a Registrului arheologilor și a rapoartelor de cercetare arheologică. Dezvoltat pe o performantă platformă CMS (content management system) gratuită, open source, DotNukeNet,²⁸ din ecosistemul Microsoft, sistemul ACERA are o interfață publică, pe care se afișează informațiile de interes general și un acces restricționat, pe bază de nume de utilizator și parolă, destinat atât administratorilor sistemului, cât și arheologilor autorizați, care își pot depune online cererile de autorizare, fișele tehnice de cercetare și își pot ac-

²⁸ DNN® (fost DotNetNuke®), <http://dotnetnuke.codeplex.com/> (accesat decembrie 2013).

Ministerul Culturii și Patrimoniului Național
ACERA - Sistemul de Administrare a Cercetărilor Arheologice din România

Despre ACERA Descărcați manualul de utilizare

Registrul Arheologilor
 (experți, specialiști, debutanți, atestați de MCPN pentru cercetări arheologice de teren)
 Total înregistrări: **834** Ultima actualizare: **31.03.2013**

Lista cercetărilor arheologice autorizate de MCPN
 Total autorizații: **8936** Ultima actualizare: **10.04.2013**

Lista evaluărilor de teren autorizate de MCPN
 Total autorizații: **872** Ultima actualizare: **09.04.2013**

Lista autorizațiilor emise de MCPN pentru utilizarea detectoarelor de metale
 Total autorizații: **152** Ultima actualizare: **02.11.2012**

Fișe tehnice de cercetare arheologică
 Total fișe: **2926** Ultima actualizare: **02.02.2013**

Listele sunt disponibile pentru vizualizare publică.

Pentru completarea și depunerea de cereri de autorizare, cereri de finanțare, fișe tehnice și alte operații este necesar **accesul autenticat în sistem.**

Repertoriul arheologic național (RAN). Accesați aici: <http://ran.cimec.ro/>
Cronica cercetărilor arheologice din România. Accesați aici: <http://cronica.cimec.ro/>

Dacă nu vizualizați corect diacriticele din acest website, trebuie să descărcați o actualizare a fonturilor instalate în sistem. Mai multe detalii aici.

Sistem întreținut de Institutul Național al Patrimoniului Contact: acera@cimec.ro

Login

Utilizator

Parola

Dacă nu aveți încă un cont
 puteți accesa pagina de
 Înregistrare în sistem.

Fig. 6. ACERA – Sistemul informatic pentru administrarea cercetărilor arheologice: interfața de acces online /ACERA – Information System for Archaeological Excavations Management: online user interface

tualiza datele personale din Registrul arheologilor, completând formulare corespunzătoare (fig. 6). De asemenea, arheologii își pot verifica autorizațiile permise. ACERA conține date începând cu anul 2000. Până în prezent sunt înregistrate peste 10.700 de autorizații de cercetare (din care doar 31% sunt autorizații pentru cercetări sistematice) și aproape 3.000 de fișe tehnice.

Proiectarea, programarea și testarea sistem informatic ACERA, în paralel cu bazele de date Access începute în anul 2000, au debutat în 2005 și au durat doi ani (2005-2006), aceasta și pentru că în perioada respectivă au survenit numeroase modificări față de specificațiile inițiale, modificări normative repetate în formulare, rapoarte și alte documente, ceea ce a implicat reprogramarea unor module ale sistemului informatic. Sistemul s-a dovedit de o complexitate deosebită, trebuind să țină seama de o serie de anomalii în fluxul de circulație a documentelor (de exemplu, să includă acordarea manuală a unor numere de intrare și rezervarea de numere, în loc de soluția clasică a unui contor automat).

Importarea conținutului bazelor de date Access a scos la iveală un număr important de anomalii și necorelări atât în cadrul aceleiași baze de date, cât și între bazele de date, precum și inconsistențe terminologice care afectau acuratețea regăsirii informațiilor, ceea ce a implicat corecții repetate în datele de intrare, modi-

ficări în programele de import și reimportarea repetată a datelor pentru noi teste și pentru aducerea la zi a informației.

De la 1 ianuarie 2007, noul sistem a intrat în exploatare curentă, considerându-se necesară o perioadă de timp în care acesta să fie utilizat numai de către administrator (CIMEC pentru Ministerul Culturii). Exploatarea sistemului a dus la formularea de noi cerințe, mai ales legate de facilități de introducere, afișare și listare a datelor (de exemplu posibilitatea de a copia integral o cerere mai veche pentru a modifica doar anul de cercetare sau tipul de cercetare, în loc de a introduce toate datele din nou).

Din iunie 2008, sistemul de administrare a cercetărilor arheologice din România este suficient de rodent pentru a intra în exploatare publică și, implicit, pentru a permite utilizatorilor autorizați din țară să intre în sistem pe bază de parolă, să completeze cereri și fișe tehnice, să vizualizeze datele legate de documentele proprii anterioare etc. Din mai 2009, viteza de acces a crescut substanțial prin actualizarea sistemului pe o nouă versiune a platformei-suport DotNukeNet. Sistemul informatic ACERA s-a dovedit stabil în exploatarea curentă, rulează pe platforma Windows Server 2005, folosind ca baza de date Microsoft SQL Server.

Am dori, în măsura posibilităților, să dezvoltăm în continuare sistemul ACERA pentru a integra și publicarea rapoartelor preliminare de cercetare arheologică, a realiza legătura cu serverul cartografic și a oferi o interfață în limba engleză. Detalii și o descriere amănunțită a funcțiilor se găsesc în manualul de utilizare, care se poate descărca de la adresa acera.cimec.ro.

Cronica cercetărilor arheologice din România (cronica.cimec.ro) este o bază de date inițiată în 1994 și publicată online din 1999, care include peste 4.300 de rapoarte preliminare de cercetare arheologică începând din anul 1983 până la zi (dec. 2013). În fiecare an se adaugă circa 200 de rapoarte noi.

În anul 2012, interfața publică a fost actualizată și pentru prima dată s-au adăugat și ilustrațiile disponibile în arhiva de imagini digitale pentru circa 1.800 de rapoarte arheologice, publicate pe CD-urile anuale care au însoțit volumele tipărite ale Cronicii cercetărilor arheologice în perioada 1999-2011²⁹ (circa 16.600 de imagini). (Fig. 7.) Rapoartele de cercetare arheologică pot fi selectate pe ani, localizare, epoci, categorii de sit. Există, de asemenea, posibilitatea de parcurgere secvențială și de căutare pe șir de caractere. Baza de date este accesibilă și prin interfața geografică de pe serverul cartografic map.cimec.ro.

Cronica cercetărilor arheologice din România (CCA) este un proiect mai vechi al Ministerului Culturii, prevăzut și în Ordonanța 43/2000, art. 12, lit. n), pentru a asigura „editarea și publicarea anuală de către Comisia Națională de Ar-

²⁹ <http://www.cimec.ro/Arheologie.html> (accesat decembrie 2013).

Home English

Cronica cercetărilor arheologice din România, 1983 - 2011.
Rapoarte preliminare de cercetare arheologică
 Raport de cercetare arheologică

Anul	2010
Epoca	Neolitic, eneolitic, tranziție la bronz;
Categorie	Domestic;
Tip sit	
Județ	Ialomița
Localitate	Bordușani
Comună	Bordușani
Punct	Popina
Sector	
Toponim	
Colectiv	Dragomir Popovici – responsabil (MNIR), Ioan Cernău, Cătălina Cernea (MJ Ialomița), Valentin Radu, Constantin Haită, Adrian Bălășescu (MNIR-CNCP)
Colectiv sector	
Cod RAN	92998.01

Sedimentologie
 În campania de cercetări arheologice din anul 2010 a fost cercetată pe profilul magistral, în secțiunile 39 și 40, succesiunea sedimentară corespunzătoare unei zone de pasaj C332.

Din punct de vedere sedimentologic, depunerile arheologice formate în această zonă de locuire sunt reprezentate prin trei termeni principali:

A - Nivel cu textură silțică, de culoare cenușiu verzui, omogen, ce include foarte rari și fini constituenți antropici și conține amprente vegetale. Acest nivel reprezintă o amenajare, prezintă în general aspect lenticular, uneori micro-stratificat, cu grosimi de 0,01-0,03 m și poate fi rezultatul utilizării excesului de materiale preparate rămase după amenajarea locuințelor și altor structuri construite.

B - Nivel cu textură silțică, în general mai argiloasă, de culoare brun cenușiu mediu, cu structură granulară, relativ omogen, ce conține fragmente fine, de dimensiuni subcentimetrice, de cărbune și lemn. Reprezintă un nivel acumulat într-o zonă de pasaj, omogenizat prin pasaj repetat. Are un caracter organic, include relativ rare fragmente de ceramică, oase, scoici și chirpici, foarte fragmentate. Aceste niveluri au grosimi cuprinse între 0,04 și 0,05 m, doar într-un singur caz de 0,12 m.

Fig. 7. Exemplu de raport de cercetare ilustrat din baza de date online „Cronica cercetărilor arheologice din România” / Example of an illustrated archaeological report published online, Chronicle of Archaeological Reports database

heologie a Cronicii cercetărilor arheologice...”. CCA continuă atât seria *Materiale și cercetări arheologice* (ultimul volum tipărit în 1983), între timp digitizate de noi,³⁰ cât și *Cronica cercetărilor arheologice din România*, apărută de-a lungul anilor în revista SCIVA. De altfel, primul volum din seria reluată în 1993 a fost o sinteză a cercetărilor arheologice din perioada 1983-2002, astfel încât să nu existe un hiatus. După 1992 s-a reluat publicarea anuală a unui volum (multiplicat la xerox și legat în coperte cu spirală până în 1999, apoi tipărit), însoțit de un CD-ROM cu ilustrație suplimentară, indici interactivi și texte digitale (din 1999). Baza de date a fost actualizată anual și volumul, în format pdf, și CD-ul cu ilustrația și indicii interactivi sunt publicate și pe web. Volumul anual de date de procesat este de circa 200 de rapoarte și circa 1.000 de imagini, la care se adaugă cinci indici realizați de editori (localități, instituții, persoane, categorii de sit, perioade) și alte texte complementare, după caz (introducere, raport al Ministerului, norme și modificări legislative, statistici, anexe etc.).

Baza de date CRONICA va fi, la un moment dat, încorporată pe platforma ACERA, unde este deja prezentat formularul de completare online a raportului

³⁰ http://cimec.ro/Arheologie/mca_rom.htm (accesat decembrie 2013).

de cercetare, inclusiv posibilitatea de a încărca imagini, documente-anexă și alte obiecte digitale.

Discuție și concluzii

Ultimii 13 ani înseamnă un mare progres în reglementarea modernă a arheologiei în România, în punerea de acord a legislației naționale cu cea europeană și internațională și în oferirea de instrumente și răspunsuri la provocările realității, în primul rând la amenințările imediate la adresa patrimoniului arheologic. Cei care au avut viziunea și determinarea să impună acest pachet de acte normative - unii mai cunoscuți, alții mai puțin cunoscuți - au niște merite incontestabile. Efortul de a impune criterii și standarde europene pentru aproape orice se face în domeniul arheologiei, de la cercetare și evidență la publicare, conservare și prevenire a riscurilor, este un mare pas înainte în fața arbitrariului, improvizației, neglijenței și delăsării. Obligă instituții, persoane și societatea în ansamblu să se raporteze la aceleași valori, chiar dacă atingerea în practică a acelor criterii și standarde este, mai ales la început, deficitară. Tot meritoriu este și efortul de a corecta, completa și rafina pe parcurs reglementările din domeniu, în funcție de experiența aplicării lor în practică, de cerințele și evoluțiile unei societăți în continuă transformare.

Sigur, nu toată lumea a fost fericită cu această „birocratizare” a arheologiei, cu un sistem foarte centralizat, în care toate deciziile majore – de autorizare, de finanțare, de atestare, de descărcare de sarcină arheologică – se concentrau într-un singur loc și depindeau de un grup mic de persoane aflate la vârf, în Ministerul Culturii sau Comisia Națională de Arheologie. Unii au considerat că România adoptă, din nou, forme fără fond, că se conformează unor cerințe europene cu precarele mijloace autohtone: autorizare de cercetare fără control ulterior al calității săpăturii și respectării normelor și standardelor aprobate; atestarea arheologilor fără un sistem de pregătire profesională continuă și de reatestare periodică; raportare a rezultatelor unei cercetări autorizate fără obligativitatea depunerii unui inventar complet de descoperiri; acorduri de depozitare a descoperirilor la muzee fără depozite corespunzătoare etc. Dar fără forme, după cum s-a mai văzut în istoria noastră, nu sunt șanse să se dezvolte nici fondul.

Documentarea informatizată a patrimoniului arheologic a fost susținută cu mare entuziasm în primii ani, când la fiecare sesiune anuală de rapoarte arheologice se discuta în plen și Repertoriul Arheologic Național. După 2005, Ministerul Culturii s-a preocupat mai mult de Lista monumentelor istorice și i-a dedicat în exclusivitate programul EGISPAT, în timp ce RAN a fost neglijat, interesând mai degrabă ca registru de acordat coduri de situri pentru autorizațiile de cercetare, decât ca inventar esențial al unei țări pentru cunoașterea și protejarea patri-

moniuului arheologic. Este evident că siturile înscrise la un moment dat în Lista Monumentelor Istorice reprezintă un mic procent din mărturiile trecutului – este adevărat, printre cele mai valoroase – și nu pot suplini un repertoriu arheologic cât mai complet. Inventarierea sistematică a patrimoniului arheologic și dezvoltarea unei evidențe naționale permit și identificarea unor noi situri și zone arheologice pentru care trebuie instituit un regim riguros de protecție. Ceea ce s-a făcut pentru dezvoltarea Repertoriului Arheologic după 2007 s-a datorat mai degrabă devotamentului echipei de la CIMEC și colaboratorilor benevoli decât unui program sistematic de susținere, chiar dacă RAN este inclus ca program în strategia Ministerului Culturii pentru arheologie din 2006, reactualizată în 2011.

Nici utilizarea de către arheologi a sistemului informatic ACERA nu a fost încurajată. Dacă în 2001 s-a impus și s-a reușit, practic, de la un an la altul, să se trimită pe suport digital rapoartele arheologice pentru Cronică în proporție de 70% (de la 30% în anul precedent!), nu același interes s-a manifestat pentru a scurta drumul hârtiilor și a stimula depunerea de către arheologi a cererilor de autorizare și a fișelor tehnice on-line. Ba chiar a fost, discret, descurajată. S-a preferat trimiterea în continuare a formularelor pe hârtie și prin e-mail, dependența de intermediari, accesul limitat al arheologilor la informația care îi privește direct. ACERA nu este nici azi folosită la capacitatea și cu facilitățile pentru care a fost proiectată, deși este unul dintre cele mai performante, stabile și longevive sisteme informatice din ultimii ani. Modulul pentru cererile de finanțare a săpăturilor arheologice și elaborarea proiectului planului de finanțare anual nici nu a mai fost alimentat cu date. La fel, descărcările de sarcină arheologică. Includerea rapoartelor arheologice a fost considerată prea complicată.

Unele dezvoltări dorite și necesare ale bazelor de date nu au putut fi realizate. Situația s-a agravat după 2009, odată cu criza economică, scăderea bugetelor, reorganizarea repetată a instituțiilor, instabilitatea politică și legislativă, scăderea salariilor și blocarea posturilor din sistemul public, scăderea gradului de transparență în luarea deciziilor.

În România este greu de urmărit o strategie măcar pe câțiva ani. Prea multe depind de orgoliile unor persoane și grupuri aflate la un moment dat în postură de a decide. Prea puțin se ține seama de părerea specialiștilor, a celor care chiar au făcut ceva într-un domeniu și știu. Mai degrabă aceștia nu vor fi consultați când se iau decizii, când se modifică legi, când se fac planuri. Prea ușor se renunță la investiții de muncă de ani de zile, ca să se reia aceleași teme de la capăt. În mod paradoxal, cei care vor și știu să facă nu sunt lăsați, în timp ce sunt însărcinați cei care nici nu vor, nici nu știu.

Documentarea informatizată a patrimoniului arheologic este un instrument fundamental pentru cunoaștere și protecție. Ce am urmărit și, în parte, am reușit

a fost să adunăm cât mai multă informație din surse disparate în baze de date coerente, să punem cât mai mult din această informație disponibilă – profitând de dezvoltarea tehnologiilor de comunicare – și să încurajăm cât mai mulți colegi și instituții să colaboreze.

Dezvoltarea în continuare și integrarea bazelor de date arheologice naționale constituie un deziderat care, nesuștinut, riscă să nu se împlinească. Un repertoriu național este o resursă de autoritate, pentru că este o resursă publică și oficială. Este prevăzut în convențiile europene și în legislația națională. Ar trebui susținut pe termen lung. Se va face? Sperăm. Pe de altă parte, în lumea de azi este din ce în ce mai greu să pui monopol pe informație. Informația circulă pe Internet și se alimentează dintr-o multitudine de surse, uneori mai bogate, mai proaspete și mai precise decât cea ajunsă pe cale ierarhică la autorități. Există portaluri culturale, Wikipedia, rețele de date deschise interconectate, legislație care protejează accesul la datele publice și reutilizarea lor.³¹ Cu unii dintre acești pasionați am început să colaborăm. Tot ei ne semnalează erori pe care altfel nu le-am fi observat.

Nu înseamnă că totul poate fi lăsat pe mâna amatorilor și entuziaștilor: informația lor ar trebui validată de profesioniști, dar nici în registrele oficiale nu toată informația este corectă, știm bine! Nu înseamnă nici că aceste resurse pot fi temporale, că pot înceta să existe când inițiatorul sau inițiatorii nu le mai întrețin. Și asta știm că se întâmplă frecvent cu resurse informaționale publice, care pot dispărea sau îngheța când nici nu te aștepți. Dar cineva trebuie să selecteze, să indexeze, să găsească firișoarele de aur ale informației în grămada de nisip. Rolul specialistului se re poziționează într-o lume care se schimbă rapid. Nici nu știm încă bine cum.

În principiu, putem fi îngrijorați pentru prezent, dar cred că putem privi cu optimism în viitor.

³¹ *Propunere de directivă a Parlamentului European și a Consiliului de modificare a Directivei 2003/98/CE privind reutilizarea informațiilor din sectorul public*, http://ec.europa.eu/information_society/policy/psi/docs/pdfs/directive_proposal/2012/ro.pdf (accesat decembrie 2013); http://www.cdep.ro/afaceri_europene/afeur/2012/fi_1064.pdf (accesat decembrie 2013).

SUMMARY

National Archaeological Heritage: Policy, Documentation, and Access

Documentation of archaeological heritage is a fundamental tool for understanding and protection. Although we have a number of laws, conventions and recommendations to protect heritage at national, European and international level, their application in practice is not easy anywhere. Romania ratified the Valletta European Convention for the protection of archaeological heritage (revised) in 1997 and has developed since 2000 a set of laws for archaeology, starting with the Government Ordinance No. 43 of 30 January 2000 on the protection of archaeological heritage and declaring archaeological sites as areas of national interest. Between 2000 and 2012, in Romania nearly 70 acts for cultural heritage were issued (laws, government decisions, orders, decrees, ministerial orders), of which 36 for historical monuments, 14 for archaeology, and 18 for movable heritage. In total, over 1,000 pages of regulations! Creating a coherent legislative framework to regulate all the activities that assure protection and management of archaeological heritage, from research to inventory and classification, conservation, monitoring and access, and to institutions, bodies and persons acting in the field was an extremely positive and necessary work, especially that it is based on the latest European legislation in archaeology. There have been hitherto regulations in archaeology, but they were partial, uncorrelated, some outdated and no longer reflecting the realities. It was not easy to put into practice new archaeological legislation, both for financial reasons – we never allocate enough funds to implement all the legal requirements – but also because of the broader context, social and political, in which we live – the government changes, instability of the legislative framework, the economic crisis and austerity measures since 2009. However, the legal instruments brought order and encouraged people and institutions to adapt to modern requirements in the practice of archaeology, to evolve, to change, with more or less success.

Since 2000, The Romanian Ministry of Culture and CIMEC – The Institute for Cultural Memory (now a Department in the National Heritage Institute, since July 1, 2011) developed national databases for archaeological documentation, including sites, investigations and reports. By the end of 2013, there are three main archaeological databases at national level, all available online: the National Archaeological Record (RAN) database (ran.cimec.ro); The Management Information System for Archaeological Investigations (ACERA), including licensed excavations and surveys, Archaeologists' Register and technical excavation reports (acera.cimec.ro); Romanian Archaeological Reports Database (CHRONICLE) (cronica.cimec.ro) and a database for Archaeological Repertory of Romania archive (RAR) from the Institute of Archaeology "Vasile Pârvan" in Bucharest, both available at www.cimec.ro.

Between 2000 and 2013, the National Archaeological Record quadrupled, reaching 17,700 sites (including 3,600 non-public records, under review) and over 30,000 archaeological entities in 5,626 localities. In addition, we added 33,900 bibliographical references (from no reference at the beginning), 3,800 references to archaeological investigations, 2,400 entries of risks, and lists of terms, institutions and individuals. Since 2005, we maintain a map server with the map of Romania scale 1:100,000 (map.cimec.ro) which is a geographical access interface to several national databases, including the archaeological ones (RAN, RAR and CHRONICLE databases). A new software is needed instead of Microsoft Access. A solution could be the newly released Arches Heritage Inventory & Management System, a free, open-source, web-based, geospatial information system (<http://archesproject.org/>).

ACERA contains data on archaeological investigations from 2000 on. So far there are registered over 10,700 licenses (of which only 31% for systematic excavations) and nearly 3,000 technical reports data sheets. There also over 830 archaeologists authorised for archaeological excavations. Archaeological Reports in Romania (cronica.cimec.ro) is a database started in 1994 and published online in 1999, including archaeological excavations reports since 1983 to date. At the end of 2013, the database included more than 4,300 reports. Each year about 200 new reports added. In 2012, we developed new versions of RAN and CHRONICLE asp databases to show images where available. By now, over 16,000 images accompany the archaeological reports. The online databases offer interfaces in Romanian and English and search facilities on various criteria: county, locality, year, period, etc.

The last 12 years means a great progress in regulating modern archaeology in Romania, agreeing national legislation with European and international ones, providing of tools and responses to the challenges of reality, primarily immediate threat to the archaeological heritage. Those who had the vision and determination to impose this package of laws, some better, others less known, have some undeniable merits. The effort to impose criteria and European standards for almost anything done in the field of archaeology, from research and publication to recording, preservation and risk prevention is a major step forward against arbitrary, improvisation, neglect and laziness. Sure, not everyone was happy with the “bureaucratization” of archaeology, with a highly centralized system in which all major decisions – authorization, funding, accreditation, the archaeological discharge – is concentrated in one place and depend on a small group of people at the top, in the Ministry of Culture and the National Archaeological Commission. Some considered that Romania adopted, again, forms without substance that comply with European requirements but are put into practice with the precarious indigenous means: excavation authorization without further control; Archaeologists Register without a continuous training and periodic recertification of archaeologists; finds storage agreements without corresponding space deposits etc. But without form, as seen before in our modern history, there are no opportunities to develop content.

We succeeded to gather information from disparate sources into coherent databases, put much of this information available on the web – taking advantage of the development of communication technologies – and to encourage as many colleagues and institutions to work together. Further development and integration of national archaeological databases is an aim which, unsupported, may not be fulfilled. But in today's world, it is becoming increasingly difficult to put a monopoly on information. Information via the Internet is powered from a variety of sources, sometimes richer, fresher and more accurate than that hierarchically one gathered by the authorities. Therefore we may be worried for today but optimistic for tomorrow.

Cultura Poienești-Lucașeuca: o succintă retrospectivă istoriografică a interpretărilor etnoarheologice

Octavian Munteanu

Abstract

The subject developed here below concerns the populations that lived in the Carpatho-Dnestrrian forest-steppe in the last two centuries of the pre-Christian era and that are archaeologically identified with the bearers of the Poienești-Lucașeuca culture. Although studied for more than half a century, a number of contradictions persist today regarding the interpretation of certain elements. Most of them concern the ethnic composition of those populations. The lines below will mainly insist on the evolution of this aspect in the historiography, by delimiting the main assumptions emerged along the years and the arguments existing for each of them.

Keywords: cultural transformations, the Carpathian-Dnestrrian forest-steppe, the Bastarnae, the Germanic populations, the Getae, the Jstorf culture, the Poienești-Lucașeuca culture.

Acest studiu vizează populațiile ce au locuit în silvostepa carpato-nistreană în ultimele două secole ale epocii precreștine. Primele descoperiri arheologice ce pot fi raportate la fenomenele derulate în perioada ultimelor secole a. Chr. în acest spațiu s-au făcut încă la finele secolului al XIX-lea. Este vorba de două morminte de incinerare: unul a fost descoperit la Purcari,¹ iar altul – la Slobozia.² Este adevărat că semnificația lor a putut fi percepută doar mult mai târziu, după anul 1953, când G.B. Fedorov a descoperit o întreagă necropolă cu material asemănător.³ Deși specificul inventarului acestor morminte (toate erau de incinerare, cu resturi calcinate depuse în urnă și acoperite cu capac) nu avea legături cu mediul local din etapele precedente, au putut fi urmărite analogii cu materialele dintr-o necropolă cercetată anterior la vest de Prut, lângă satul Poienești.

Pentru prima dată în acest loc (Poienești) au fost semnalate urme funerare încă în anul 1937,⁴ iar în anul 1949 R. Vulpe a întreprins o campanie arheologică

¹ A.A. Kocjubinskij, „Tura (Tiras) – Belgorod-Akkerman i ego novaja lapidarnaja nadpis' ot 1454 goda”, *Zapiski Odesskogo Obshhestva istorii i drevnostej*, t. 23, Odessa, 1901, 103.

² V. Jastrebov, „Opyt topograficheskogo obozrenija Hersonskoj gubernii”, *Zapiski Odesskogo Obshhestva istorii i drevnostej*, t. 17, Odessa, 1894, 87.

³ G.B. Fedorov, „Drevnie slavjane i ih sosedi v Moldavii”, *Uchenye zapiski Instituta istorii, jazyka i literatury Moldavskogo filiala AN SSSR*, t. VI (Chișinău, 1957), 246; G.B. Fedorov, „Lukashevskij mogil'nik”, *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury* 68, 1957, 61.

⁴ C. Cihodaru, „Poienești-Tamasidava: o așezare carpică în Moldova Centrală”, *Arta și arheologia* 13-14, 1937-1938, 30-59.

de proporții.⁵ Pe baza bogatului material metalic și a urnelor de culoare neagră cu luciu metalic și marginea interioară fațetată, insolite pentru aceste teritorii, care însă își găseau analogii în regiunile nord-centrale ale Europei, autorul a formulat ipoteza conform căreia astfel de situri trebuie să fie legate de cultura materială ce caracteriza regiunile actuale ale Germaniei de răsărit și ale Poloniei.⁶ Prezența acestor vestigii în teritoriile carpato-dunărene, după părerea savantului, reprezenta un fenomen străin în raport cu tradițiile locale și ele au fost aduse aici cu prilejul unor migrații.⁷ Mergând pe direcția interpretărilor istorice, R. Vulpe a apelat la autorii antici, care, pentru acel interval de timp în zona respectivă, menționaseră în mai multe rânduri o populație cu etnonimul bastarni.⁸ Anume de această populație R. Vulpe a legat urmele funerare de la Poienești, considerând totodată că ele au aparținut unui conglomerat eterogen de triburi, bastarnii reprezentând doar un nucleu conducător al acestora.⁹ În scurt timp aceste descoperiri au atras atenția unui cerc mai vast de cercetători, fenomenul ce le caracterizează intrând în circuitul științific sub denumirea cultura Poienești-Lucașeuca. Problemele legate de ele au ieșit din cadrul local, în spatele lor adăpostindu-se procese ce s-au desfășurat pe teritorii mult mai largi, în care au fost antrenate diferite seminții. Cercetările ce au urmat și-au propus să clarifice mai multe aspecte de ordin arheologic în legătură cu aceste evenimente (printre care cele mai importante erau legate de originea noii culturi, limitele ei cronologice, apartenența etnică a purtătorilor ei) și, în măsura posibilităților, să ofere interpretări de ordin istoric. Trebuie să spunem că de la bun început opiniile cercetătorilor s-au scindat, evidențiindu-se cel puțin două ipoteze.

Adepii primei ipoteze,¹⁰ începând cu R. Vulpe, au văzut în noua cultură materială rezultatul avansării unor populații străine ce s-a soldat cu dispariția autohtonilor,

⁵ R. Vulpe, „Evoluția societății omenești din societatea primitivă și sclavagistă de la Poienești, Vaslui”, *Studii și cercetări de istorie veche* 1, 1950, 41-46.

⁶ R. Vulpe, „Săpăturile de la Poienești din 1949”, *Materiale și cercetări arheologice privind istoria veche a României*, vol. I (București, 1953), 213-506.

⁷ Ibidem.

⁸ Pseudo-Scymnos, Descrierea pământului, vers. 794, *Izvoare privind istoria României*, t. I (București: Editura Academiei RPR, 1964), 173 (toate izvoarele scrise au fost selectate dintr-o singură sursă – cea indicată mai sus, de aceea în continuare ea nu va mai fi menționată); Polibiu, Istorie, XXVI, 9, 2; Diodor din Sicilia, Biblioteca istorică, XXX, fr. 19; Strabon, Geografia, VII, 3, 17, (C. 306) VII, 3, 15, (C. 305). VII, 3, 2, (C. 296); Titus Livius, De la întemeierea Romei, XXXIX, 35, 4, XL, 5, 10, XL, 57, 2, 58, 1-7, XLIV, 27, 1; Trogus Pompeius, Istoria lui Filip, XXII, 3, 16; Plutarh, Vieți paralele; Aemilian Paulus, 9; Appian, Istoria romană, 11, 1, 18, 1; Dio Cassius, Istoria romană, LI, 23, 3, LI, 26, 1-6.

⁹ R. Vulpe, „Săpăturile de la Poienești din 1949”, *Materiale și cercetări arheologice privind istoria veche a României*, vol. I (București, 1953), 213-506.

¹⁰ Printre ei amintim pe K. Tackenberg, R. Hachmann, D.A. Mancinskij ș.a.

care n-au reușit să supraviețuiască în urma impactului violent cu bastarnii,¹¹ noile manifestări culturale datorându-se doar migratorilor. În același timp, concepția unitară a acestui grup de cercetători avea un caracter de primă impresie, căci explicarea altor aspecte a determinat divergențe esențiale. Controversele priveau mai ales teritoriul de formare a noii culturi. Trebuie să amintim că, inițial, această cultură se considera a fi adusă aici, gata formată, din locul ei de baștină, fără să se stăruie asupra argumentării, afirmația fiind luată, într-o oarecare măsură, drept axiomă. De aceea în procesul de căutare a analogiilor pentru elementele de tip Poienești-Lucașeuca, exclusiv în baza materialelor din necropole (care, bineînțeles, erau mai expresive, mai variate, mai bine conservate și chiar de natură să încadreze cronologic situările), s-a ajuns, și nu întâmplător, la concluzii diferite.

R. Vulpe vedea analogiile principale în aria culturii Przeworsk din spațiul actual al Germaniei de Est și al Poloniei (aproximativ între Vistula și Oder).¹² R. Hachmann și K. Tackenberg au optat pentru cultura Iastorf, însă primul era dispus să situeze locul de origine al purtătorilor acestei culturi pe cursul mijlociu al Elbei,¹³ iar Tackenberg îl plasa în Saxonia de Nord-Est.¹⁴ D.A. Macinskij a întrezărit o altă posibilitate de formare a culturii, menționând că în bazinul Oderului, începând cu secolul I a. Chr., cultura pomeraniană a început să fie supusă unor influențe sistematice dinspre vest din partea culturii Iastorf și, parțial, din partea culturii celtice, iar dinspre nord-est - din partea culturii Przeworsk. Acest proces, în care s-au contopit elemente din toate aceste grupuri, a dus la formarea unui aspect aparte - pomeranian târziu,¹⁵ căruia îi aparține și cultura Poienești-Lucașeuca în calitate de variantă locală.¹⁶

¹¹ *Istoria României*, vol. I (București, 1964), 244; R. Hachmann, „Iastorf – Funde ausserhalb der Iastorf Kultur”, *Die Kunde N.F.* 8, nr. 1-2, Hannover, 1957, 77-89; K. Tackenberg, „Zu den funden von Lukaschewka im Bezirk Kischinew”, *Alt-Thüringen Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens* VI, 1962/1963, 403-425; M. Babeș, „Dacii și bastarnii”, *Memoria antiquitatis* II, 1970, 215-236; R. Vulpe, „Săpăturile de la Poienești din 1949”, *Materiale și cercetări arheologice privind istoria veche a României*, vol. I, (București, 1953), 107; D.A. Machinskij, „K voprosu o datirovke i jetnicheskoj prinadlezhnosti pamjatnikov tipa Pojaneshty-Lukashevka”, *Arheologija Starogo i Novogo sveta*, red. N. Ja. Merpert (Leningrad: Nauka, 1966), 82-96.

¹² R. Vulpe, „Le problème des bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie”, *Nouvelles études d'histoire* 1, București, 1955, 103-119.

¹³ R. Hachmann, „Die Chronologie der ungeren vorromischen Eisenzeit Studien zum stand der Forschung im nordlichen Mitteleuropa and in Scandinavien”, *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 41, 1961, 118.

¹⁴ K. Tackenberg, „Zu den funden von Lukaschewka im Bezirk Kischinew”, *Alt-Thüringen Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens* VI, 1962/1963, 423-424.

¹⁵ D.A. Machinskij, „K voprosu o datirovke i jetnicheskoj prinadlezhnosti”, in *Arheologija Starogo i Novogo sveta*, red. N. Ja. Merpert (Leningrad: Nauka, 1966), 93, 94.

¹⁶ *Ibidem*, 107.

M. Babeș, constatând că în materialele culturii sunt elemente din diferite grupuri culturale ale teritoriului cuprins între gurile Elbei și Oderului, a indicat o arie mai mare de formare a noilor elemente,¹⁷ incluzând și teritoriile din stânga Oderului.¹⁸ Mai târziu însă, după cercetări îndelungate și minuțioase, contrapunând materialele din siturile Poienești-Lucașeuca cu cele din nordul Europei Centrale, M. Babeș a atras atenția asupra faptului că, luate împreună, elementele din cultura Poienești-Lucașeuca nu se regăsesc în niciuna dintre culturile din zona de origine, fapt ce poate fi explicat prin formarea noilor elemente ca rezultat al interacțiunii între numeroasele populații din nordul Europei, care în acea perioadă au fost puse în mișcare, deplasându-se în direcția sud-estică.¹⁹ De fapt, această constatare a scos în evidență eroarea comisă de majoritatea arheologilor într-o etapă incipientă a cercetărilor, când se considera posibil un transfer global al culturii dintr-un teritoriu în altul.

Continuând pe linia divergențelor dintre adepții primei teorii, atragem atenția asupra problemei etnice. Primii care s-au pronunțat în această direcție au fost R. Hachmann și K. Tackenberg, care considerau că populația care s-a deplasat spre teritoriile carpato-dunărene reprezintă o unitate etnică, și anume de origine germanică. Totodată, acești cercetători au negat posibilitatea de a-i vedea în purtătorii culturii Poienești-Lucașeuca pe bastarnii istorici.²⁰ Spre deosebire de arheologii germani, R. Vulpe îi considera pe noii veniți ca fiind bastarnii din izvoarele antice, dar vedea în acest etnonim un conținut eterogen, determinat de un conglomerat din mai multe triburi, pe care le considera, de altfel ca și Tackenberg și Hachmann, de origine germanică. Printre aceștia, arheologul român îi menționase pe peucini, a căror localizare nu o leagă de Delta Dunării, ci de arealul culturii Poienești-Lucașeuca.²¹ M. Babeș este de aceeași părere ca R. Vulpe, adăugând că, în afară de peucini, pot fi deosebite și alte triburi. El consideră că în baza fibulei de la Ghelăiești, ale cărei analogii se găsesc în bazinul Elba-Oder,

¹⁷ M. Babeș, „Noi date privind istoria și arheologia bastarnilor (o „fibulă pomeraniană” descoperită în România)”, *Studii și cercetări de istorie veche* 20, nr. 2, 1969, 215.

¹⁸ Babeș, *Dacii și bastarnii*, 219.

¹⁹ M. Babeș, „Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole î.e.n.”, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 36, nr. 3, 1985, 206-207; M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte in Raum ostlich der Karpaten in der letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt* (series *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, vol. 30) (Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1993), 157-161.

²⁰ R. Hachmann, „Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung in nördlich Mitteleuropa und in Skandinavien”, *Bericht der Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Institut* 41, 1960, 117-124.

²¹ R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, (București, 1968).

loc unde Ptolemeu i-a localizat pe sidoni,²² poate fi admisă și o prezență scirosidonă.²³

Concomitent cu definitivarea ipotezei migraționiste, se conturase ipoteza care prezuma autohtonismul purtătorilor culturii. Cel care a pus bazele ei a fost G.B. Fedorov, pionierul cercetării culturii Poienești-Lucașeuca din spațiul de la est de Prut. Chiar din primele sale studii, bazându-se, de altfel, nu numai pe materialele din necropole, dar și pe datele preventive ale cercetării unei așezări cu material similar (Lucașeuca II), el a sesizat deosebirea mare dintre materialul acestor două categorii de situri, evidențiind un șir de trăsături comune pe care le au unele elemente ale culturii materiale din așezările cu ceramică neagră fațetată în comparație cu cele de tradiție locală.²⁴ Această constatare l-a determinat ca în viitoarele cercetări²⁵ să pună accentul pe raporturile dintre elementele noii culturi²⁶ și ale culturii precedente din același teritoriu. La baza noii ipoteze a fost pus cel mai numeros material pe care ni-l oferă aceste situri – ceramica. Primele concluzii la care s-a ajuns (poate în parte pripite, poate inevitabile la acea etapă) au fost de natură să evidențieze anumite tradiții de olărie, specificându-se că de sorginte nordică sunt doar vasele din categoria ceramicii fine – cele negre cu marginea interioară fațetată. În rest – formele, decorul, tehnica de lucru etc. au fost puse în strânsă legătură cu tradițiile populațiilor locale din teritoriile carpato-nistrene.²⁷

O părere similară a formulat M. Romanovskaja, cercetătoare a mai multor așezări din această perioadă,²⁸ care, împreună cu G.B. Fedorov, opera cu cifrele de 10-15% pentru ceramica bastarnică și de 85-90% pentru ceramica de tradiție locală în așezările culturii Poienești-Lucașeuca.²⁹ În ce privește necropolele, în

²² Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, II, 11, 11.

²³ M. Babeș, „Peucinii”, *Peuce* 6, 1977, 79-84; Babeș, *Noi date*, 214.

²⁴ G.B. Fedorov, „Lukashevskij mogil'nik”, *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii* 68, 1957, 61-62.

²⁵ G.B. Fedorov, „Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul URSS referitoare la mileniul I e.n.”, *Studii și cercetări de istorie veche* 10, nr. 2, 1959, 372-377; G.B. Fedorov, „Descoperirile arheologice din RSSM, primul mileniu al e.n.”, *Studii și cercetări științifice* 8, nr. 1, Iași, 1957, 159-160.

²⁶ G.B. Fedorov, „Naselenie pruto-dnestrovskogo mezhdurech'ja vo II tys. n. je.”, *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR*, 89, 1960, 15.

²⁷ Fedorov, *Lukashevskij mogil'nik*, 62.

²⁸ M. Romanovskaja, „Selishhe Lukashevka II (po materialam raskopok 1959 g.)”, *Sovetskaja arheologija* 3, 1962, 293-298; M. Romanovskaja, „Raskopki v Braneshah v 1962 g.”, *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii* 102, 1964, 37-42; M. Romanovskaja, „Așezarea de la Ulmu. Săpăturile din anul 1960”, *Arheologia Moldovei* 11, 1982, 207-226.

²⁹ M. Romanovskaja, „Ob jetnicheskoj prinadlezhnosti naselenija, ostavivshego pamjatniki tipa Lukashevka”, *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR* 150 (1969): 81-95; Romanovskaja, „Selishhe Lukashevka II”, 296.

poftida faptului că în ele practic nu existau materiale de factură locală, ambii cercetători au optat pentru continuitatea ritului funerar din etapa precedentă – a lumii geto-dacice.³⁰ Aceste date, luate în context, ofereau un tablou diametral opus celui pe care l-au conturat adepții „migraționismului”, încât raportul dintre noii veniți și autohtoni se schimba diametral. O altă nuanță căpăta însuși caracterul culturii, care era considerată de ambii cercetători o continuare firească, evolutivă a celei precedente, fiind într-o oarecare măsură (absolut neesențială) afectată de pătrunderea acelu grup puțin numeros de străini.³¹ În niciun caz, după părerea lui M. Romanovskaia și a lui G.B. Fedorov, populația bastarnică, net inferioară numeric (conform datelor cu care se opera), nu era în stare să modifice ceva în structura etnică a autohtonilor³². Mai mult, bastarnii, fiind pe o treaptă inferioară de dezvoltare, au sfârșit prin a fi asimilați,³³ procesul încheindu-se după campaniile lui Burebista spre țărmurile vest-pontice.

Astfel, cele două direcții de cercetare, ce aveau diferite repere de studiu, mergeau în paralel. Adepții lui R. Vulpe se sprijineau în fond pe materialele din necropole (acestea fiind practic doar de origine nordică), pe când susținătorii lui G.B. Fedorov, fără să nege existența bastarnilor, mizau pe ponderea elementelor de factură locală din așezări. Starea de cumpănire a durat atât timp, cât niciuna dintre părți nu a încercat să conteste argumentele celeilalte.

Perioada de „echilibru” a fost încălcată de D.A. Macinskij, care a încercat să demonstreze că existența formelor locale în așezări se datorează unor interpretări stratigrafice neglijente într-un sit cu mai multe straturi, cum este cel de la Lucașeuca II.³⁴ Noile descoperiri³⁵ însă au spulberat aceste suspiciuni, fără să descurajeze cercetările ulterioare în care pe cântar începeau să fie puse tot mai insistent argumentele propuse de „autohtoniști”. V.E. Eremenko, examinând preponderent vestigiile din necropole, a optat pentru caracterul alogen al populației ce a lăsat vestigiile culturii Poienești-Lucașeuca, stabilind spațiul original al acesto-

³⁰ Fedorov, *Naselenie pruto-dnestrovskogo mezhdurech'ja vo II tys. n. je.*, 51; Romanovskaja, *Ob jetniceskoj prinadlezhnosti*, 86-87.

³¹ Fedorov, *Naselenie pruto-dnestrovskogo mezhdurech'ja vo II tys. n. je.*, 30-31, 54; Romanovskaja, *Ob jetniceskoj prinadlezhnosti*, 95.

³² G.B. Fedorov, „Sovmestnye raboty sovetskih i rumynskih avtorov”, *Vestnik Akademii Nauk SSSR* 2, 1958, 81-82; G.B. Fedorov, L.L. Polevoj, *Arheologija Rumynii* (Moskva: 1973), 36; Romanovskaja, *Ob jetniceskoj prinadlezhnosti*, 95.

³³ Fedorov, *Naselenie pruto-dnestrovskogo mezhdurech'ja vo II tys. n. je.*, 54-55.

³⁴ Machinskij, *K voprosu o datirovke*, 90.

³⁵ Printre ele remarcăm pe cele de la Brănești – Romanovskaja, „Raskopki v Braneshtah v 1962 g.”, 37-42; Trebujeni „Fântâna Joi” – M. Romanovskaja, „Pozdnegetske poselenija Moldavii po razvedkam 1961 g.”, *Kratkie soobshhenija Odesskogo Gosudarstvennogo arheologicheskogo muzeja za 1961 g.*, Odessa, 1963, 26.

ra în bazinul Elbei Superioare. Conform opiniei autorului, o parte din populația Europei nordice se deplasase spre silvostepa est-carpatică, formând cultura Poienești-Lucașeuca,³⁶ iar alta – spre bazinul Niprului Mijlociu, unde au contribuit la formarea culturii Zarubineck.³⁷ Totodată, revederea ceramicii din așezările culturii Poienești-Lucașeuca de către I. Niculiță l-a determinat pe acesta să rămână pe vechile poziții ale lui G.B. Fedorov și M. Romanovskaia, considerând că nu sunt motive pentru ca ceramica grosieră din aceste situri să nu fie considerată de tradiție locală,³⁸ astfel încât cifrele de 10-15% pentru ceramica bastarnică figurează în toate studiile lui I. Niculiță dedicate acestui subiect, inclusiv cele mai recente.³⁹

Studiul ceramicii devenea tot mai accentuat și dădea rezultate tot mai nuanțate. Astfel, S. Teodor, încă dintr-o etapă timpurie, a întreprins un astfel de studiu pentru ceramica geto-dacică din secolele III-II a. Chr.,⁴⁰ pe baza căruia mai târziu, antrenând materiale dintr-un șir de așezări ale culturii Poienești-Lucașeuca, a făcut o delimitare între olăria geto-dacică și cea de tradiție nordică.⁴¹ S. Teodor, ca și M. Babeș, deosebește în grupul ceramicii grosiere și forme străine mediului local, totuși cele de tradiție getică prevalează, după părerea sa. Spre regret, încercări de a preciza ponderea fiecărei categorii de ceramică în siturile epocii încă nu s-au întreprins. Totodată, în urma unui studiu întreprins de M. Babeș⁴² asupra ceramicii din așezări, s-a ajuns la concluzia că nu toată ceramica grosieră este de tradiție locală. Invocându-se analogiile din nordul Europei, s-a constatat că și unele motive decorative considerate de certă origine getică pot fi întâlnite chiar până în îndepărtata Iutlanda,⁴³ nemaivorbind de vasele acoperite cu barbotină.

În aceeași ordine de idei, în unele așezări luate aparte, s-a putut observa predominarea vizuală a unui grup de ceramică asupra altuia. Această observație l-a determinat pe M. Babeș să înainteze o nouă ipoteză cu privire la caracterul siturilor din secolele II-I a. Chr. El consideră că așezările de tipul celor de la Orhe-

³⁶ V.E. Eremenko, «*Kel'tskaja vual'*» i zarubineckaja kul'tura (SPb: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1997), 87-91.

³⁷ Ibidem, 56-70.

³⁸ I. Nikuliță, „Nekotorye aspekty jetnicheskoj i obshhestvenno-politicheskoj istorii plemen Dnestrovsko-Karpatikh zemel' vo II-I vv do n. je.», in *Pervobytnye drevnosti Moldavii* (Chișinău, 1983), 184.

³⁹ I. Niculiță, „Traco-geții la est de Prut”, *Carpica* XXIII/1, 1992, 113.

⁴⁰ S. Teodor, „Contribuții la cunoașterea ceramicii din secolele III-II î.e.n. din Moldova”, *Studii și cercetări de istorie veche* 18, nr. 1, 1967, 25-45.

⁴¹ S. Teodor, „Cercetările arheologice de la Ciurea, jud. Iași”, *Arheologia Moldovei* 11 (1987): 65-103; S. Teodor, „Descoperiri din epoca Latene în zona Neamțului”, *Thraco-Dacica* 4, nr. 1-2, 1984, 123-137.

⁴² Babeș, *Dacii și bastarnii*, 224-225.

⁴³ Ibidem.

iul Vechi⁴⁴ și Lunca-Ciurii,⁴⁵ unde se observă o prevalare a ceramicii de tip „germanic”, sunt acelea care definesc cultura Poienești-Lucașeuca propriu-zisă,⁴⁶ iar celelalte (de tip Dumbrava-Iași,⁴⁷ Băiceni⁴⁸ etc.), în care predomină ceramica „getică”, reprezintă un facies aparte al culturii geto-dacice, deosebit de restul lumii nord-tracice prin anumite retardări în manifestările culturale ce au fost provocate de prezența unor populații străine.⁴⁹ În aceste împrejurări M. Babeș este primul dintre reprezentanții direcției „migraționiste” care nu neagă prezența elementelor de origine locală, respectiv și prezența unei populații geto-dacice în mediul bastarnic, propunând totodată o interpretare conform căreia, din punct de vedere arheologic, trebuie deosebite două culturi materiale,⁵⁰ a căror pondere este inegală în favoarea elementelor nordice. O atare situație când în istoriografie coexistau două păreri contradictorii, expuse de cei mai experimentați specialiști în domeniu, n-a făcut decât să contribuie la rezolvarea unor probleme încă nu demult discutabile. Totuși, unele aspecte continuă să rămână într-un con de umbră, parțial și din cauza că multe situri descoperite fie au fost cercetate insuficient, fie încă n-au fost cercetate.

Cam aceleași probleme se observă în spațiul pruto-nistrean, situația prezentându-se, de fapt, și mai acută. După M. Romanovskaia, puțini au fost cercetătorii din Moldova care s-au ocupat în mod special de aceste probleme⁵¹ și practic nu s-au mai întreprins săpături arheologice, cu excepția celor de la Orheiul Vechi⁵² și a unor sondaje de proporții limitate.⁵³ Ceva mai consistentă a fost activitatea arheologilor ucraineni, care au reușit să cerceteze într-o oarecare măsură așezările

⁴⁴ M. Tkachuk, „Novye dannye k issledovaniju pamjatnikov tipa Pojaneshť-Lukashevka po materialam Starogo Orheja”, *Arheologicheskie issledovanija v Starom Orhee* (Kishinev, 1991), 44-53.

⁴⁵ S. Teodor, „Cercetările arheologice de la Ciurea, jud. Iași”, *Arheologia Moldovei* 11, 1987, 65-103.

⁴⁶ Babeș, *Dacii și bastarnii*, 225-226.

⁴⁷ S. Sanie, Ș. Sanie, „Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)”, *Cercetări istorice* 4, 1973, 61-92.

⁴⁸ A. Laszlo, „Așezarea geto-dacică de la Băiceni (secolele IV-II î.e.n.)”, *Arheologia Moldovei* 6, 1969, 65-97.

⁴⁹ Babeș, *Dacii și bastarnii*, 227.

⁵⁰ *Ibidem*, 228.

⁵¹ Într-o oarecare măsură a acordat atenție acestei perioade I. Niculiță: a se vedea I.T. Nikuliță, *Severnje frakijcy v VI-I vv do n. je.* (Chișinău, 1987); I.T. Nikuliță, „Nekotorye aspekty jetnicheskoj i obshhestvenno-politicheskoj istorii plemen Dnestrovsko-Karpatskih zemel' vo II-I vv do n. je.”, in *Pervobytnje drevnosti Moldavii* (Chișinău, 1983), 173-192.

⁵² Tkachuk, *Novye dannye*, 44-53.

⁵³ La Costești: I. Hâncu, V. Titov, „Iz istorii sela Kotesht’”, *Arheologicheskie issledovanija v Moldavii v 1973 g.* (Chișinău, 1974), 163-164; la Mânzătești: V. Sorokin, „Arheologicheskie pamjatniki v zonah novostroek severa i centra Moldavii”, *Arheologicheskie issledovanija v Moldavii v 1977-78 gg.* (Chișinău, 1982), 192 și urm.

de la Kruglik,⁵⁴ Sokol,⁵⁵ Kodyn⁵⁶ și ceva mai puțin pe cele de la Pășcăuți⁵⁷ și Perebykovtsy.⁵⁸ Noile materiale n-au fost de natură să modifice esențial tabloul deja cunoscut, cu excepția necropolei de la Dolineni, al cărei inventar indică o etapă târzie în cultura Poienești-Lucașeuca, prelungind-o, cel puțin, până la mijlocul celei de a doua jumătăți a secolului I a. Chr.⁵⁹ Este interesant de remarcat că printre meditațiile și raționamentele de ordin general expuse de cercetătorii ucraineni privind cultura Poienești-Lucașeuca, se reliefează un concept deosebit de cele enumerate mai sus – este conceptul expus în lucrările lui S.P. Pachkova. În pofida faptului că în siturile cunoscute există elemente materiale ce se raportează la diferite tradiții, unele prevalând asupra altora, autoarea atenționează că în fiecare din ele există în mod obligatoriu și elemente din cealaltă grupă.⁶⁰ Or, în viziunea cercetătoarei de la Kiev, în situația actuală, caracterul culturii nu poate fi considerat în întregime străin tradițiilor locale. Mai mult, pot fi sesizate asemănări de fond cu fenomenele culturii Zarubinetk, în care cu certitudine au fost constatate elemente locale de rând cu cele alogene, care au aceleași origini ca și elementele nelocale din cultura Poienești-Lucașeuca.

În căutarea unor noi explicații pentru fenomenele ce au avut loc în acel interval de timp, M. Tkaciuk a elaborat o nouă ipoteză, clădită pe un fundament de o cu totul altă natură – cea a teoriei hiatusurilor.⁶¹ Punctul de plecare în edificarea acestei teorii l-a reprezentat situl de la Goroșova, regiunea Ternopol,⁶² elementele

⁵⁴ B.A. Timoshuk, I.S. Vinokur, „Pamjatniki jepohi polej pogrebenij na Bukovine”, *Kratkie sobshhenija Instituta arheologii* 90, 1962, 73-76; S.P. Pachkova, „Poselenija pobliz s. Kruglik na Bukovine”, *Arheologija* 23, 1977, 24-34; S.P. Pachkova, „K voprosu o pamjatnikah pozdnelatenskogo vremeni na verhnem Dnestre”, *Problemy jetnogeneza slavjan* (Kiev, 1978), 57-71.

⁵⁵ L.V. Vakulenko, S.P. Pachkova, „O kul'turnoj prinadlezhnosti poselenija pozdnelatenskogo vremeni u s. Sokol”, *Slavjane i Rus'* (Kiev, 1979), 5-21.

⁵⁶ I.P. Rusanova, B.A. Timoshuk, „Stratigrafija poselenija Kodyn II na Bukovine”, *Arheologicheskie otkrytija v 1977 godu* (Moskva, 1978), 381-382.

⁵⁷ G.I. Smirnova, „Kul'turnoe sooruzhenie u s. Dolinjany na Bukovine”, *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Jermitazha* 31 (Leningrad, 1991), 82.

⁵⁸ S.P. Pachkova, „Kul'tura Poenesht'-Lukashevka”, *Jetnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v II tys. n. je.* (Kiev, 1985).

⁵⁹ G.I. Smirnova, „Mogil'nik tipa Poenesht'-Lukashevka u s. Dolinjany na Bukovine (raskopki 1977-78 gg.)”, *Sovetskaja arheologija*, 1981, 193-207.

⁶⁰ S.P. Pachkova, „Pamjatniki Karpato-Dnestrovskogo regiona konca II tys. do n. je.”, *Slavjane na Dnestre i Dunae* (Kiev, 1983), 48-77; S.P. Pachkova, „Kul'tura Poenesht'-Lukashevka”, *Jetnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v II tys. n. je.* (Kiev, 1985), 17; S.P. Pachkova, *Zarubineckaja kul'tura i latenizirovannye kul'tury Evropy* (Kiev, 2006), 319-323.

⁶¹ M. Tkachuk, „Manifestările culturale din secolele VI-I î. Hr.”, *Thraco-Dacica* XV, nr. 1-2, 1994, 215-257; M. Tkachuk, „Getika, kotoruju my poterjali (iz antologii hronologicheskikh razryvov)”, *Stratum plus* 3, 1999.

⁶² S.P. Pachkova, „Arheologicheskie issledovanija mnogoslojnogo poselenija u s. Gorosova

definitorii ale căruia duceau spre regiunile nordice, în special spre spațiul dintre Elba și Oder, caracterizat prin cultura Iastorf, grupul Gubin.⁶³ Asemănările se îndreptau însă și spre regiunile învecinate dinspre sud, în spațiul carpato-nistrean, unde se constituise cultura Poienești-Lucașeuca. Pe lângă asemănările dintre siturile P.-L. și situl de la Goroșova, autoarea cercetărilor, S.P. Pachkova, remarca particularitatea ultimului – în comparație cu cele Poienești-Lucașeuca – prin lipsa, în setul său ceramic, a olăriei de tradiție geto-dacică. Situația a determinat-o pe autoarea săpăturilor să admită că situl ar putea reflecta pătrunderea bastarnilor spre sud pe calea nistreană, și nu dunăreană, fiind vorba de urme ce ar data din fazele cele mai timpurii ale migrației germanice.⁶⁴ Este adevărat că datarea a lăsat loc unor precizări de ordin cronologic, care au intervenit prin străduințele lui Șciukin. Cercetătorul de la Ermitaj a plasat situl în perioada de trecere de la Latène C-1b la Latène C-2 sau, în date absolute, în prima jumătate a secolului II a. Chr.⁶⁵ Cadrul cronologic și caracteristicile sitului de la Goroșova l-au impulsionat mai târziu pe M. Tkaciuk să preia argumentația lui Șciukin cu privire la constituirea culturilor Zarubinețk și Poienești-Lucașeuca, adaptând-o și dezvoltând-o într-un mod cu totul particular. De remarcat că geneza culturilor respective se baza, la M. Șciukin, pe un hiatus între cultura „bastarnilor” și culturile premergătoare din spațiile în care acestea s-au constituit.⁶⁶ La M. Șciukin, argumentarea de bază a hiatusului pornea de la studiul critic al lucrării lui I. Niculiță și, de fapt, pedalându-se doar pe datarea fibulelor, care nu cobora mai jos de mijlocul secolului III a. Chr.⁶⁷ La M. Tkaciuk, hiatusul căpăta însă interpretări noi, asupra cărora ne-am exprimat deja punctul de vedere și nu considerăm necesar să mai revenim acum la ele.⁶⁸ Ceea ce merită atenție însă e că M. Tkaciuk identifica, în setul de ceramică ce caracterizează cultura Poienești-Lucașeuca, o categorie de vase care nu este străină tradițiilor locale. El este deja al doilea specialist din grupul așa-zișilor

Ternopol'skoj oblasti”, *Arheologicheskie pamjatniki Srednego Podnestrov'ja* (Kiev, 1983).

⁶³ Pachkova, *Arheologicheskie issledovanija*; S.P. Pachkova, „Kul'tura Poenesht'-Lukashevka”, *Jetnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v II tys. n. je.* (Kiev, 1985).

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ M.B. Shhukin, „O treh putjah arheologicheskogo poiska predkov ranneistoricheskikh slavjan: perspektivy tret'ego puti”, *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Jermitazha* 28, 1987, 103-118.

⁶⁶ M.B. Shhukin, „Problema bastarnov i jetnicheskogo opredelenija pojaneshsty-lukashevskoj i zarubineckoj kul'tur”, *Peterburgskij arheologicheskij vestnik* 6, 1993, 89-95.

⁶⁷ M.B. Shhukin, „Sem' mirov drevnej Evropy i problema jetnogeneza slavjan”, *Slavjane. Jetnogeneza i jetnicheskaja istorija* (Leningrad, 1989); M.B. Shhukin, „Problema «probelov» v arheologii Moldavii jepohi Latena i rimskogo vremeni”, *Drevnejshie obshhnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ja (V tys. do n. je. – V v. n. je.)* (Kishinev. 1991), 198-199

⁶⁸ O. Munteanu, „Weak chain or where have the Gets disappeared?” *Revista arheologică. Serie nouă* I, 2, 2005, 247-258.

migraționiști care vede în siturile ce definesc silvostepa carpato-nistreană la finele mileniului I a. Chr. vestigii de tradiție tracică. Totodată, respectivele forme de vase, pe care cercetătorii din grupul autohtonist le considerau de tradiție getică, au fost catalogate ca elemente de import ce vin din lumea intracarpatică⁶⁹ într-o perioadă când cultura Poienești-Lucașeuca era deja constituită în exclusivitate de către bastarni, populație ce reprezenta un amestec de triburi germanice.⁷⁰

Autorul studiului de față și-a exprimat deja punctul de vedere pe marginea acestui subiect, aducând și unele argumente care ar putea contesta temeinicia ipotezei lui Tkaciuk.⁷¹ De fapt, poziția pe care am adoptat-o se deosebește de oricare dintre cele exprimate mai sus. Rezumându-mi observațiile (la baza cărora au stat materialele publicate de către autorii diverselor săpături și rezultatele cercetărilor de teren pe care le-am întreprins la Orheiul Vechi de-a lungul mai multor ani),⁷² am ajuns la concluzia că fenomenul pe care îl dezbatem este mai complex decât a fost perceput în cele mai multe din cercetările de până acum. Cred că există suficiente lacune în argumentarea punctului de vedere atât al cercetătorilor care au văzut în cultura Poienești-Lucașeuca doar rezultatul avansării unor populații noi în spațiul de sud-est al Europei, cât și al acelor cercetători care nu au oferit suficientă atenție elementelor de tradiție nordică delimitate în cadrul acestei culturi. Respectiv, la această fază a investigațiilor, nu pot admite nici faptul că cultura Poienești-Lucașeuca este o simplă continuare a fenomenelor din faza anterioară (cea caracterizată prin cultura getică), nici faptul că putem vorbi de o cultură adusă gata din alte spații și care ar fi absolut străină mediului local. Îmi este mai aproape ideea potrivit căreia cultura Poienești-Lucașeuca este rezultatul unei simbioze a tradițiilor locale de sorginte getică cu cele de origine nordică, care au pătruns în spațiul est-carpatic în urma migrațiilor de la finele secolului III a. Chr, postulat pe care l-am prezentat de-a lungul mai multor ani în diverse publicații.⁷³

⁶⁹ Tkachuk, *Getika*, 296.

⁷⁰ Ibidem, 299.

⁷¹ Munteanu, *Weak chain*, 247-258.

⁷² O. Munteanu, „Tipologia și particularitățile complexelor Poienești-Lucașeuca la Orheiul Vechi”, *Tyragetia. Revistă de arheologie, istorie și culturologie* XIV, 2005, 56-62; O. Munteanu, „Unele particularități ale așezării de tip Poienești-Lucașeuca la Orheiul Vechi”, *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu* (Cluj-Napoca, 2001), 43-56; O. Munteanu (coautor), „Așezarea de tip Poienești-Lucașeuca la Orheiul Vechi”, *Cercetări în aria nord-thracă* (București, 1999), 385-456; O. Munteanu, „Ceramica Poienești-Lucașeuca: o tipologie a recipientelor de uz comun”, *Studium in honorem Ion Niculiță* (Chișinău, 1999), 212-230; O. Munteanu, „Un complex de cult din epoca Latene la Orheiul Vechi”, *Probleme ale științelor socio-umanistice și ale modernizării învățământului* (Chișinău, 1999), 140.

⁷³ Munteanu, *Weak chain*, 247-258; O. Munteanu, „Les transformations ethniques et culturelles dans l'espace pontique de Nord-Ouest, fin du millénium I av. J.-Chr. (concernant surtout l'espace pruto-dnestrien)”, *Etnic Contact and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea*

Din cele spuse mai sus, se desprinde cu ușurință constatarea că în momentul actual, în lumea specialiștilor nu s-a ajuns la un consens în aprecierea apartenenței etnice a populațiilor care au lăsat vestigiile arheologice specifice siturilor din silvostepa Moldovei în secolele II-I a. Chr., remarcând, totodată, că anumiți pași spre reconstituirea unui tablou cât mai apropiat de realitate s-au făcut totuși. S-a reușit delimitarea teritorială a vestigiilor de tip Poienești-Lucașeuca,⁷⁴ specificându-se că printre elementele de proveniență alogenă, care în plan istoric se explică prin pătrunderea unor populații noi, se întâlnește și un grup de vestigii de tradiție locală. S-a reușit evidențierea aspectului etnic alogen, remarcându-se eterogenitatea lui.⁷⁵ Avem unele indicii să presupunem că și cadrul cronologic primește contururi mai sigure, mai ales la limita superioară, unde, ținând cont de descoperirile de la Valea lui Voicu,⁷⁶ ar putea să se lămurească data inițială de pătrundere a populației nordice în aceste regiuni, rămânând, totodată, sub un con de umbră aspectul istoric al evenimentelor ce au avut loc de atunci până la data primelor campanii bastarnice la sud de Dunăre.

La capitolul „deficiențe” atragem atenția la faptul că însăși definirea culturii materiale încă nu și-a găsit o formulare unanim acceptabilă, rămânând să se precizeze dacă avem de-a face cu o singură cultură arheologică sau cu două aspecte culturale. Rămâne sub semnul întrebării soarta populației autohtone după impactul cu bastarnii, totuși astăzi nimeni nu mai neagă prezența elementelor de tradiție locală în siturile acestei perioade. În acest context, rămâne nerezolvată satisfăcător problema cu privire la rolul fiecăruia dintre grupurile etnice ale căror urme sunt prezente prin aceste vestigii, deși s-a stabilit care este originea elementelor alogene.

Astfel, chiar și succinta prezentare a situației conturează multitudinea problemelor ce urmează a fi soluționate. Printre ele, prioritare ar fi studiile comparate ale așezărilor și necropolelor sincrone din preajma acestora. De interes major ar fi un studiu aprofundat al ceramicii din așezările deja cercetate, dar și investigarea unor noi situri de habitat urmărind o evidență riguroasă a descoperirilor. Nu mai puțin important ar fi un studiu comparativ al ceramicii culturii Poienești-Lucașeuca cu ceramica din siturile sincrone ale Europei de Nord. Pentru îndeplinirea

(Iași, 2005), 351-369; O. Munteanu, „Cultura Poienești-Lucașeuca: două aspecte în baza așezării de la Orheiul Vechi”, *Tracians and Circumpontic World*, vol. II (Chișinău: Cartdidact, 2004), 343-366; O. Munteanu, „Lanțul slăbiciunilor sau unde au dispărut geții?”, *Studii de istorie veche și medievală (Studia in honorem Gheorghe Postică)* (Chișinău: Pontos, 2004), 141-154.

⁷⁴ M. Babeș, „Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole î.e.n.”, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 36, nr. 3, 1985, 183, nota 3.

⁷⁵ Ibidem, 205-208.

⁷⁶ N. Conovici, „Începuturile culturii Poienești-Lucașeuca și prezența bastarnilor în Dobrogea”, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 43, nr. 1, 1993, 3-15.

acestor sarcini, definitiv este pregătirea specialiștilor care ar putea realiza aceste deziderate. În acest sens, este îmbucurătoare activitatea colegilor mai tineri, printre care studiile recente ale lui V. Iarmulski dedicate fenomenelor culturii Poienești-Lucașeuca devin tot mai promițătoare.⁷⁷

SUMMARY

Poienești-Lucașeuca Culture: a short historiographic retrospective of its ethno-archeological interpretations

The subject developed here concerns populations that lived in the Carpatho-Dnistran forest-steppe in the last two centuries of the pre-Christian era. The first archaeological discoveries that can be reported of these phenomena were made at an early stage, at the end of the 19th century, but their meaning was properly grasped only after the archaeological investigations made by R. Vulpe in 1949 at Poienești necropolis. The discovered material was rich in metal items and it had also revealed a range of black, metallic luster urns, with a faceted inside border – absolutely new for these territories, but similar to items found in the north-central regions of Europe. These particularities allowed the author to advance the hypothesis according to which such sites should be linked to the material culture characterizing the regions of the nowadays Eastern Germany and Poland. R. Vulpe had linked these funeral traces from Poienești to the name of Bastarnae, mentioned in the written sources, considering that they belonged to a heterogenic conglomerate of tribes.

Very soon these discoveries came into the attention of a wider group of scientists, and entered in the scientific jargon under the term of Poienești-Lucașeuca culture (as a result of the discoveries made G.B. Fedorov, on the left side of the Prut river, in 1953). The issues behind them progressively exceeded the local frame, and proved to stem from processes developed on much wider territories, and involving different ethnic groups. The following research had as purpose to uncover a range of archaeological aspects of these events, the most important of which concerned the origin of this newly discovered culture and the ethnicity of its bearers. It has to be mentioned that from the very beginning the scientists' opinions split on the last issue, and at least two major concepts resulted.

Those subscribing to the first direction, beginning with R. Vulpe, interpret the new material culture as the simple result of the movement of a foreign population that entailed the disappearance of the indigenes, who were not able to survive the violent confrontation with the Bastarnae. Still, this unique

⁷⁷ V. Iarmulski, „Unele considerații privind cronologia culturii Poienești-Lucașeuca”, *Tyragetia, serie nouă* VII [XXII], nr. 1, 2013, 29-52; V. Iarmulski, „Contribuții la poziția cronologică a necropolei de tip Poienești-Lucașeuca de la Dolinjany”, *Revista arheologică, serie nouă* VIII, nr. 1, 2012, 81-90; V. Iarmulski, „Observații privind așezările de tip Poienești-Lucașeuca”, *Revista arheologică, serie nouă* VI, nr. 2, 2010, 149-158.

perspective of this group of scholars seems more the result of a first impression, as when it came about explaining a range of other aspects, the opinions split again, within the group itself. The most important debate concerned the territory where this culture emerged. It has to be reminded at this point, that initially this culture was considered to be brought from its original territories as whole. This thesis had never been particularly backed up by arguments, being treated pretty much as an axiom. This is why, looking for elements similar to the Poienești-Lucașeuca ones, and analyzing solely the necropolis' materials, different authors came – unsurprisingly – to different conclusions! For R. Vulpe the main analogies were attested in the Przeworsk culture, on the territory of the presently eastern Germany and of Poland (approximately between Vistula and Oder). R. Hachmann and K. Tackenberg chose to identify them in the Jastorf culture. But it should be noted that R. Vulpe was ready to set the place of origin of this culture's bearers on the Elb River, while K. Tackenberg was situating it on the North-Eastern Saxony. D. A. Macinskij had identified a late Pomerian aspect (influenced by the Celtic cultures Jastorf and Przeworsk) and this areal represents for him the motherland of the Poienești-Lucașeuca bearers. M. Babeș had identified a larger area out of which the new elements would have emerged, including, initially, the territories on the left side of the Oder river as well. Nevertheless, later on M. Babeș brought into attention the fact that, taken all together, the elements of the Poienești-Lucașeuca culture have equivalent in no other culture from the original space. This fact can be explained the constitution of new elements as a result of the interaction between the multiple Northern European populations, which were in that period moving in the South-Eastern direction.

While some archeologists sided with the migration hypothesis, some others claimed that at stake was an autochthonous culture. The first scholar to formulate the 'autochthonous' hypothesis was G. B. Fedorov. He began by comparing the data resulted from the study of the necropolises with those issued from local sites dating from an earlier period. Although the differences were significant, Fedorov underlined a series of common traits shared by the two sets of data. The same hypothesis was backed by I. Niculiță și M. Romanovskaja. These scholars highlight the continuity of the geto-dacian culture funerary rites in this necropolis, although acknowledging the lack of any local materials. Therefore, they conclude that this culture can be seen as a natural evolution, a continuation of the one preceding it, while being (to an insignificant degree) affected by the arrival of a rather restrained number of foreigners. Moreover, the Bastarnae, they claim, were situated on an inferior level of development and they ended up being assimilated, this process having ended after Burebista's campaigns toward the West-Pontic shores.

The state of research after the crystallization of these two competing hypotheses had been dominated by the search for "pro" and "contra" arguments, while the "localists" and the "migrationists" failed to interact with each other, or to

initiate a dialogue between the two positions. This situation lasted until the equilibrium of the contest shifted when the “migrationists” focused more carefully on the data issued from previous settlements. M. Babeș concluded that not all the instances of the ceramic found in the settlements can be attributed to the local tradition, as the “localists” asserted. By comparing with cases from Northern Europe he noted that some decorative motives that initially had been considered as being specific to the Getae can be found as far as Jutland. Also, studying the specific traits of some settlements, he was able to show that some type of ceramic was visually predominant there, and that this was not the case in other settlements. Leaving from this observation, M. Babeș advanced a new hypothesis in respect to the archeological sites from the II-Ist centuries BC. He claims that the Poienești-Lucașeuca culture is defined only by the settlements where the “Germanic” ceramic is prevalent, while the other settlements, dominated by the “Getic” type of ceramic illustrate a specific development of the geto-dacian culture, made distinct from the rest of the North-Thracian cultures by some backward forms of cultural manifestations that were caused by the presence of some foreign populations. Therefore, M. Babeș is the first scholar coming from the “migrationist” camp who agreed with the existence of some elements of local origin, that is, with the existence of a Geto-Dacian population alongside with the Bastarnae, while advancing a new interpretation of the extant data. According to him, from an archeological point of view, we should distinguish between two material cultures, the one characterized by the influenced coming from the North was the dominant one.

Against this background, S. P. Pachkova’s work brings a fresh perspective. The researcher stresses that, despite the fact that in the known sites, the material elements belong to distinct traditions, in certain cases some being more present than others, however, each site does invariably host elements belonging to the other tradition. Therefore, according to this Kiev-based researcher, the character of the culture cannot be considered as being entirely of foreign-stock, or entirely local. Moreover, she pointed out some similarities with phenomena related to Zarubinetsk culture where researchers identified with certitude a mixture of indigenous and foreign elements. The Zarubinetsk foreign elements have the same origins as the non-local elements identified in the Poienești-Lucașeuca culture. The author of the present article reached similar conclusions, grounded on a series of research in the field that took place throughout several years. At the present stage of my research, as my results have been published in multiple journals, I tend to believe that Poienești-Lucașeuca culture represents the result of a symbiosis of the local traditions, of Getic origin, with traditions coming from the North, that had penetrated the East Carpathian space as a result of migrations occurring at the end of 3rd century BC.

I conclude with the observation that the controversies that persist on this subject are related to a couple of unsolved problems. The key issue of this material culture had not been agreed upon by a majority of scholars; we still

have to decide whether we deal with a single culture, or are we addressing two cultural aspects. Also under the question mark remains the fate of the indigenous population after the arrival of the Bastarnae; however, more scholars tend to agree today upon the presence of elements of local tradition in the sites of that period. To solve all these questions we would need a series of comparative studies covering the settlements and the necropolises from their vicinity, a more detailed research on the ceramics found in the settlements that have been already covered by archeologists, as well as the investigation of some new sites, in order to allow a rigorous comparative study of the ceramic of Poienești-Lucașeuca culture with the ceramics from Northern European sites from the same period.

Un sujet historiographique et ses dimensions idéologiques : le territoire de la Moldavie et la frontière du sud du Royaume Galicie-Volhynie selon les historiens et les archéologues soviétiques moldaves

Iurie Stamati

Abstract

The purpose of this study is to highlight the ideological dimensions of the Soviet Moldavian historiographical discourse concerning the question whether the territory of Moldavia belonged to the medieval Kingdom of Galicia-Volhynia or not. We have shown that, between the late 1930s and the early 1950s, this discourse was deeply marked by the Stalinist resuscitation of pan-Russian and pan-Slavic ideology, by the Soviet-Romanian dispute over Bessarabia, as well as by the campaign of inoculating the people of this province and of RASSM with the sense of belonging to the Eastern Slavic world and, therefore, to the USSR. At the time, in addition to the argument asserting that the territory of Moldavia had formerly belonged to the Galicia-Volhynia, the medieval Moldavian state was estimated to have partially owed its existence to this very kingdom. We have also noted the case of a Russian historian who, at that time, expressed his skepticism regarding the theory according to which the territory of Moldavia had belonged to the Kingdom of Galicia-Volhynia. We have explained this situation by highlighting the fact that the ideological control maintained by the Soviet State over its historiography was never complete: thus, some potentially unwanted publications were allowed to be released. Since the late 1950s, in a more permissive ideological context, other authors (archaeologists) have been sharing this skepticism.

Keywords: Galicia-Volhynia, historical Moldova, MSSR, soviet archaeology, soviet historiography, pan-Russian ideology, pan-Slavic ideology.

Depuis le milieu de XIXe siècle, la question de la frontière de sud de la Galicie-Volhynie occupe une place très importante dans les discours nationalistes ruthéno-ukrainien et roumain. À l'époque, les Ruthènes, qui à côté des Roumains constituaient les principales ethnies de la Bucovine autrichienne (territoire qui avant 1775 a fait partie de la principauté de Moldavie), commencent à revendiquer leurs droits sur la partie de cette province où ils étaient majoritaires. Leur but était la création d'une province nationale ruthène.¹ Dans ce contexte, l'important

¹ I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina, studiu istoric și statistic* (București: Librăriile SOCEC & Comp. și SFETEA), 1915, 1, 145-167. Selon certains auteurs, la question de la frontière de sud

historien ruthène du XIXe siècle, Isidor” Šaranevič”² estima qu’aux XIIIe et XIVe siècles, la Bucovine de même que le reste de la Moldavie historique faisaient partie de la Galicie-Volhynie. En suivant Jan Długosz, un lettré polonais du XVe siècle, Šaranevič” nota que les Roumains, à leur arrivée, au XIVe siècle, sur le territoire de la future Moldavie, y ont trouvé les Ruthènes. Ils se seraient installés parmi ces derniers « comme des visiteurs et pour ne pas éveiller leur soupçon ont assumé leurs coutumes et leurs croyances, mais avec le temps, en devenant très nombreux, ils les ont bannis et ont créé un pays séparé, la Moldavie ».

La réponse roumaine a été sur mesure. Les Ruthènes, selon l’historien Dimitrie Onciul,³ « n’ont pas eu la chance de créer en Moldavie un ordre politique. Après les dominations barbares qui se sont succédé durant plus d’un millénaire, un autre peuple a été appelé à accomplir cette œuvre civilisatrice: les Roumains. Ils sont les premiers, après leurs ancêtres les Romains, à donner à ce pays une importance historique par la fondation de l’État moldave, l’ayant arraché des mains d’une barbarie ancestrale au profit de la civilisation. »

Cette bataille historiographique va se poursuivre au-delà du XIXe siècle.⁴ La question de l’appartenance du territoire de la Moldavie au royaume Galicie-Volhynie va attirer aussi l’attention de l’historiographie soviétique moldave. Souvent, les opinions formulées par ses représentants n’étaient pas non plus dépourvues d’une finalité politique ou idéologique, ce que nous allons tenter de démontrer dans la présente étude.⁵

L’aube d’un nouveau sujet d’étude

C’est surtout depuis la fin des années 1930 que la Galicie-Volhynie commence à attirer le regard des historiens soviétiques – fait explicable par la nécessité de justifier l’annexion de 1939 du territoire polonais à l’URSS,⁶ mais aussi par l’ambiance idéologique générale du pays marquée par l’abandon par Staline du

de la Galicie-Volhynie surgit pour la première fois vers le milieu des années 1770, étant liée à la justification de l’annexion de l’extrémité nord de la principauté moldave, appelée désormais la Bucovine, par l’Empire romain germanique. Cf. Ş. Purici, „Cu privire la concepția istorică despre dominația Haliciului asupra teritoriului din nordul Moldovei în sec. XII-XIV.” *Revista de istorie a Moldovei* 4, 1992, 3.

² Isidor” Šaranevič”, *Istorija Galicko-Volodimirskoi Rusi ot” najdavnjšix” vremen” do roku 1453* (L’vov: Institut Stavropirijsskogo, 1863), 184-185.

³ Dimitrie Onciul, *Originile Principatelor Române* (Bucureşti: Stab. de Arte Grafice « Elzevir », 1899), 84.

⁴ Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina*.

⁵ La cible de cette étude n’est donc pas d’établir la pertinence d’un tel ou tel avis sur cette question.

⁶ A.V. Majorov, *Galicko-Volynskaja Rus’*. *Očerki social’no-političeskix otnošenij v domongol’skij period. Knjaz’, bojare i gorodskaja obščina* (Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga, 2001), 70.

discours cosmopolite en faveur du patriotisme soviétique fondé sur une base culturelle pan-russe et pan-slaviste.⁷

Dans l'historiographie soviétique des années 1940-1950, cet État médiéval slave apparu vers la fin du XIIe siècle par la jonction des principautés ruthènes de Galicie et de Volhynie était traité comme partie intégrante des « terres russes », comme celui qui après l'affaiblissement de la Russie kiévienne⁸ aurait pris la relève, en devenant le centre économique et politique le plus proéminent de peuple russe. Selon les auteurs soviétiques⁹, c'est grâce à l'effort de ses « knyaz talentueux » que la frontière russe de l'ouest a été longtemps protégée contre les envahisseurs hongrois, lituaniens et surtout polonais.

La place de la Galicie-Volhynie dans l'histoire de la Moldavie selon Vasilij Senkevič et Naum Narcov

L'inoculation à la population de la République autonome soviétique socialiste moldave (la RASSM) et de la Bessarabie, encore roumaine, du sentiment d'appartenance au monde slave de l'Est et, donc, à l'URSS (campagne due au changement idéologique noté ci-dessus), ainsi que la nécessité d'argumenter les prétentions soviétiques concernant la Bessarabie ont fait en sorte que depuis la fin des années 1930 les propagandistes et les historiens moldaves tournèrent aussi leurs regards vers la Galicie-Volhynie. En 1939, le propagandiste Vasilij Senkevič¹⁰ qui venait de recevoir son diplôme en histoire¹¹ n'avait pas encore décidé si jadis la Bessarabie fit partie de ce royaume. Mais, l'année suivante, son collègue Naum

⁷ C'est l'impossibilité de réaliser le rêve d'une révolution mondiale et la menace du nazisme qui ont amené l'Union soviétique à transformer son visage, d'un pays ouvert, exportateur de la révolution prolétarienne en une « cité assiégée ». C'est ainsi que le pouvoir central s'est tourné vers un discours patriotique soviétique. Selon les suggestions de l'historien américain Terry Martin, le coloriage de ce discours en nuances russophiles constitua, entre autres, une sorte de remerciement à la nation soviétique à laquelle Staline croyait pouvoir se fier le plus, à la nation soviétique qu'il voyait comme la plus progressiste et la plus révolutionnaire de toutes les autres nations soviétiques. Cf. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca-Londres: Cornell University Press, 2001), 394-431.

⁸ La Russie kiévienne a eu aussi sa place d'honneur dans la propagande soviétique. Ce que nous allons révéler dans un article que nous comptons publier en 2014.

⁹ N.S. Deržavin, « Proisxoždenie moldavskogo naroda. » *Sovetskaja nauka* 12, 1940, 22-23; V. Pičeta, *Osnovnye momenty istoričeskogo razvitija Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belorusii* (Moskva: Gosudarstvennoe social'no-ekonomičeskoe izdatel'stvo, 1940), 6, 16; K.G. Guslistyj, « Obrazovanie ukraïnskoj narodnosti », *Istorija Ukraïnskoj SSSR*, édité par A.K. Kosimenko, tom I, (Kiev: Naukova dumka, 1953), 101-102.

¹⁰ Vasilij Senkevič, « Istoričeskie puti razvitija Sovetsknoj Moldavii », *Moldova Sovetiki* (Tiraspol': Editura de Stat a Moldovei, 1939), 25.

¹¹ K. Zubku, « Senkevič Vasilij Markovič », *Moldavskaja sovetskaja enciklopedija*, édité par I.K. Vartičan, v. VI, (Kišinev: Glavnaja redakcija MSĖ, 1976), 112.

Narcov,¹² le plus important historien de la RASSM de l'époque,¹³ tranchera sans équivoque : « Pendant le morcellement féodal » la Bessarabie a bel et bien fait partie de ce royaume. Selon Narcov, la Galicie-Volhynie aurait eu une grande influence politique et culturelle sur cette province.¹⁴

Après la guerre dans un contexte idéologique encore monopolisé par un discours pan-russe et pan-slaviste extrême, Vasilij Senkevič revient sur ce sujet et affirme que la Galicie-Volhynie, à côté de la Russie kiévienne, a même joué un rôle très important dans l'apparition de l'État médiéval moldave. C'est à l'intérieur de la Galicie-Volhynie et de la Russie kiévienne, affirme-t-il,¹⁵ que les ancêtres des Moldaves « en développant les forces des productions et les relations de classes sociales ont mis les bases de leur État indépendant ». Dans la première synthèse d'histoire de la République soviétique socialiste moldave (la RSSM), parue en 1951, ses auteurs, parmi lesquels Senkevič s'y trouve,¹⁶ voyaient la Galicie-Volhynie comme un « État d'avant-garde » qui a occupé « une place d'honneur sur la carte politique d'Europe ». Cet État aurait laissé « un riche et précieux héritage matériel et spirituel » au peuple moldave.

Il faut toutefois préciser que ni à cette époque ni après, l'appartenance du territoire de la Moldavie à la Galicie-Volhynie n'a constitué le sujet d'aucune étude minutieuse de la part des historiens et des archéologues moldaves. Leurs avis sont exposés, sans qu'ils se fassent trop de souci pour les argumenter, dans le contexte de l'exploration des sujets comme l'ethnogenèse des Moldaves et l'apparition de

¹² N. Narcov, « Istoričeskie sud'by Bessarabii i Moldavii (kratkij očerk) », *Istorič-marksist* 9/85, 1940, 86-87.

¹³ N.P. Smochină, „Institutul de cercetări științifice din Republica Moldovaenească”, *Însemnări ieșene* V/3, 1938, 517-519; N.P. Smochină, *Republica Moldovaenească a Sovietelor* (București: Cartea Românească, 1938), 23; Wilhelmus Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, traduit par Ion Stanciu, (Chișinău: Arc, 1996), 192.

¹⁴ Cette campagne idéologique ne s'arrêtera pas là. L'ultimatum soviétique adressé à l'État roumain stipulait que l'ethnie majoritaire de la Bessarabie est ukrainienne, c'est pourquoi Narcov et d'autres historiens soviétiques vont se dépêcher de déclarer la population roumanophone de cette province comme étant presque ukrainienne. Cf. Narcov, *Istoričeskie sud'by Bessarabii i Moldavii*, 89-90; N.S. Deržavin, « Proisxoždenie moldavskogo naroda », *Sovetskaja nauka* 12, 1940, 27.

¹⁵ V.M. Senkevič, « Obrazovanie moldavskogo gosudarstva », *Učenyje zapiski* I, 1949, 80.

¹⁶ F.A. Grekul, V.M. Senkevič, « Karpato-Dnestrovskie zemli v sostave Kievskogo gosudarstva i Galicko-Volynskogo knjažestva », *Istorija Moldavii (ot drevnejšix vremen do Velikoj oktjabr'skoj socialističeskoj revoljucii)*, édité par A.D. Udal'cov, tom I, (Kišinev: Škoala sovietiké, 1951), 70; F.A. Grekul, V.M. Senkevič, « Obrazovanie Moldavskogo gosudarstva i formirovanie moldavskoj narodnosti », *Istorija Moldavii (ot drevnejšix vremen do Velikoj oktjabr'skoj socialističeskoj revoljucii)*, édité par A.D. Udal'cov, tom I, (Kišinev: Škoala sovietiké, 1951), 92-94.

leur État médiéval,¹⁷ l'amitié historique moldavo-russo-ukrainienne¹⁸ ou de la problématique de l'archéologie slavo-russe.¹⁹

La frontière du sud de la Galicie-Volhynie selon l'historien russe Arsenij Nasonov

Selon une tradition préexistante dans l'historiographie tsariste,²⁰ pour appuyer l'idée de l'appartenance de la région de Moldavie à la Galicie-Volhynie, le plus souvent les auteurs impliqués invoquaient le poème épique *Dit de l'Ost d'Igor*.²¹

¹⁷ N.S. Deržavin, « Proisxoždenie moldavskogo naroda », *Sovetskaja nauka* 12, 1940, 43-51; V.M. Senkevič, « Obrazovanie moldavskogo gosudarstva. » *Učenyje zapiski* I, 1949, 71-89; F.A. Grekul, V.M. Senkevič, « Karpato-Dnestrovskie zemli v sostave Kievskogo gosudarstva i Galicko-Volynskogo knjažestva », *Istorija Moldavii (ot drevnejšix vremen do Velikoj oktjabr'skoj socialističeskoj revoljucii)*, édité par A.D. Udalcov, tom I, (Kišinev: Škoala sovietikè, 1951), 82-97; N.A. Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda i obrazovanie Moldavskogo gosudarstva* (Kišinev: Kartja moldoveniask, 1959); N.A. Mohov, *Očerki istorii formirovanija moldavskogo naroda* (Kišinev: Kartja moldoveniaskè, 1978).

¹⁸ N.A. Mohov, *Očerki istorii moldavsko-russko-ukrainskix svjazei (s drevnejšix vremen do načala XIX veka)* (Kišinev: Štiinca, 1961).

¹⁹ G.B. Fedorov, « Slavjane Podnestrov'ja », *Po sledam drevnix kul'tur: Drevnjaja Rus'*, édité par G.B. Fedorov, (Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo kul'turno-prosvetitel'noj literatury, 1953), 121-154; G.B. Fedorov, *Drevnie slavjane v Prutsko-Dnestrovskom meždureč'e* (Moskva: Nauka, 1966); G.B. Fedorov, G.F. Čebotarenko, *Pamjatniki drevnix slavjan (VI-XIII vv.)*, édité par P.P. Byrnja, N.A. Ketrraru, (Kišinev: Štiinca, 1974).

²⁰ A. Zaščuk, *Bessarabskaja oblast': Materialy dlja geografii i statistiki Rosii* (Sanktpeterburg, 1862), 5.

²¹ Depuis même avant sa première publication, en 1800, et jusqu'à nos jours la question de l'authenticité de ce poème ne cesse pas à intriguer les divers auteurs qu'ils soient russes ou non russes. Certains l'ont considéré comme un chef-d'œuvre du XIIe siècle, d'autres, plus sceptiques, l'ont daté au XIVe, XVe ou XVIe siècles. D'autres encore l'ont traité comme un faux créé au XVIIe ou même au XVIIIe siècle. Cf. Jean-Pierre Arrignon, *La Russie médiévale* (Paris: Les Belles Lettres, 2003), 156; Aleksandr Bobrov, « Problema podlinnosti « Slovo o polku Igoreve » i Efosin Belozerskij. » *Acta Slavica Iaponica* 22, 2005, 238-297; A.A. Zimin, *Slovo o polku Igoreve* (S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2006); A.A. Zaliznyak, *Slovo o polku Igoreve: vzgljad lingvista* (Moskva: Rukopisnye pamjatniki Drevnej Rusi, 2008). Pour l'historiographie officielle soviétique le *Dit de l'Ost d'Igor* était la matérialisation du génie littéraire russe de l'époque médiévale. Le XIIe siècle était considéré comme le moment indubitable de sa création. Ce n'est qu'au début des années 1960 que l'historien moscovite Aleksandr Zimin a osé de douter d'une telle datation en proposant le XVIIIe siècle comme date de sa rédaction. Certains de ceux qui ont connu à l'époque son opinion y ont adhéré. Pourtant la section idéologique du Comité central de Parti communiste et la direction de l'Académie des Sciences de l'URSS ont fait de leur mieux pour discréditer cette tendance. Longtemps, le texte intégral de l'analyse faite par Zimin sur le *Dit de l'Ost d'Igor* n'a pas été accessible qu'à un public restreint. Son ouvrage sur ce poème, sur lequel il a continué à travailler jusqu'à sa mort survenue en 1980, a été publié en 2006. Cf. A.A. Zimin, *Slovo o polku Igoreve* (S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2006); Pour l'histoire de l'analyse de Zimin

Selon celui-ci, le prince galicien-volhynien Iaroslav de Galitch (env. 1130-1187) aurait exercé son pouvoir jusqu'au Danube.²² Ce poème est pourtant contredit par la chronique *Galicienne-volhynienne* rédigée au cours du XIIIe siècle. Selon celle-ci, les frontières du sud du royaume Galicie-Volhynie ne dépasseraient pas les cours supérieures du Dniestr et du Prut.²³ C'est justement cette idée qui était suggérée au début des années 1950 par l'historien russe Arsenij Nasonov²⁴ qui admettait toutefois, dans l'un de ses livres parus à Moscou, que les knyaz galiciens-volhyniens ont pu exercer un certain contrôle du territoire moldave, un contrôle qui serait néanmoins superficiel et éphémère.²⁵

voir Formozov, 1992. A.A. Zimin, *Slovo o polku Igoreve, Voprosy istorii* 6-7: 96-103; Echo.msk.ru 2006. "Ne tak: Rukopisi ne gorjat: k vyxodu knigi Aleksandra Zimina, « Slovo o polku Igoreve »." Consulté novembre 2013. <http://echo.msk.ru/programs/netak/45301/>; Zimina, V.G. 2006. „K čitatelju.” In *Slovo o polku Igoreve*, par A.A. Zimin, 3-4 (S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin, p. 3-4); Tvorogov, O.V. „O knige A.A. Zimina”. In *Slovo o polku Igoreve*, par A.A. Zimin, 5-7. S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2006, p. 5-7; L.N. Puškarev, “A.A. Zimin. «Slovo o polku Igoreve». CPb.2006.516 s.” *Voprosy istorii* 11, 2007, 163-166; L.V. Sokolova, “Novye mify o starom (po povodu interv’ju na radiostanciyax « Exo Moskvy » i « Svoboda » v svyazi s vyxodom knigi A.A. Zimina « Slovo o polku Igoreve », *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1/2, 2007, 23-38; L.V. Sokolova, éd. *Istorija spora o podlinnosti „Slova o polku Igoreve”: materialy diskusii 1960-x godov* (Sankt-Peterburg: Puškinskij dom, 2010).

²² Christiane Pighetti, trad. *La Geste du Prince Igor* (Paris: Minos/La Différence, 2005), 51-52.

²³ Certaines études plus récentes démontrent qu'à part la chronique *Galicienne-volhynienne* d'autres sources médiévales contredisent les témoignages de *Dit de l'Ost d'Igor*. Cf. Roman Rabinovič, « Problema prisustvija Galickoj Rusi v Karpato-Dnestrovskix zemljakh v 1140-1240 gg. » *Rusin: meždunarodnyj istoričeskij žurnal* 2 (2), 2005. 69-85. Cela ne signifie pas bien sûr qu'il faut écarter complètement la possibilité que certaines régions de la partie nord de la Moldavie historique qui se trouvaient dans le voisinage immédiat de la frontière galicienne-volhynienne consignée par la chronique citée ci-dessus aient pu se trouver à un moment donné sous l'influence ou le contrôle intrinsèque des rois galicien-volhyniens. Par contre, établir avec exactitude une ligne frontalière galicienne-volhynienne ne sera jamais possible tout d'abord parce que les frontières médiévales ne constituaient pas des lignes simples et immuables comme celles des États modernes. Cf. Lucien Febvre, *Pour une histoire à part entière* (Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, 1962), 11-24; Wolfgang Kaiser, « Penser la frontière – notions et approches », *Histoire des Alpes/Storia delle Alpi/Geschichte des Alpen* 3, 1998, 63-74.

²⁴ A.N. Nasonov, « *Russkaja zemlja* » i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva, *istoriko-geografičeskoe issledovanie* (Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1951), 137-144.

²⁵ Dans son ouvrage Nasonov cite le *Dit de l'Ost d'Igor* pour illustrer l'intérêt des knyazs galiciens-volhyniens pour la région du Danube inférieur. Cf. A.N. Nasonov, « *Russkaja zemlja* » i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva, *istoriko-geografičeskoe issledovanie* (Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1951), 142. Pourtant, nous ne savons pas si à cette époque Nasonov avait réellement confiance en cette source. Ce qui est certain c'est qu'au début des années 1960, après avoir lu l'ouvrage d'Aleksandr Zimin, il a manifesté ouvertement son scepticisme concernant son authenticité. Cf. L.N. Puškarev, “A.A. Zimin. « Slovo o polku Igoreve ». CPb.2006.516 s.” *Voprosy istorii* 11, 2007, 164.

En dépit de la centralisation proverbiale de l'URSS et bien que les maîtres du Parti aimaient croire qu'ils avaient le contrôle total de l'historiographie, cela n'a pas été tout à fait le cas. C'est sans doute de cette façon qu'il faut comprendre la parution de livre de Nasonov qui, comme nous avons pu le constater, exposait une opinion différente de celle propagée à la même époque par l'historiographie soviétique moldave. D'ailleurs, selon l'archéologue et anthropologue russe Lev Klejn,²⁶ souvent dans une république ou un centre de recherche soviétique la publication d'un ouvrage pouvait être refusé parce qu'il n'était pas trouvé conforme du point de vue idéologique, mais il pouvait être trouvé même très conforme et publié sans aucune entrave dans une autre république ou un autre centre de recherche. Klejn²⁷ est tenté justement d'expliquer ce phénomène par le fait que le contrôle idéologique du champ historiographique soviétique, même dans la période stalinienne, n'a pas été total. Selon Klejn, la concurrence entre les chercheurs ou les diverses institutions académiques, la bureaucratisation excessive de la censure et le manque de vigilance ou même de compétence de la part des censeurs ont joué en faveur de la publication d'un article ou d'un livre potentiellement indésirable.

La frontière du sud de la Galicie-Volhynie selon l'archéologue ukrainien Boris Timoščuk

Jusqu'à la fin de l'époque soviétique, dans toutes les synthèses historiques de l'Ukraine soviétique qui constituaient une sorte de cartes de visite de l'historiographie officielle de cette république, ses auteurs propagèrent l'idée selon laquelle le territoire de la Moldavie historique fit partie de la Galicie-Volhynie.²⁸ Toutefois, vers la fin des années 1960, probablement à cause d'une ambiance politique plus relâchée ressentie au niveau de toute l'historiographie

²⁶ Lev Klejn, *Fenomen sovetskoj arkheologii* (Sankt-Peterburg: FARN, 1993), 85-86.

²⁷ Ibidem, 81-89.

²⁸ K.G. Guslistyj, « *Obrazovanie ukrainskoj narodnosti* », *Istorija Ukrainskoj SSSR*, édité par A.K. Kosimenko, tom I, (Kiev: Naukova dumka, 1953), 98; K.G. Guslistyj, « *Obrazovanie ukrainskoj narodnosti* », *Istorija Ukrainskoj SSSR*, édité par A.K. Kosimenko, tom I, (Kiev: Naukova dumka, 1956), 99; K.G. Guslistyj, « *Obrazovanie ukrainskoj narodnosti* », *Istorija Ukrainskoj SSSR*, édité par K.K. Dubina, tom I, (Kiev: Naukova dumka, 1969), 92. Comme nous le montrons plus loin, au début des années 1980, quoique la position de l'historiographie ukrainienne officielle sera plus nuancée, elle resta essentiellement la même. Cela contredit l'avis de l'archéologue et historien médiéviste moldave Anatolie Gorodenco, selon lequel, « dans la délimitation de la frontière de Galicie [-Volhynie] l'historiographie soviétique n'a jamais passé la frontière de la République socialiste roumaine ». Cf. Anatolij Gorodenco, « Galicko-vološskie svjazi v XIII-XIV vekax (Kontekst formirovanija Moldavskogo knjažestva) ». *Rusin: meždunarodnyj istoričeskij žurnal* 2 (2), 2005, 86.

soviétique après la mort de Staline,²⁹ l'archéologue ukrainien Boris Timoščuk se laissa aussi séduire par les données de la chronique *Galicienne-volhynienne*, surtout que le résultat de ses recherches semblait les confirmer. Timoščuk remarqua que certains artefacts datés de XIe au XIVe siècle et qu'il voyait comme une marque archéologique de la Galicie-Volhynie n'étaient pas présents sur le territoire de la Moldavie soviétique. En plus, sur les cours supérieurs du Dniestr et du Prut, donc sur le territoire ukrainien, il identifia et étudia plusieurs citadelles qu'il interpréta comme des forteresses frontalières.³⁰

La Galicie-Volhynie et le territoire de la Moldavie selon l'archéologie moldave

Le sujet de l'appartenance du territoire moldave à la Galicie-Volhynie n'a pas réussi à attirer l'attention de l'archéologue moscovite Georgij Fedorov, le créateur de la première génération d'archéologues médiévistes moldaves.³¹ Quelques notes glissées dans certains de ses ouvrages c'est tout ce qu'il a consacré à ce sujet. Selon ces notes,³² au début des années 1950 il était convaincu qu'au XIIe-XIIIe siècles, « une grande partie de la Moldavie », il ne précise pas laquelle, fit partie de cet État slave. Cependant, depuis la fin des années 1950, probablement à cause de la même ambiance politique plus permissive, mais aussi grâce à un certain recul du discours russophile, Fedorov n'afficha plus autant de certitude. Dans ses articles,³³ il suggère uniquement la présence d'une certaine influence

²⁹ L.A. Sidorova, *Ottepel' v istoričeskoj nauke, sovjetskaja istoriografija pervogo poslestalinskogo desjatiletija* (Moskva: Pamjatniki istoričeskoj mysli, 1997); L.A. Sidorova, « Ottepel' v istoričeskoj nauke, seredina 50-x - seredina 60-x gg. », *Istoriceskaja nauka Rossii v XX veke*, édité par A.N. Sakharov et L.A. Sidorova, (Moskva: Skriptorij, 1997), 243-268.

³⁰ B.O. Timoščuk, *Pivnična Bukovina – zemlja slovjans'ka* (Užgorod: Karpati, 1969), 66; B.O. Timoščuk, *Davn'orus'ka Bukovina (X - perša polovina XIV st.)* (Kiiv: Naukova Dumka, 1982), 68-86.

³¹ Georgij Fedorov arrive en RSSM en 1951 dans le but de chercher les traces archéologiques des Ouliches et Tivertes, peuplades mentionnées par la *Chronique des années écoulées*. Il va coopter plusieurs étudiants provenant des universités moldaves. Certains d'entre eux, comme Gheorghij Cebotarenco, Pavel Bârnica, Ion Hâncu, Lazar' Polevoi et Isak Rafalovič vont poursuivre une carrière archéologique en constituant la première génération d'archéologues médiévistes moldaves. Cf. Mark Tkačuk, « Georgij Borisovič Fedorov (1917-1992) », *Stratum plus* 5, 1999, 7-13.

³² G.B. Fedorov, « Slavjanskije gorodišča v Moldavii (k itogam rabot Moldavskoj arheologičeskoj ekspedicii v 1952 godu). » *Vestnik Akademii nauk SSSR* 4, 1953, 50; G.B. Fedorov, « Slavjane Podnestrov'ja », *Po sledam drevnix kul'tur: Drevnjaja Rus'*, édité par G.B. Fedorov, (Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo kul'turno-prosvetitel'noj literatury, 1953), 152.

³³ G.B. Fedorov, « Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-estul U.R.S.S., referitoare la primul mileniu al e.n. », *Studii și cercetări de istorie veche* 10/2, 1959, 403; G.B. Fedorov, « Raboty Prutsko-Dnestrovskoj ekspedicii v 1959 godu. » *Kratkie soobščeniya Ins-*

politique de la part de la Galicie-Volhynie sur l'extrémité nord de la Moldavie. Dans la première moitié des années 1970, il sera plus explicite. Étant influencé par les études de l'archéologue ukrainien – cité d'ailleurs dans ses ouvrages – il va affirmer sans aucune équivoque et à l'unisson avec son ex-étudiant moldave, Gheorghij Cebotarenco,³⁴ que le territoire de RSSM ne fit jamais partie de cet État.³⁵

Pourtant, Fedorov³⁶ soutiendra que le territoire de RSSM a servi de lieu de refuge pour une population originaire de la Galicie-Volhynie, les soi-disant « Vygontsy galiciens ». Selon lui,³⁷ ils étaient très nombreux et ils disposaient même d'une « grande et terrible armée ». Leur présence en Moldavie serait prouvée par la découverte d'une « céramique spécifique galicienne », « bien qu'en petite quantité », comme Fedorov³⁸ le reconnaissait lui-même.³⁹ Selon les données dont nous disposons, tous ses ex-étudiants suivront son exemple et au moins dans leurs publications, ils ne parleront pas de l'appartenance du territoire de leur république à la Galicie-Volhynie.

tituta arxeologii 86, 1961, 79; G.B. Fedorov, « Itogi i zadači izučenija drevneslavjanskoj kul'tury Iugo-Zapada SSSR », *Kratkie soobščeniya Instituta arxeologii* 105, 1965, 29; G.B. Fedorov, *Drevnie slavjane v Prutsko-Dnestrovskom meždureč'e* (Moskva: Nauka, 1966), 22.

³⁴ G.B. Fedorov, G.F. Čebotarenko, *Pamjatniki drevnix slavjan (VI-XIII vv.)*, Édité par P.P. Byrnja, N.A. Ketrar, (Kišinev: Štiinca, 1974), 9-10.

³⁵ Il sera intéressant de voir si en plus d'ouvrage de Boris Timoščuk c'est aussi l'analyse de Zimin sur le *Dit de l'Ost d'Igor* qui a contribué à la radicalisation de l'opinion de Fedorov. Nous avons noté que le texte de cette analyse n'a été accessible qu'à un public restreint. Or, l'ex-professeur de Fedorov, Artemij Arcixovskij, et son ancien ami, l'archéologue Aleksandr Mongajt en faisait partie. Cf. L.V. Sokolova, éd. *Istorija spora o podlinnosti „Slova o polku Igoreve“: materialy diskusii 1960-x godov* (Sankt-Peterburg: Puškinskij dom, 2010). Ce dernier inclina même à donner du crédit à cette analyse et plaida pour sa publication, car selon lui, elle pouvait contribuer à empêcher « l'instauration du dogmatisme dans la science ». Ibidem, 486.

³⁶ G.B. Fedorov, « Itogi i zadači izučenija drevneslavjanskoj kul'tury Iugo-Zapada SSSR », *Kratkie soobščeniya Instituta arxeologii* 105, 1965, 29-30; G.B. Fedorov, *Drevnie slavjane v Prutsko-Dnestrovskom meždureč'e* (Moskva: Nauka, 1966), 22-23.

³⁷ Ibidem, 22.

³⁸ G.B. Fedorov, G.F. Čebotarenko, *Pamjatniki drevnix slavjan (VI-XIII vv.)*, Édité par P.P. Byrnja, N.A. Ketraru, (Kišinev: Štiinca, 1974), 9-10.

³⁹ Les sources ne donnent aucune information sur l'endroit où ces « Vygontsy galiciens » habitaient. Elles suggèrent uniquement que pour rejoindre la coalition antimongole, à l'occasion de la fameuse bataille de Kalka, ils auraient commencé leur chemin en descendant sur le Dniestr. Cf. Nikolaj Tel'nov et Vjačeslav Stepanov, Nikolaj Russev, Roman Rabinovič, « *I... razošlis' slavjane po zemle* ». *Iz istorii Karpato-Dnestrovskix zemel' VI-XIII vv.* (Kišinev: Vysšaja antropologičeskaja škola, 2002), 203-204.

Le point de vue de Nikolaj Moxov

Le propagandiste et historien Senkevič mourut en 1954. Vers la fin des années 1950, Narcov était encore engagé à l'Institut d'histoire de Chişinău,⁴⁰ mais il ne publia plus rien sur l'appartenance de la Moldavie à la Galicie-Volhynie. Celui qui depuis la fin des années 1950 héritera de ce sujet est Nikolaj Moxov. Ce dernier, même dans les années 1970, continuera à soutenir que la Moldavie fit partie de la Galicie-Volhynie.⁴¹ Mais il le fera d'une manière assez étrange. D'une part, tout comme ses prédécesseurs, il⁴² invoqua le *Dit de l'Ost d'Igor* pour convaincre ses lecteurs qu'aux XIIe-XIIIe siècles les princes galiciens-volhyniens exercèrent leur pouvoir sur le territoire de la Moldavie historique. D'autre part, il⁴³ nota qu'à la même époque sur ce même territoire il existait plusieurs formations politiques qu'il appela « royaumes ». Selon Moxov,⁴⁴ le plus important de ces royaumes serait celui d'Ivan Berladnik, qui avait sa capitale à Berlad, localité qu'il identifiait avec la ville de Bârlad, située dans la partie du sud de la Moldavie roumaine. Tout comme Fedorov, Moxov⁴⁵ parla de la présence en Moldavie des Vygontsy galiciens.

Nikolaj Moxov, il faut le préciser, a été l'un des plus importants représentants de l'historiographie soviétique moldave. Dans les années 1950-1970, il a été chargé du traitement des sujets de premier plan dans le système idéologique de la RSSM, soit l'ethnogenèse des Moldaves, la genèse de leur État et l'histoire de leur amitié avec les Russes et les Ukrainiens.⁴⁶ C'est pourquoi la plupart de ses ouvrages avaient plutôt l'air d'un matériel de propagande que du résultat d'une recherche originale. Cela ne veut pas dire que l'idée de l'existence dans la région de la Moldavie d'un royaume berladien était une pure fiction. Dans le contexte de divers événements déroulés dans les années 1114-1162, les chroniques mentionnent un individu appelé Ivan Berladnik ainsi qu'une peuplade ou plutôt

⁴⁰ Protokoly Učenogo soveta Instituta za 1958 god. Moldavskij filial AN SSSR, Institut istorii, fond 18, opis' 1, nomer 4. Arhiva Academiei din Republica Moldova.

⁴¹ Il faut toutefois préciser que ni Mohov ni d'autres historiens soviétiques ne parleront plus du « riche et précieux héritage » laissé par la Galicie-Volhynie dans la culture moldave ou de son importance pour l'apparition de l'État médiéval moldave.

⁴² N.A. Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda i obrazovanie Moldavskogo gosudarstva* (Kişinev: Kartja moldoveniaskè, 1959), 23; N.A. Mohov, *Očerki istorii moldavsko-russko-ukrainskix svjazei (s drevnejšix vremen do načala XIX veka)* (Kişinev, 1961), 16.

⁴³ Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda*, 22-28; Mohov, *Očerki istorii moldavsko-russko-ukrainskix svjazei*, 17-19.

⁴⁴ Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda*, 24-27.

⁴⁵ Ibidem, 23-24.

⁴⁶ Ibidem; Mohov, *Očerki istorii moldavsko-russko-ukrainskix svjazei*; Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda i obrazovanie Moldavskogo gosudarstva* (Kişinev: Kartja moldoveniaskè, 1969); N.A. Mohov, *Očerki istorii formirovanija moldavskogo naroda* (Kişinev: Kartja moldoveniaskè, 1978).

un groupe armé appelé Berladniki.⁴⁷ Ces chroniques ne donnent pas de détails sur la position géographique du Berlad, mais plusieurs historiens russes⁴⁸ ont remarqué, beaucoup avant Moxov, qu'une partie des activités militaires d'Ivan Berladnik se sont déroulées dans la région du Danube inférieur et vu l'existence dans le sud de la Moldavie roumaine d'une localité et d'une rivière homonymes, l'ont localisé dans cette région précise.

Quoi qu'il en soit, la présence sur le territoire de la future principauté moldave du royaume berladien et des « Vygontsy galiciens » aurait dû conduire Moxov à mettre en doute l'appartenance de ce territoire ou du moins d'une partie de celui-ci à la Galicie-Volhynie. Cela n'a jamais été le cas.⁴⁹ Par contre, depuis le milieu des années 1960, Moxov⁵⁰ averti que sur le territoire de la Moldavie le pouvoir de la Galicie-Volhynie s'est manifesté d'une manière « instable » ou que le territoire de la Moldavie fit partie de la Galicie-Volhynie « de temps en temps ».

Nous avons noté que l'historiographie officielle ukrainienne soutenait aussi que la Moldavie historique fit partie de la Galicie-Volhynie. Comme représentant de première ligne de l'historiographie soviétique moldave, Moxov ne pouvait pas se permettre de contredire ouvertement l'historiographie officielle ukrainienne. Sans doute, à ses yeux cela pouvait être une gaffe idéologique très grave, d'autant plus que les archives moldaves révèlent Moxov comme un gardien attentif de la « correctitude » idéologique. Dans le contexte d'une discussion sur le manuscrit d'un chapitre de la variante soviétique de l'histoire de la Roumanie, rédigé par un historien moscovite, Moxov trouvait que les opinions de celui-ci sur l'histoire de la Transylvanie – province qui historiquement constituait la pomme de discorde entre les historiographies roumaine et hongroise – étaient influencées

⁴⁷ Tel'nov, Stepanov, Russev, Roman Rabinovič, *I... ragozašlis' slavjane po zemle*, 135-139.

⁴⁸ S.M. Seredonin, *Istoričeskaja geografija* (Petrograd: Tipografija Glavnogo upravlenija udelov, 1916), 185; Nasonov, « Russkaja zemlja » i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva, 140; M.I. Tixomirov, *Drevnerusskie goroda* (Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo političeskoj literatury, 1956), 209.

⁴⁹ Toutefois, pour atténuer cet illogisme Mohov va employer de petits artifices. Par exemple, il nota que parfois (il ne précise pas à quel moment et quels sont ses arguments), certains de ses royaumes (ils ne précisent pas lesquelles) se trouvent en dehors de la Galicie-Volhynie. Il va aussi suggérer qu'Ivan Berladnik, le supposé chef du royaume berladien, se considérait lui-même en tant que vassal du knyaz galicien-volhynien. Dans le cas de « Vygontsy galiciens », selon Mohov, en fait, ils ne seraient pas réfugiés ou bannis en dehors de la Galicie-Volhynie, mais dans « les régions peu peuplées » de cet État. Cf. Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda*, 23, 25.

⁵⁰ N.A. Mohov, « Zaselenie kraja Volohami. Formirovanie moldavskogo naroda », *Istoriya Moldavskoi SSR (ot drevnejšix vremen do Velikoj oktjabr'skoj socialističeskoj revoljucii)*, édité par A.V. Čerepnin, tom I, (Kišinev: Kartja moldoveneaské, 1965), 80; Mohov, *Formirovanija moldavskogo naroda i obrazovanie Moldavskogo gosudarstva*, 43; Mohov, *Očerki istorii formirovanija moldavskogo naroda*, 48.

par l'historiographie hongroise, ce qui selon lui, n'était pas admissible, car cette province appartenait depuis longtemps à la Roumanie et c'est donc le point de vue roumain qui aurait dû prévaloir.⁵¹ Les archives roumaines, à leur tour, dévoilent l'intervention de Moxov auprès d'Ion Popescu-Puțuri, un important idéologue du Parti communiste roumain, pour tempérer l'ardeur antirusse ou antisoviétique d'un historien roumain.⁵²

La Galicie-Volhynie et le territoire de la Moldavie selon la dernière synthèse soviétique d'histoire de RSSM

Après la mort de Moxov, survenue en 1983, l'opinion sur cette question changera. Dans la dernière synthèse soviétique d'histoire de la RSSM parue en 1987,⁵³ ses auteurs se limitèrent à noter que le territoire de Moldavie a été seulement dans la sphère d'influence politique de la Galicie-Volhynie. Elle n'aurait pas constitué une partie effective de ce royaume.⁵⁴ À part les ouvrages de Nasonov et Timoščuk, il n'est pas exclu que l'opinion de l'historiographie moldave ait été marquée quelque part par l'étude d'un autre ukrainien, l'historien Nikolaj Kotljjar. Publiée deux ans avant la synthèse d'histoire de Moldavie, l'étude de Kotljjar⁵⁵ approfondit la voie tracée par Nasonov et Timoščuk en constituant l'analyse la plus étendue et, semble-t-il, la plus sceptique quant à une domination galicienne-volhynienne sur le territoire moldave qui soit parue à l'époque soviétique.

⁵¹ Protokoly zasedanij Učenogo soveta Instituta za 1965 god, fond 18, opis' 1, nomer 62. Akademija nauk MSSR, Institut istorii. Arhiva Academiei din Republica Moldova.

⁵² Ioan Opriș, *Istoricii și securitatea*. Vol. II (București: Editura Enciclopedică, 2006), 349.

⁵³ V.L. Janin, éd. *Istoriya Moldavskoj SSR, pervobytnoobščinnij stroj. Perekhod k klassovomu obščestvu. Formirovanie feodal'nyx otnošenij. Obrazovanie Moldavskogo gosudarstva*, tom I, (Kišinev: Kartja moldoveneaské, 1987), 255, 317.

⁵⁴ Il faut remarquer aussi un certain changement d'accent, quoiqu'assez incohérent, dans l'historiographie officielle ukrainienne. Dans le premier volume d'une synthèse d'histoire de l'Ukraine paru au début des années 1980, ses auteurs ont parlé d'une « soumission politique et économique » de la région de Moldavie et non pas d'une intégration effective. Cf. I.I. Artemenko, éd. *Istoriya Ukrainskoj SSR: pervobytnoobščinnij stroj i zaroždenie klassovogo obščestva. Kievskaja Rus' (do vtoroj poloviny XIII v.)*, Tom I, (Kiev: Naukova dumka, 1981), 404, 415. Toutefois, dans le deuxième volume, les historiens ukrainiens ont tenu à noter que la Bucovine fit partie de la Galicie-Volhynie et qu'à l'époque de son plus grand épanouissement, ses frontières ont touché le Danube, donc il aurait englobé le territoire entier de la Moldavie historique. En plus, selon les mêmes historiens, « plus tard » – ils ne précisent pas quand exactement – le territoire de Galicie-Volhynie s'amointrit, pourtant toute la moitié du nord de Moldavie historique resta entre ses frontières. Cf. I.S. Slabeev, éd. *Istoriya Ukrainskoj SSR. Razvitie feodalizma. Narastanie antifeodal'noj i osvoboditel'noj bor'by (vtoraya polovina XIII - pervaya polovina XVII v.)* (Kiev: Naukova dumka, 1982), 65, 326-327.

⁵⁵ N.F. Kotljjar, *Formirovanie territorii i vozniknovenie gorodov Galicko-Volynskoj Rusi, IX-XIII vv.* (Kiev: Naukova dumka, 1985), 98-117.

... et après ?

Au début des années 1990, la question de l'appartenance de la Moldavie à la Galicie-Volhynie bien que resta un sujet tout à fait marginal prendra une nouvelle dimension. C'est la période quand la société moldave est déchirée entre les discours pro-russe et pro-roumain. Le champ historiographique moldave n'échappera pas à cette réalité. C'est ainsi que certains de ses représentants⁵⁶ estimeront que leurs recherches prouvent qu'au moins l'extrémité nord de la Moldavie fit partie de la Galicie-Volhynie tandis que d'autres⁵⁷ vont affirmer que tous les arguments d'un tel état de choses sont complètement frères.

Un sujet historiographique et ses dimensions idéologiques : résumé

Le but de cette étude est de faire ressortir les dimensions idéologiques du discours historiographique soviétique moldave porté sur la question de l'appartenance du territoire de la Moldavie au royaume médiéval de Galicie-Volhynie. Nous avons noté que ce discours a été grandement marqué par la réanimation stalinienne de l'idéologie pan-russe et pan-slaviste, par la dispute soviéto-roumaine concernant la Bessarabie, ainsi que par la campagne d'inoculation à la population de cette province et de la RASSM du sentiment d'appartenance au monde slave de l'Est et donc à l'URSS.

L'accent de l'usage idéologique de la question de l'appartenance du territoire de la Moldavie à la Galicie-Volhynie tombe sur la période comprise entre la fin des années 1930 et le début des années 1950, quand les discours pan-russe et pan-slaviste se trouvent à leur apogée. À l'époque, à part avoir soutenu que le territoire de la Moldavie a appartenu jadis à la Galicie-Volhynie, on estimait que l'État médiéval moldave devait en partie son existence à ce royaume. Nous avons pourtant signalé aussi le cas d'un historien russe qui à cette même époque a manifesté son scepticisme quant à l'appartenance du territoire de Moldavie à la Galicie-Volhynie. Nous avons expliqué ce cas par le fait que le contrôle idéologique de l'État soviétique sur son historiographie n'a jamais été total, en permettant ainsi la parution des publications potentiellement indésirables.

Nous avons aussi signalé que depuis la fin des années 1950, un archéologue de Moscou, auteur de la première génération d'archéologues médiévistes moldaves, a pu profiter d'un contexte idéologique plus permissif pour suggérer que la Galicie-Volhynie aurait exercé uniquement une certaine influence politique et seulement sur l'extrémité nord de Moldavie. Plus tard, influencé par les études d'un archéologue ukrainien, il va rejeter ouvertement l'idée de

⁵⁶ A.V. Majorov, *Galicko-Volynskaja Rus'. Očerki social'no-političeskix otnošenij v domongol'skij period. Knjaz', bojare i gorodskaja obščina* (Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga, 2001), 230.

⁵⁷ Pavel Parasca, Gheorghe Postică, Préface au *Relațiile românilor cu slavii de răsarit până la 1812*, par Alexandru I. Gonța, 3-8, (Chișinău: Universitas, 1993), 7.

l'appartenance du territoire de RSSM à ce royaume. Sa position sera partagée par tous ses disciples, mais pas par toute l'historiographie moldave. L'un des plus importants représentants de l'historiographie soviétique officielle de RSSM, qui manifesta une vigilance idéologique accrue, va continuer avec certaines nuances à soutenir que la Moldavie a fait partie de la Galicie-Volhynie. Son but était de ne pas entrer en contradiction avec l'historiographie officielle ukrainienne qui propageait la même opinion.

L'historiographie officielle de RSSM va abandonner cette idée en 1987 avec la parution de la dernière synthèse d'histoire de RSSM. Au début des années 1990, la problématique de la frontière du sud de la Galicie-Volhynie, prendra une nouvelle signification. Son traitement sera influencé par les discours pro-russe et pro-roumain qui galvanisaient la société moldave de l'époque.

Imunitatea în raporturile dintre domnie și mănăstirile Moldovei (secolele XV-XVI). Pentru o abordare interdisciplinară a problemei

Igor SAVA

Abstract

This article resumes the discussion of an older problem of Romanian historiography - the Moldovan monasteries' immunities from the 15th – 16th century. The author opts for an interdisciplinary approach to the subject, a methodology appropriate for addressing this complex issue. As a result of investigating the relevant sources, I find that Moldovan monasteries possessed a clearly defined legal status in the context of the cooperation between the head of state and the church according to Justinian's principle of "Roman-Byzantine symphony", the regulations required by the Orthodox canons, the Byzantine law and the local law, "Jus Valachicum". The act of foundation is an essential form of medieval ideology, powerfully inserted in the religious sphere, in the domain of state power and in the social order. The monasteries had primarily a religious function, but, at the same time, they performed a social and ideological function, designed to disseminate Orthodoxy in society as an official ideology of the secular power. In its evolution, the institution of immunity cannot be extended either to the entire period under study or to all the monasteries in Moldova. Differences in the statutory scheme can be observed between the monastery and the extension of immunity privileges. This was due to the fact that not all monasteries were granted immunity and not all villages that were part of an ecclesiastical domain had exemptions or special legal rights. This variation of the immunity status from period to period is due, in part, to the attitudes of reigning princes, as well as to the stability or instability of the political and economic situation. The fact that the exemptions were a privilege primarily granted to the great monasteries (Bistrita, Probota, Putna) shows the importance of the ideological factor. These exemptions were meant to convey a carefully crafted representation of the supreme authority of the country's leader and of his legitimizing power in Moldavian society.

Keywords: Moldova, monasteries, immunity, God, Church, ideology of power, social imaginary, the right of foundation.

Metodologie, probleme și abordări

Istoriografia românească a acordat o atenție sporită problemelor determinate de studierea imunității în Țările Române, interesul istoricilor canalizându-se în special către aspectele legate de tipologia imunităților, problema fărâmițării feudale sau interpretarea conținutului juridic al unor noțiuni ca „ocină și ohabă”, „uric

cu tot venitul”¹ ș.a. O problemă mai puțin cercetată este cea a raportului dintre extensiunea privilegiilor de imunitate și domeniul „feudal”.² Deși s-au înregistrat rezultate în studierea imunității în spațiul românesc, constatăm că ea rămâne o problemă nepuizată, fapt care îndeamnă la reluarea cercetărilor. Metodologia utilizată și perspectiva tradițională de abordare a problemei, multe dintre studii fiind tributare ideologiei promovate de fostul regim comunist, au creat, în trecut, confuzii printre istorici. În studiile de istorie socială despre originea boierimii românești și a „proprietății” medievale s-a fixat teza tendențioasă potrivit căreia poziția privilegiată a boierimii în societate se datora exclusiv „proprietății” pe care membrii acestei clase o aveau asupra pământului. În realitate, lucrurile nu au fost așa, aspect despre care vom vorbi puțin mai târziu. Totodată, în contextul abordării problemei fărâmițării feudale în Țările Române, după cum a observat cu multe decenii în urmă Alexandru I. Gonța,³ cercetătorii imunității feudale în Țările Române au extins în mod arbitrar această instituție și asupra satelor boierești, deși ea vizează doar proprietatea ecleziastică. Pentru a oferi răspuns problemelor ridicate de cercetarea evoluției statului în Evul Mediu românesc, istoriografia oficială a fost preocupată de aplicarea imunității în special pe „domeniile” boierești, neglijând, în parte, manifestările acesteia pe domeniul ecleziastic. Or, din această perspectivă metodologică, rezultatele cercetărilor, dincolo de anumite contribuții, par a fi depășite. Poate ar fi indicată aici o analiză a ideilor, însă din

¹ Trebuie menționate unele titluri: I. Bogdan, „Ohabă, ohabnic”, *Scrieri alese* (București, 1968); P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală* (București, 1964); V. Costăchel, *Les immunités dans les Principautés roumaines aux XIV-e et XV-e siècles* (București, 1947); V. Costăchel et al., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)* (București, 1957); Vl. Hanga, „Contribuții la problema imunității feudale pe teritoriul patriei noastre”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, seria III, fasc. 2, Iurisprudentia* (1960); H.H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească* (București, 1969); Idem, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești, III* (București, 1965); N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea* (București, 1971); Idem, „Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova. De la întemeierea statului și până la mijlocul secolului al XVIII-lea”, *Revista de istorie* 1 (1974); M. Neagoe, *Problema centralizării statelor statelor feudale românești: Moldova și Țara Românească* (Craiova, 1977); D.C. Giurescu, „Caracteristici ale feudalismului românesc”, *Anuarul Institutului de Arheologie și Istorie „A. D. Xenopol” Iași*, XV, 1978; *Istoria drep-tului românesc*, coord. I. Ceterchi, I (București, 1980); Șt. Ștefănescu, „Privire asupra stăpânirii funciare în Țara Românească în secolele XIV-XVI. Imunitatea feudală”, *Arhivele Olteniei* 3, 1984; A. Busuiocianu, „Imunitatea feudală românească. Bilanț și perspective”, *Arhivele Olteniei* 4, 1985.

² C.-N. Apetrei, „Considerații privitoare la extensiunea privilegiilor de imunitate ale mănăstirilor moldovenești din prima jumătate a secolului al XV-lea”, *Istros* XI, 2004.

³ Al. I. Gonța, „Considerațiuni asupra categoriilor de țărani în Moldova veacului al XV-lea”, Al.I. Gonța, *Studii de istorie medievală*, ed. Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei (Iași, 2008), 63-65.

cauza limitelor de spațiu impuse acestui articol, vom puncta doar anumite păreri expuse pe marginea aplicării imunității domeniului ecleziastic.

În Moldova medievală imunitatea este reflectată în formele practice ale scutiților de obligații în bani, în muncă și produse către stat, de care au beneficiat clerul, în special mănăstirile. N. Iorga afirma că mănăstirea moldovenească din secolul al XV-lea a fost „cu totul scutită, *immunis* cum s-ar zice în Apus”,⁴ idee dezvoltată de V. Costăchel, potrivit căreia episcopiile și mănăstirile care beneficiau de imunități aveau drepturi de judecată, de ridicare a dărilor cuvenite statului și de administrare a satelor dependente.⁵ N. Grigoraș nuanțează problema menționând că domnia, pentru a crea venituri suplimentare unor mănăstiri, le-a acordat dreptul de a judeca anumite pricini și de a încasa amenzile judiciare din o parte sau chiar toate satele lor.⁶ Actele interne emise de cancelarie, după cum observa just V. Hanga, nu semnaleză însă cazuri de privilegii similare cu scutiri complete acordate unor boieri.⁷ Paralel, s-a stabilit faptul că, departe de a fi un drept recunoscut de domnie, imunitățile au avut întotdeauna statutul unor „mi-luiri” domnești.⁸

Discuțiile cercetătorilor s-au axat și pe analiza tipurilor de acte juridice aflate în legătură organică cu regimul stăpânirii satelor în Moldova. Ea cuprinde actele de danie și de întărire a daniilor anterioare în care nu sunt specificate scutițiile pentru beneficiar și actele de imunitate în care formula diplomatică include atât elementele regăsite în tipul anterior, cât și scutițiile propriu-zise, dar și formula de interdicție adresată dregătorilor.⁹ Problema sintagmei „uric cu tot venitul” a fost interpretată de V. Costăchel,¹⁰ P. Panaitescu¹¹ ca o formulă concisă prin care în Moldova secolului al XV-lea beneficiarul unui privilegiu scris era înzestrat cu imunități complete. Dacă admitem acest fapt, am putea înțelege că mănăstirile moldovenești au beneficiat în acest secol de toate formele imunității, deoarece fiecare act al cancelariei ce viza mănăstirile conținea formula „uric cu tot venitul”. Potrivit unei păreri, uricul ar reprezenta nu doar o imunitate, ci și o întărire pe care titularul era îndreptățit să o transmită ereditar.¹² Prin titular înțelegem aici

⁴ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. II (București, 1997), 82.

⁵ Costăchel, *Viața feudală*, 308.

⁶ Grigoraș, *Instituții feudale*, I, 113.

⁷ Hanga, *Contribuții*, 46.

⁸ Costăchel, *Les immunités*, 98; Neagoe, *Problema centralizării*, 167; *Istoria dreptului*, I, 212; Stahl, *Contribuții*, III, 79; V. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, (București, 1980), 173-174.

⁹ Ștefănescu, *Privire asupra stăpânirii funciare*, 55.

¹⁰ Costăchel, *Les immunités*, 72-77; Idem, *Viața feudală*, 302-307.

¹¹ Panaitescu, *Obștea țărănească*, 77.

¹² O. Sechelarie, N. Stoicesu, *Instituții feudale din Țările Române. Dictionar* (București, 1988), 486.

mănăstirile ca subiecte de drept colectiv. Etimologic, cuvântul *uric*, o deformare a maghiarului *örök*, corespunde în vocabularul medieval termenului latin *aeternum*, prin care cancelaria voievodală marca ideea transiterii ereditare. Din perspectiva dimensiunii patrimoniale, uricul vizează posteritatea beneficiarului, căruia i se garantează că urmașii săi vor beneficia de aceleași drepturi¹³. Trebuie de avut în vedere și faptul, confirmat documentar, că referitor la instituțiile religioase termenul *uric* capătă și sensul de *veșnic*, deoarece, în baza principiului nomocanonic, bunurile donate unei fundații religioase sunt declarate imuabile, iretractabile și aparțin instituției pe veci. Un punct de vedere concludent în acest ultim aspect a fost formulat de Al.I. Gonța. Potrivit autorului, mănăstirile moldovenești își organizează și administrează satele în baza legislației bizantine, a dreptului canonic, și nu potrivit dreptului local *jus valachicum*. Imunitățile acordate de domnie, care interzic dregătorilor de ținut să intre în satele închinete mănăstirilor, intrau în vigoare potrivit canoanelor 11-13 ale Sinodului de la Niceea (751) din legislația bizantină.¹⁴ Nu pare lipsită de sens și părerea potrivit căreia expresia „uric cu tot venitul” nu este legată obligatoriu de acordarea vreunui privilegiu de imunitate, ci de ideea întăririi pe care domnul țării o dă actelor juridice referitoare la mutațiile de proprietate.¹⁵

O întrebare relevantă dezvoltării imunității ține de a explica cum, în ce context și de ce autoritatea politică supremă în Moldova – Domnia – a emis privilegiu imunitare către fundațiile religioase (biserici, mănăstiri, așezăminte de caritate)? De ce instituția ecleziastică a beneficiat de un statut juridic bine determinat și privilegiat? Care au fost reperatele de legitimare a Puterii față de societate în această direcție de politică internă? Vom încerca să oferim câteva explicații preliminare din perspectiva ideologiei puterii și a imaginarului social medieval, a raporturilor dintre cele două forme ale puterii în Evul Mediu – temporală (*domnia*) și spirituală (*ecclesia*), precum și a dreptului de ctitorie, fapt care face posibil de a sugera răspunsuri unor întrebări formulate chiar înainte de a recurge la analiza materialului documentar. Este indicat de precizat aici că una dintre tendințele actuale și direcțiile istoriografiei europene de renovare a istoriei politice ține de atenția cercetătorilor din ce în ce mai mare acordată istoriei simbolurilor și a imaginarului social.¹⁶ Pentru a se înlătura anumite curențe ale medievisticii românești de după 1990, de circa un deceniu acest program de cercetare s-a impus, treptat, și

¹³ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț: societate și putere în Moldova (secolele XIV-XVI)* (Iași, 2008), 401-402.

¹⁴ Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile* (București, 1986), 302.

¹⁵ Hanga, *Contribuții*, 40-41.

¹⁶ J. Le Goff, „Le roi dans l'Occident médiéval: caractères originaux”, *Kings and Kingship in Medieval Europe*, ed. Anne G. Duggan (London, 1993), 1.

în cercetările românești asupra fenomenului puterii în societatea medievală, demers soldat cu apariția unor studii valoroase la tema enunțată.¹⁷

Interpretările asupra puterii în Evul Mediu românesc, deși sunt încă împărțite între cercetători, s-au soldat cu contribuții importante, astfel că unele dintre concluziile emise pot fi utilizate pentru a explica multiplele aspecte ale acestui fenomen complex. Raporturile dintre Domnie și Biserică (*ecclesia*) reprezintă una dintre realitățile fundamentale în planul gestionării puterii în Evul Mediu. Condițiile acestei colaborări au fost reflectate în literatura de specialitate,¹⁸ însă departe de a fi soluționate toate problemele ce vizează tema. Câteva aspecte ar trebui punctate pentru a înțelege logica fundamentării raporturilor dintre acestea în interiorul societății. Aspectul cel mai important ține de ideologia politică fundamentată pe ortodoxie și construită în jurul instituțiilor care au revendicat puterea în societatea medievală – *Domnia* (reprezentând puterea temporală) și *Biserica* (reprezentând puterea spirituală). În spiritul principiului romano-bizantin al „simfoniei”, cele două clauze ale creștinismului – spiritualul și temporalul – formează un tot întreg. *Ecclesia* era adevărata coloană vertebrală a Europei medievale, având în stăpânirea sa cunoașterea, principiile normative ale vieții sociale și o parte considerabilă a avuțiilor.¹⁹ Biserica reprezenta, totodată, în spațiul ortodox o instituție globală în plan ecumenic, național și social, ea fiind nu numai un sistem de instituții ecleziastice, ci și o placă turnantă în procesul de implantare de instituții civile și publice. Totodată, ea exercita un cvasimonopol asupra culturii, învățământului și asistenței sociale.²⁰ Din perspectiva statutului de autonomie, Biserica Moldovei își exercita atribuțiile pastorală, sacramentală și jurisdicțională conferite în cadrul Puterii. În baza acestui statut Biserica era asociată la conducerea politică a statului.

Cele două instituții acționează în comun în gestionarea problemelor de politică internă și externă. Anumite demarcări ale atribuțiilor sunt totuși vizibile.

¹⁷ Relevante sunt volumele de studii colective: Șt.S. Gorovei et. al., *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc* (Iași, 2007); A.-F. Platon et al., *Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa* (Iași, 2009); și lucrarea lui Pilat, *Între Roma și Bizanț: societate și putere în Moldova*.

¹⁸ Vezi studiile: N. Popescu-Prahova, *Raporturile dintre biserică și stat* (Chișinău, 1936); L. Stan, „Relațiile dintre biserică și stat. Studiu istorico-juridic”, *Orthodoxia* 3-4, 1952; S. Marinescu, „Competențele și atribuțiile judiciare ale clericilor în secolele XIV-XVIII”, *Biserica Ortodoxă Română* 7-8 (1970); A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ed. II-a (București, 2001); A. Zubco, *Biserica în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII* (Chișinău, 2001).

¹⁹ Al. Guerreau, *Viitorul unui trecut incert. Ce fel de istorie a Evului Mediu în secolul al XXI-lea*, trad. C. Constantinescu, F. Davidescu (Chișinău, 2003), 25.

²⁰ A. Grabar, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age* (Paris, 1968), 136.

Biserica era autonomă în chestiuni spirituale. Activitatea legislativă și judiciară a Domniei, limitată prin recunoașterea unei jurisdicții bisericești, oferea mitropolitului și episcopilor libertate deplină în afacerile spirituale în eparhiile lor, alături de atribuțiile de jurisdicție ecleziastică și de administrare a averii lăcașelor de cult. Statutul de autoritate supremă religioasă și morală a mitropolitului se contura în unele momente cardinale, cum ar fi realizarea investiției prin ungerea domnului, accentuându-se, astfel, prin actul consacării spirituale că puterea de drept aparține voievodului țării și vine de la Dumnezeu. Totodată, șeful ierarhiei clericale avea capacitatea de a întocmi anafore, participa la promulgarea legilor țării, avea reședință în cetatea de scaun a domnului etc. În aceste condiții participarea clericilor la realizarea administrației și justiției avea și un sens al împărțirii ordinii și dreptății, dar era menită să asigure și consolidarea statului prin măsuri adoptate cu aprobarea bisericii.²¹ Totuși, în realitate, Domnia în Moldova, ca autoritate supremă în stat (de altfel, ca și pretutindeni în Răsăritul ortodox), a controlat și a tutelat Biserica, fapt care a făcut posibilă apariția unor cazuri de antagonism între ele. În soluționarea problemelor canonice și organizatorice bisericești, fără a exclude participarea înaltului cler, a Adunării țării, a Sfatului domnesc, domnul avea cuvântul hotărâtor în luarea deciziilor privind anumite chestiuni. Alegerea mitropolitului și a episcopilor țării formal impunea respectarea canoanelor, dar procedura însemna efectiv confirmarea voinței puterii voievodului, iar în anumite situații aceștia erau impuși și destituiți de domn.²² Deci, scopul final al acestei colaborări dintre Domnie și Biserică era determinat de rațiuni ideologice, ambele acționând solidar în direcția încadrării și orientării comunității creștine spre finalitatea mântuirii.

În discursul de legitimare în fața societății autoritatea, instituția care a revenit puterea supremă în stat – Domnia, a utilizat în acest proces atât *cuvântul*, ca mijloc principal de transmitere a mesajului puterii prin intermediul actelor de cancelarie, cât și atribuțiile supreme pe care le deținea monarhul în raport cu restul societății. Studiul titulaturii domnilor Moldovei și ai Țării Românești, din perspectiva vocabularului politic, a arătat că titlul de *voievod* constituie atributul de maiestate în raport cu ceilalți principii creștini ai Europei, în timp ce titlul de *domn* (în latină, *dominus*) constituie atributul de suveranitate al deținătorilor.²³ Funcția militară de voievod, la început electivă apoi titlu ereditar,²⁴ plasează principele din

²¹ Marinescu, *Competențele*, 804.

²² Pippidi, *Tradiția bizantină*, 59.

²³ Pentru aceasta vezi lucrarea lui E. Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea* (București, 1960), 226-227.

²⁴ A. Pippidi, „Monarhia în Evul Mediu românesc. Practică și ideologie”, *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. univ. dr. Șerban Papacostea la împlinirea a 70 de ani* (București, 1998), 23.

Țările Române din calitatea sa de conducător de oaste în ipostaza de garant al ordinii sociale și sursă de autoritate asupra societății,²⁵ dacă luăm în calcul atributul de coerciție pe care îl are puterea în orice societate. În baza acestei autorități, voievodul își exercită Puterea, fapt indicat în actele de cancelarie prin „calitatea”²⁶ de domn „din mila lui Dumnezeu”, sintagmă echivalentă celei latine de *Dei gratia*, care exprimă principiul „monarhiei sacre”, potrivit căreia orice formă de putere vine de la Dumnezeu. Potrivit unei păreri, utilizarea acestei formule apare ca o practică de cancelarie comună menită să exprime suveranitatea voievozilor români, concept care vizează drepturile monarhului biblic, și nu ar trebui înțeleasă ca o situație privilegiată a domnilor români în raport cu împărații și regii creștini ai Europei medievale, categoria de suverani care pot fi incluși în monarhia sacră.²⁷ În acest context exercitarea „plenitudinii drepturilor regalienne”, care vizează încasarea de dări și exercitarea atribuțiilor juridice, și nu funcția de rege,²⁸ străină românilor, este relevantă cel mai bine de privilegiile imunitare acordate de domn instituțiilor eclesiastice, prin care el renunța la acestea în favoarea oamenilor Bisericii.

Totodată, o altă explicație care ține de concesiile obținute de clerici din partea Domniei, fapt ce ilustrează poziția lor distinctă și privilegiată în ierarhia societății medievale, o regăsim în antiteza dintre *dominatio* și *regimen*. Frica de Dumnezeu, o manifestare a raportului dintre cele două entități, constituie aici principiul legitimității regale.²⁹ Practica complexă a ctitoriei, potrivit căreia domnia Moldovei ofereau dani, imunități și protecție mănăstirilor (în actele interne – *danie, milă, închinare*) cu scopul ca oamenii Bisericii să asigure prin rugăciune mântuirea sufletelor familiei domnului sau anturajului, țării, trebuie încadrată în acest ultim aspect. Acest ultim aspect denotă o trăsătură importantă a mentalului colectiv medieval. În astfel de situații, domnul acceptă calitatea de „eu, robul stăpânului meu, Isus Hristos”.³⁰

Pentru a se evita confuziile prezente în medievistica românească a secolului al XX-lea, după cum s-a susținut în lucrările recente,³¹ orice abordare a raportu-

²⁵ Pilat, *Societate și putere*, 393.

²⁶ Virtosu, *Titulatura domnilor*, 189.

²⁷ Zezi Pilat, *Societate și putere*, 394; Pippidi, *Tradiția bizantină*, 27.

²⁸ Șt. S. Gorovei, „Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic”, *Studii și materiale de istorie medie* XXIII, 2005, 52.

²⁹ Potrivit acestei concepții formulate de Sfinții Părinți, regalitatea nu a fost impusă de Dumnezeu, ea apare, în contextul îndepărtării de voința divină și al stării de păcat, ca o concesiune făcută de Dumnezeu poporului lui Israel, în dorința acestora de a avea un stăpân pe pământ. Aceasta implică o condiționare a regalității, *regimen*-ul regal nu abolește *regimen*-ul divin, din contra, i se subordonează. Cf. M. Senellart, *Artele guvernării. De la conceptul de regimen medieval la cel de guvernare*, trad. Sanda Oprescu (București, 1998), 101-102.

³⁰ *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, II (București, 1976): nr. 192.

³¹ Pilat, *Societate și putere*, 413.

rilor sociale din societatea Moldovei medievale ar trebui să plece de la analiza raporturilor de dominare și a multifuncționalității acestui sistem, și nu de la elementele ce țin de diviziunea socială a muncii sau alte aspecte interpretate prin prisma ideologiei statului modern. Aceasta deoarece unii termeni ca „stat”, „teritoriu”, „popor”, intrați în uzul academic pentru a descrie exercitarea puterii abia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, nu au aceeași semnificație în vocabularul politic medieval,³² deci, reflectă alte realități istorice. În cadrul acestui aspect complex, potrivit lui A. Guerreau, autor care încă insistă asupra definirii feudalismului din societatea Occidentului medieval, în centrul sistemului se află *dominium* – un raport social original, alcătuit din simultanietatea și unitatea dominării exercitate asupra oamenilor și asupra teritoriului. *Dominarea*, care a avut în Evul Mediu sensul de putere asupra pământului și putere asupra oamenilor, implică un raport inegal și asimetric, unul de forță exercitat în sens unic asupra unei colectivități și avantajele obținute de cel de domină asupra celor dominați.³³

Acest sistem social poate fi aplicat și raporturilor de dominare din interiorul societății Țării Moldovei, expresia clară a exercitării puterii fiind vizibilă în cazul instituției domniei și al caracterului patrimonial al puterii voievodale. Elocvent este cazul de stăpânire ereditară a lui Ștefan cel Mare, fapt reflectat în actele externe prin termenii *terra, regnum, patria*, expresii ce corespund termenilor slavoni *zemlia, gospodstvo, otcina*. În vocabularul politic al slavilor răsăriteni, *ocina*, termen care ne interesează aici, desemna o „țară” patrimonială. În cadrul dreptului de stăpânire, *ocina*, întărită prin alăturarea *dedinei*, evoca legitimitatea succesiunii ereditare, iar desemnarea unui teritoriu cu acești termeni însemna a afirma exercitarea „plenitudinii drepturilor regaliene” în virtutea principiului eredității.³⁴

Este indicat de precizat în ce măsură este afirmat caracterul patrimonial în discursul de legitimare al puterii domnului față de societate. Procesul vizează atât drepturile voievodului Moldovei de stăpânire asupra tuturor oamenilor și asupra tuturor pământurilor, ce constituiau patrimoniul (*ocina*) său, pe care le administrează ca pe casa (*domus*) sau curtea lui (*curia princeps*), cât și autoritatea sa politică supremă în stat, rezultată din atribuțiile pe care le avea în urma concentrării tuturor funcțiilor politice și administrative la curtea voievodului. În această formulă de dominare, toți supușii sunt considerați „slugile sale credincioase”, iar sfatul domnesc cuprinde servitorii cei mai devotați care slujesc în „casa principelui”, având ca îndatoriri principale sarcini domestice. Rolul acestor supuși este

³² Senellart, *Artele guvernării*, 19.

³³ Vezi Al. Guerreau, *Le féodalisme, un horizon théorique* (Paris, 1980), 181; Idem, „Feudalitatea”, J. Le Goff, J.-C. Schmitt, *Dicționar tematic al Evului Mediu occidental*, trad. M. Roșioru ș.a., (Iași, 2002), 277.

³⁴ Gorovei, *Titlurile lui Ștefan cel Mare*, 52, 56.

nu numai de a-l sluji pe stăpân „cu dreaptă credință”, ci și să exercite puterile încredințate de domn și să vegheze asupra patrimoniului său.³⁵

Pe baza acestei concepții patrimoniale poate fi admisă și funcționarea dreptului de *dominium eminens*, o altă problemă care a provocat discuții și confuzii între cercetători prin faptul că în baza acestuia l-au văzut pe domn ca proprietar al tuturor pământurilor țării. Or, în pofida caracterului patrimonial, pare justă observația că voievodul nu poate fi considerat „proprietarul” tuturor pământurilor din Moldova medievală. Proprietatea are o accepțiune modernă, ce tinde să sublinieze diferența dintre public și privat, diferență pe care nu o putem sesiza la nivelul organizării politice medievale.³⁶ Această realitate este prezentă și în sistemul raporturilor politice din Occidentul medieval. Ideea că pământul se afla în proprietatea regelui și era deținut efectiv de acesta – idee care a dominat multă vreme în scrierile despre societatea medievală – a fost inventată și răspândită de avocații secolului al XIII-lea aflați în slujba noilor monarhii agresive ale epocii și a fost proiectată asupra perioadelor anterioare, „în căutarea unui precedent și a unei legitimări”.³⁷

În cadrul raportului de dominare din societatea Moldovei, care este un raport de putere ce vizează oamenii și un pământ, a existat un pol social dominant, compus din boieri și instituțiile ecleziastice, și cel dominat – restul societății, cuprinzând marea masă a celor neprivilegiați, desemnați în actele interne prin termenii „oamenii noștri săraci”, „robi” etc. Ierarhia socială și inegalitatea pe care o generează acest raport este firească, fiind o trăsătură definitorie a societăților din epoca medievală. Relațiile sociale ce vizează legăturile dintre cei doi poli identificați trebuie analizate prin prisma unui singur raport de dominare, deoarece, din perspectiva discursului de legitimare al puterii, avem în Moldova un singur domeniu, ce aparține voievodului și este reprezentat de întregul pământ al Moldovei.³⁸ „Ar trebui să se înțeleagă că nu mai există un al *dominium* în afară de cel al voievodului”, iar boierii, deși formează polul dominant, nu exercită, la rândul lor, un raport de dominare asupra oamenilor și pământurilor din satele dependente de ei. Ultimii primesc ca răsplată sate și nu pământuri sau teritorii compacte (satele fiind disipate pe întreg teritoriul țării) pentru credința și serviciile aduse domniei. Totodată, este necesar de semnalat o diferență majoră între

³⁵ Vezi: R. G. Păun, „La circulation des pouvoirs dans les Pays roumains au XVIIe siècle. Repères pour un modèle théorique”, *New Europe College Yearbook* (1998-1999): 284; Pilat, *Societate și putere*, 397-398.

³⁶ Pilat, *Societate și putere*, 398.

³⁷ Afirmția aparține lui S. Reynolds. *Apud* R. I. Moore, *Prima revoluție europeană (cca 970-1215)*, trad. Cristina Gyrcsik (Iași, 2004), 93.

³⁸ Pilat, *Societate și putere*, 403.

satele ce compuneau domeniile boierești și ecleziastice din Moldova, în sensul că, în cazul primelor, boierii nu aveau atribuții politico-administrative, colectarea dărilor și exercitarea actului de justiție revenind dregătorilor domnești. Pentru funcționarea așezămintelor ecleziastice avem o altă situație, contrastantă, ele bucurându-se de privilegiul imunității. Susținem aici părerea unor istorici potrivit căreia instituțiile ecleziastice au beneficiat de dreptul de *stăpânire* asupra satelor donate, chiar dacă cuvântul nu figurează în documentele de întărire domnească. El s-a materializat prin exercitarea actului de justiție și interdicția amestecului dregătorilor domnești în satele subordonate clerului înalt. El se prezintă ca unul incomplet, deoarece, deși instituția ecleziastică are drepturi juridice, se află în imposibilitatea de a asigura coerciția, dreptul ei fiind totuși superior față de simpla „stăpânire” boierească.³⁹

O altă abordare a problemei imunității ține de perspectiva istoriei instituțiilor, în special a dreptului de ctitorie. Apariția fundațiilor religioase (biserici, mănăstiri, așezăminte de caritate) și, implicit, a domeniului ecleziastic în Moldova este rezultatul manifestării actului de ctitorire, aplicat în acest spațiu după principii bizantine și reglementări canonice ortodoxe. Analiza, fie sumară, a acestei instituții oferă argumente și cheia înțelegerii faptului că mănăstirile moldovenești au deținut un drept de stăpânire asupra oamenilor și pământului, reflectat de patrimoniul sau domeniul monastic și populația stabilită în acest cadru. Actul de ctitorie, alături de altele, a constituit o componentă esențială a ideologiei medievale, înserată puternic la nivelul religiei, al puterii de stat și al ordinii sociale. Instituția bisericii în lumea ortodoxă, tocmai pentru că a fost instituită de stat în cuprinsul unei structuri organizate autonom, va rămâne mereu dependentă economic de puterea politică. Drept consecință a unei astfel de stări de spirit, ea primește multiple și substanțiale donații⁴⁰. Considerând Biserica drept principalul său suport ideologic, voievozii Moldovei, în virtutea drepturilor superioare de stăpânire asupra oamenilor și asupra pământurilor, în discursul de legitimare a puterii față de societate au inițiat acțiunile necesare constituirii patrimoniilor ecleziastice. Imitând o practică a împăraților bizantini, ei au donat mănăstirilor sate și alte bunuri din patrimoniul propriu, atât de necesare realizării funcțiilor pentru care au fost constituite aceste lăcașe de cult. Conform reglementărilor, ctitorirea obligă oferirea unei donații de bunuri către așezământul întemeiat, numită în actele interne *închinare*, *danie* sau *milă*. Nuanțăm aici că instituția ecleziastică are capacitatea de a dobândi bunuri pe nume proprii prin voința întemeietorilor, și nu prin concesiunea statului. S-a demonstrat că în acest proces dreptul de ctitorie nu era axat pe

³⁹ Ibidem, 404.

⁴⁰ V. Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea* (București, 2001), 10-11.

ideea de fundație cu statut de personalitate juridică în sensul modern al conceptului, ci pe cea de danie închinată, care creează o legătură patronală și de reprezentare cu ctitorii și urmașii lor.⁴¹

Este foarte important de precizat că, potrivit reglementărilor nomocanonice (sinteze ale canonelor cu legi civile bizantine), teoretic, orice donație este irevocabilă, ceea ce indică faptul că bunurile ajunse în stăpânirea unei mănăstiri sau biserici nu pot fi înstrăinate. Un indiciu important pentru a recunoaște drepturile fundațiilor, ca subiecte de drept colectiv, asupra patrimoniului propriu ține de terminologia documentelor interne. „Proprietatea” ecleziastică, concepută în sensul general de stăpânire deplină asupra bunurilor respective,⁴² este justificată de formulele stereotipice care redau noțiunea stăpânirii pe vecie – „să fie de ocină și ohabă mănăstirii”,⁴³ prezentă pe larg în actele Țării Românești, și „să fie mănăstirii uric cu tot venitul, în vecii vecilor”⁴⁴ -, așa cum se regăsește frecvent în actele moldovenești. În cadrul stăpânirii ecleziastice, relevant este și aspectul întăririlor domnești, care aveau o funcție de publicitate autentică și notarială asupra daniilor destinate mănăstirilor și prezentau, totodată, o măsură de protecție pentru a preveni revendicările moștenitorilor îndreptățiți să reclame bunurile donate de ei.⁴⁵ Pe de altă parte, ctitoria se aproba de domn în virtutea dreptului suprem asupra oamenilor și pământului (*dominium*), actul de întărire domnească figurând, în acest caz, ca o milă, o dăruire, un semn de generozitate ca răspuns la actul de supunere, de închinare către domn al supusului.⁴⁶

Indiscutabil, toate edificiile de cult aveau în primul rând o funcție religioasă, dar în paralel ele îndeplineau o funcție socială și ideologică, menită să difuzeze în cadrul societății ortodoxismul ca ideologie oficială a puterii laice. În acest sens, ctitoriile domnești întruneau un caracter reprezentativ, prin faptul că se adresau de la nivelul puterii supreme către marea masă a supușilor.⁴⁷ Așa ar trebui văzute edificiile reprezentative ale Moldovei, cum ar fi: sediile mitropoliilor și episcopiiilor, bisericile curților domnești și marile mănăstiri necropole voievodale (Bistrița, Probota, Putna, Slatina). Motivațiile care stau la baza actului de ctitorie

⁴¹ Vezi Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*, 59-63.

⁴² Gh. Cronț, „Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Natura juridică a fundațiilor religioase în Evul Mediu”, *Studii și materiale de istorie medie* IV, 1960, 102.

⁴³ Pentru etimologia ocinii vezi G. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești* (București, 1973), 86.

⁴⁴ Formula apare frecvent în actele din prima jumătate a veacului XV. Vezi DRH, A., I (București, 1975): *passim*.

⁴⁵ Cronț, *Dreptul de ctitorie*, 91-97; I. Mihnea, L.T. Boga, „Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea”, *Cercetări istorice* I, 1933, 19.

⁴⁶ Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*, 173-174, 179.

⁴⁷ Pușcașu, *Actul de ctitorire*, 103-104.

nuanțează complexitatea fenomenului,⁴⁸ iar analiza lor sugerează alte argumente în discursul de legitimare al puterii față de societate. Una dintre motivațiile principale este de *ordin etico-religios*. Invocarea grației divine prin actul pios de citorire prezenta una dintre rațiunile esențiale în societatea medievală, în care întreaga ideologie era dominată de creștinism și subordonată acestuia. Spiritualitatea epocii era axată pe obsedanta idee a mântuirii, ce frământa societatea creștină. Contextele invocării sunt diferite, serviciile clericilor reprezentate de slujbele și rugăciunile călugărilor trebuiau să fie făcute pentru: „pomenirea sufletelor sfânt-răposaților domni”, „sfânt-adormiților înaintași, bunici și părinți”,⁴⁹ pentru „mântuirea sufletelor domniei noastre”; pentru „sănătatea domniei”,⁵⁰ „a întregii case a noastre”;⁵¹ ori pentru „sufletele boierilor și a slugilor domniei”,⁵² „pacea a toată țara noastră a Moldovei”⁵³ sau pentru „pomenirea răposaților tuturor pravoslavnicilor creștini”.⁵⁴ Ultimele sintagme surprind aspecte ideologice clare, prin care domnia se îngrijește nu numai de anturajul său, cei care constituiau polul dominant (boierii, clerul înalt), dar și de întreaga societate moldovenească (cei dominați, neprivilegiați), chiar și de întreaga creștinătate ortodoxă. Domnul țării, deținătorul puterii politice supreme, ajuns la cea mai înaltă demnitate în stat *din mila lui Dumnezeu*, se simțea obligat de poziția sa socială să-și exprime atașamentul și sentimentul de mulțumire prin cinstirea și susținerea Bisericii.⁵⁵ Paralel, actele surprind și alte aspecte ale discursului etico-religios-ideologic, manifestate prin exprimarea gratitudinii față de Dumnezeu ca mulțumire pentru biruințele obținute de voievod în diferite lupte cu păgânii sau creștinii sau care vizează afirmarea genealogiei dinastice, a legitimității domniei și consolidarea poziției sale în ierarhia puterii politice.⁵⁶

⁴⁸ Pentru detalii vezi studiul subsemnatului „Motivațiile actului ctitoricesc în spațiul carpato-nistrean (secolele XV-XVI)”, *Revista de istorie a Moldovei* 1-2 (2005).

⁴⁹ DRH, A, I, nr. 19, 101, 200; II, nr. 24, 86, 181, 221; III, nr. 40, 77, 285; *Documente privind Istoria României*, A, Moldova, XVI/1 (București, 1953): nr. 202, 443; XVI/2 (București, 1951), nr. 50; XVI/3 (București, 1951): nr. 349; XVI/4 (București, 1952): nr. 232.

⁵⁰ DRH, A, I, nr. 258; II, nr. 24, 189.

⁵¹ DIR, A, XVI/4, nr. 239.

⁵² DRH, A, I, nr. 19; DIR, A, XVI/4, nr. 371.

⁵³ DIR, A, XVI/4, nr. 295.

⁵⁴ Ibidem, XVI/2, nr. 214; XVI/3, nr. 480.

⁵⁵ Conform lui A. Pippidi, în titulatura voievozilor români apelativul simbolic „Io” de la numele Teofor Ioan împreună cu formula protocolară „din mila lui Dumnezeu” au o semnificație politică și religioasă clară de a arăta că puterea domnească nu provine de la boieri, ci de la Dumnezeu. Totodată, afirmarea dreptului divin contribuia la consolidarea prestigiului domnesc. A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, 18-27.

⁵⁶ DRH, A, I, nr. 17, 25, 41, 50, 246, 288; nr. 138. Cf. I. Solcan, „Motivații etice și ideologice ale actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare”, *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași* I, 1987.

Deci, în funcție de cele prezentate admitem funcționarea, cu unele limitări, a unui domeniu mănăstiresc în Moldova secolelor XV-XVI, reflectat de câteva aspecte ale stăpânirii. În cele ce urmează, vom analiza formele și expresiile drepturilor juridice ale mănăstirilor asupra oamenilor din satele aservite, atribuite în cadrul emisiilor privilegiilor de imunitate de către cancelaria domnească. Vom urmări intensiunea și extensiunea acestor imunități asupra componentelor domeniilor ecleziastice. Cât privește efectele imunităților asupra economiei mănăstirești, la moment este dificil, din cauza referințelor sumare și neclare ale izvoarelor, să emitem concluzii viabile în acest sens. Putem doar să deducem aspectele benefice ale privilegiilor imunitare asupra dezvoltării averilor mănăstirești.

Practica emisiunii privilegiilor de imunitate către mănăstiri

Prezentarea acestor fapte cu explicațiile de rigoare a avut menirea de a reliefa contextul instituirii unui regim juridic mănăstiresc privilegiat, reflectat de imunitate, din perspectiva raporturilor dintre domnie și instituția ecleziastică. Instituția imunității, care își are originea în perioada dominatului a Imperiului Roman,⁵⁷ a cunoscut în raporturile dintre domnie și mănăstirile Moldovei în secolele XV-XVI trei ipostaze de manifestare: *administrativă* – viza trecerea satelor dependente din administrarea domniei în „ascultarea” mănăstirii (satele erau conduse prin reprezentanții locali ai egumenului); *fiscală* – constituie dreptul mănăstirii asupra contribuțiilor și redevențelor supușilor ei, exprimate în muncă, produse naturale și bani (o variație a acesteia o constituie privilegiile comerciale prin care mănăstirile aveau dreptul de a face comerț scutit de vămi, pe de o parte, și dreptul de a încasa vămi, pe de altă parte); *judecătorească* – consta în dreptul de judecată al egumenului asupra oamenilor din satele dependente, în toate delictele sau doar anumite pricini, precum și în interdicția dată dregătorilor domnești de a-și exercita atribuțiile judiciare în satele respective.

După cum s-a precizat mai demult, primele privilegii de imunitate au fost emise în Moldova după domnia lui Alexandru cel Bun.⁵⁸ Astfel, conform surselor documentare, mănăstirea **Proboța** este cea care primește de la voievozii asociați Ilie și Ștefan, pe 18 august 1438,⁵⁹ primul privilegiu imunitar cunoscut pentru acest secol, conținând scutiri de natură fiscală, administrativă și judiciară pentru satul *Roșca*, de lângă Hârlău, care la acel moment urma a fi populat. Cancelaria lui Petru al II-lea emitea, la 5 aprilie 1448,⁶⁰ două privilegii de imunitate, ce stabileau ca toate veniturile din satele *Ciulinești*, *Beresteni*, *Roșca*, *Râpiceani* (*Ripiceni*),

⁵⁷ Hanga, 30.

⁵⁸ Este opinia editorilor volumului *DRH*, A, I.

⁵⁹ *DRH*, A, I, nr. 187.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 277, 278.

Rădăuți, Dobrăcinești, Bălănești, Davădăuți și din prisăcile de la Rădăuți, Rusnedzești și Visoca, care, în mod firesc, ajungeau în vistieria domnească, să revină așezământului monahal. Actele atribuiuau mănăstirii Probota și drepturi juridice asupra oamenilor din aceste localități. Alexandrel-Vodă, prin actul emis la 27 iunie 1449,⁶¹ își exprima intenția de a acorda scutiri complete tuturor localităților mănăstirii, însă nu se cunoaște motivul pentru care cancelaria sa nu a redactat o listă a satelor stăpânite la moment de Probota. Constatăm că, în ajunul domniei lui Ștefan cel Mare, domeniul mănăstirii Probota, compus din circa 19 sate, era supus unui regim diferențiat de imunități, deoarece 6 sate nu beneficiau de scutiri (Grăbăuți, Bodești, Tătăruși, Iurcești, Negomirești și Cereucani).

Voievodul Ștefan cel Mare a confirmat unele dintre vechile privilegii ale Probotei, paralel cu emiterea altora. Uricul din 16 februarie 1459⁶² întărea mănăstirii satele *Drăgușeni* și *Oniceni*, pe Jijia, înzestrate cu imunități judiciare și fiscale, regim privilegiat confirmat și de Alexandru Lăpușneanu în 1554.⁶³ Actul datând din 9 iulie 1466⁶⁴ scutea de obligații oamenii ce lucrau la prisaca mănăstirească de la Visoca, iar la 10 septembrie 1471⁶⁵ cancelaria lui Ștefan cel Mare emitea un privilegiu comercial prin care scutea de vama de la Țuțora carele mănăstirești ce vor duce sau aduce mărfuri de la Chilia. Numărul satelor mănăstirești înzestrate cu imunități crește începând cu 19 august 1472,⁶⁶ când domnia acorda dreptul de judecată egumenului Probotei asupra oamenilor din *Bodești, Tătari* și *Iurcani*, pe Pobrata, precum și scutiri de toate gloabele, cu excepția celor pentru omucidere și răpire.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea actele interne nu mai conțin imunități oferite mănăstirilor. Situația poate fi explicată prin faptul că acte de acest tip fie că nu s-au păstrat sau, cel mai probabil, au fost reduse imunitățile către instituțiile ecleziastice în condițiile intensificării tensiunilor politice interne după moartea lui Ștefan cel Mare și a instaurării treptate a regimului de suzeranitate otomană. Primul privilegiu de maximă extensiune, dar cu intensiune parțială, este emis la 20 martie 1554⁶⁷ în beneficiul mănăstirii Probota. Uricul de întărire al lui Alexandru Lăpușneanu pentru satele *Negomirești, Iurcești, Bodești, Grăbăuți, Ciulinești, Berești, Răpiceni, Ciricani, Rădeni, Bălănești, Șandri*, pe Bașău, la capătul Cărpinișului; *Oniceni, Drăgușeni, Heciul, Dreptatea, Tecușăni, Părtănoși, Negoști, Curluceni*,

⁶¹ Ibidem, II, nr. 5.

⁶² Ibidem, nr. 83.

⁶³ DIR, A, XVI/2, nr. 52.

⁶⁴ DRH, A, II, nr. 138.

⁶⁵ Ibidem, nr. 174.

⁶⁶ Ibidem, nr. 187.

⁶⁷ DIR, A, XVI/2, nr. 52.

Crăștești, Mărciani și jumătate din satul *Strășani* - confirma vechile imunități ale mănăstirii și aplică, totodată, scutiri preoților din aceste sate față de Mitropolie. Hrisovul menționează limpede că toate veniturile urmează să revină lăcașului Sf. Nicolai din Poiana Siretului. Acordarea de scutiri cu extensiune aproape completă asupra unui domeniu mănăstiresc, fie și parțiale în intensiune, este o practică rar întâlnită în cazul Moldovei secolului al XVI-lea, luând în calcul dificultățile economice cu care se confrunta țara în timpul dominației otomane. Faptul se datorează vechimii și importanței spirituale și ideologice pentru țară a acestui așezământ monastic. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, mănăstirii Probota i se reduc unele dintre atribuțiile judiciare din satele pe care le stăpânea, cu excepția dreptului de a încasa amenzile judiciare, mărturie fiind actul din 30 aprilie 1588⁶⁸ emis de Petru Șchiopul.

Mănăstirea **Bistrița** a deținut de la Alexandru cel Bun privilegiul comercial prin care încasa venitul vămii de la Bacău, după cum demonstrează hrisovul lui Ilie voievod din 13 septembrie 1439.⁶⁹ Cu certitudine, primul privilegiu cu scutiri administrativ-fiscale și judiciare este oferit de către Alexandrel voievod, la 24 februarie 1452.⁷⁰ El stipula că oamenii mănăstirii din hotarul de la Botna erau eliberați de obligațiile față de domnie, iar dregătorii domnești de la Tighina nu aveau acces aici. Hotarul de la Botna cu toate gârlele, iezerele, prisăcile și cele două vaduri cu vamă fac obiectul unui alt privilegiu emis de cancelaria lui Petru Aron la 6 iunie 1455.⁷¹ Voievodul interzicea dregătorilor de ținut strângerea dărilor din prisaca mănăstirii și aplica întregului hotar un regim similar braniștii,⁷² deoarece prin poruncă domnească nimeni nu avea dreptul să facă mreje sau garduri, să prindă pește „în hotarul lor, pe Nistru sau în iezere”. Cât privește regimul celorlalte prisăci pe care mănăstirea le avea la mijlocul secolului al XV-lea, din cele cinci cunoscute documentar doar prisăcile de la Botna și cea de la Lopatna⁷³ beneficiau de scutiri pentru deseatina de albine.

Izvoarele atestă că la mijlocul secolului al XV-lea domeniul mănăstirii Bistrița, compus din circa 19 de sate, era privilegiat într-o măsură redusă, situația schimbându-se odată cu instituirea unei politici ecleziastice speciale de către Ștefan cel Mare. Pe 8 septembrie 1457,⁷⁴ el întărea Bistriței vechiul privilegiu al bunicului

⁶⁸ DIR, A, XVI/3, nr. 480.

⁶⁹ DRH, A, I, nr. 200.

⁷⁰ Ibidem, II, nr. 17.

⁷¹ Ibidem, nr. 46.

⁷² Pentru regimul juridic al braniștilor consultă C.C. Giurescu, *Istoria pădurii românești. Din cele mai vechi timpuri până astăzi* (București, 1975), 55-63; *Instituții feudale*, S6; I. Ciută, *Apicultura în Moldova feudală. Străveche îndeletnicire românească* (București, 1994), 41-44, 53-55.

⁷³ DIR, A, XVI/3, nr. 87.

⁷⁴ DRH, A, II, nr. 65.

său, Alexandru cel Bun, de încasare a veniturilor vămile de la Bacău și Tazlău. Totodată, ea beneficia de veniturile provenite din vânzarea pietrelor de ceară din Bacău, fără a achita taxe comerciale dregătorilor domnești. Privilegiul emis la 7 aprilie 1458⁷⁵ este relevant în aspectul cunoașterii drepturilor juridice ale mănăstirii, prin faptul că i se întărea nu numai hotarul de la Botna cu gârle, iezere, prisăci, vama de uscat și de apă, dar, potrivit indicațiilor domniei, și dreptul de judecată al egumenului de Bistrița asupra oamenilor de aici. Conform informațiilor uricului datând din 20 mai 1459,⁷⁶ știm că populația din satul *Lucăcești* al Bistriței beneficia de scutiri de sarcini față de domnie. Egumenul obținea dreptul de a încasa de la ungurii din localitate darea episcopală, de a-i judeca pentru orice fel de delict, de a le lua zeciuală din stupi și pripasul. Privilegiul conținea și interdicție pentru episcop și slugile domnești în privința perceperii dărilor din acest sat.

Mai însemnat ca întindere și scutiri complete este privilegiul din 3 februarie 1467,⁷⁷ prin care erau eliberați de obligațiile în muncă față de domnie locuitorii satelor *Zvijinți*, *Sobolești*, *Brașeuți*, *Văscăuți*, *Bulgari*, *Mărăței*, *Dărmănești*, *Oprișani*, *Rădăcești*, *Tortorești*, *Căucești*, *Mândrești*, *Fauri* ale mănăstirii Bistrița. Egumenului îi era rezervate drepturile de judecată asupra sătenilor și de încasare a amenzilor judiciare. Deci, Ștefan cel Mare a contribuit la dezvoltarea domeniului ctitoriei bunicului său prin crearea unui regim special Bistriței.

Urmează un hiatus documentar de mai mult de un secol, timp în care nu putem preciza cu certitudine cum a evoluat domeniul Bistriței sub aspectul imunităților. Primele informații țin de hrisovul de întărire al lui Petru Șchiopul din 18 aprilie 1576,⁷⁸ prin care mănăstirea păstra cele 17 sate din daniile de la predecesorii săi, 4 prisăci, veniturile vămiei de la Tazlău, însă nu știm dacă ea beneficia de scutiri pentru aceste sate. Potrivit unui hrisov de întărire de la Iancu Sasul, la 21 august 1582⁷⁹ mănăstirea gestiona vama mică de la Bacău și de la Lucăcești.

Actul emis de cancelaria lui Ștefan Răzvan pe 18 mai 1595⁸⁰ constituie unul dintre cele mai importante privilegii ale mănăstirii Bistrița în secolul al XVI-lea. Voievodul întărea călugărilor bistrițeni, după uricul lui Ștefan cel Mare, vechea braniște care începea „de la pârăul Sărata, peste Bistrița la Doamna și ajungea până la Oprișani la gura Pângărăciului”. Mihai Viteazul întărea, la 27 iulie 1600,⁸¹ dreptul mănăstirii de a strânge deseatina de albine de la vecinii săi din sa-

⁷⁵ Ibidem, nr. 69.

⁷⁶ Ibidem, nr. 84.

⁷⁷ Ibidem, nr. 146.

⁷⁸ *DIR*, A, XVI/3, nr. 87.

⁷⁹ Ibidem, nr. 244.

⁸⁰ Ibidem, XVI/4, nr. 150.

⁸¹ Ibidem, nr. 364.

tele ținutului Neamț, așa „cum au fost miluiți și de domnii dinainte”. Conținutul hrisovului sugerează faptul că mănăstirea ar fi deținut anumite înlesniri în domniile anterioare, dar despre care nu avem mărturii documentare.

Hrisovul de întărire al lui Ștefan al II-lea pentru **Moldovița**, din 29 noiembrie 1443,⁸² pentru câteva sate, mori, vama de la gura Moldoviței, poate fi comparat cu un privilegiu, deoarece în acea perioadă nu toate mănăstirile moldovenești gestionau vămi. Bogdan al II-lea oferea, în 1451, un privilegiu de imunitate care scutea de slujbe și dări casele din Suceava dăruite mănăstirii de armeanul Că-mârzan, soția acestuia Stanca și armeanul Ion, fapt confirmat mai târziu de Petru Aron.⁸³ Locuitorii satului *Săsciori*, pe Sitna, erau scutiți de dări și slujbe domnești potrivit privilegiului lui Petru Aron din 25 august 1454.⁸⁴

Pe lângă veniturile ordinare furnizate de bunurile concentrate în sate, călugării de la Moldovița aveau la mijlocul secolului al XV-lea și alte surse de venit. Ei beneficiau de dreptul de a încasa vama de la gura Moldoviței (câte 1,5 groși de grivnă de la negustorii care mergeau în Transilvania și câte doi groși de povară, de la cei care se întorceau),⁸⁵ vama de la Covurlui și mai dețineau jumătate din venitul celor ce vor pescui în iazurile de la Covur și Cuhului.⁸⁶ De asemenea, călugării bistrițeni dispuneau de jumătate din venitul vămii de la Vadul Călugăresc⁸⁷ și încasau venitul posadei de pe valea Moldovei.⁸⁸ Aceste imunități o apropie de statutul privilegiat al Bistriței.

Situația mănăstirii sub acest aspect nu se va schimba radical în timpul lui Ștefan cel Mare. Pe 31 august 1458,⁸⁹ voievodul îi acorda dreptul de slobozie pentru satul *Borhinești*, scutindu-i pe locuitorii acestuia de toate dările către domnie, cu excepția obligațiilor militare. Moldovița încasa, în continuare, ceara domnească din cârciumile de la Baia și avea dreptul de a aplica amenzi celor care nu se înscriau în registrele mănăstirii. Câțiva ani mai târziu, domnia întărea călugărilor ocina Leonta, pe Nistru, cu baltă, prisăci, fânețe și vadul pe Nistru, scutind de zeciuală stupii de aici și de vamă carele mănăstirești care vor transporta pește.⁹⁰ Pe 15 noiembrie 1499,⁹¹ voievodul emitea, probabil, ultimul său privilegiu către

⁸² DRH, A, I, nr. 242.

⁸³ Ibidem, nr. 276; II, nr. 9, 43.

⁸⁴ Ibidem, II, nr. 40.

⁸⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, (București: 1913), 279. Ștefan al II-lea întărea Moldoviței stăpânirea câtorva sate, mori și vama de la gura Moldoviței. DRH, A, I, nr. 242.

⁸⁶ DRH, A, I, nr. 253; II, nr. 6.

⁸⁷ Ibidem, nr. 272.

⁸⁸ Ibidem, II, nr. 192; II, nr. 24.

⁸⁹ Ibidem, II, nr. 74, nr. 75.

⁹⁰ Ibidem, nr. 91. Document cu datare incertă, 24 februarie, 1460-1461.

⁹¹ Ibidem, III, nr. 240.

acest așezământ, prin care întărea vechii mănăstiri, alături de trei sate, vama de la Moldovița.

Cât privește evoluția mănăstirii Moldovița în secolul al XVI-lea, la fel ca și celelalte, ea nu va beneficia de imunități decât cu anumite excepții și doar în ultimele decenii ale veacului. Credem că mănăstirea a cunoscut în acest secol momente dificile din punct de vedere economic. Pentru a îmbunătăți situația ei, probabil, Petru Șchiopul emitea, la 3 aprilie 1578, un act prin care monahii de la Moldovița erau împuterniciți să-și caute și să-și aducă înapoi robii țigani,⁹² fapt care se producea atunci când era înăspriț regimul exploatații acestora. Tot în aceeași zi, domnul întărea dreptul mănăstirii să-și apere braniștea de cei care îi încălcau hotarele.⁹³ Iancul Sasul, în martie 1580,⁹⁴ și Ștefan Răzvan, în mai 1595,⁹⁵ emiteau privilegii similare pentru aceeași braniște a mănăstirii Moldovița. Amintim faptul că mănăstirea Moldovița a fost, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, ținta diferitor abuzuri și împresurări de hotar, ceea ce a determinat-o să-și caute dreptate în judecata domnească și să ceară întăriri pentru unele dintre satele stăpânite.⁹⁶ Nu cunoaștem faptul dacă mănăstirea Moldovița încasa, în timpul lui Ștefan cel Mare și al urmașilor săi, veniturile vămii de la Covur și Vadul Călugăresc sau dacă beneficia de alte înlesniri.

Ștefan al II-lea oferea, la 11 martie 1446,⁹⁷ mănăstirii **Neamț** primul privilegiu cunoscut de noi, prin care ea beneficia de scutiri complete și drepturi de judecată pentru satele mănăstirești *Seucăuți*, pe Bistrița, *Dvorinești*, *Timișești*, *Crâstienești* și *Băloșești*, pe Moldova și pe Neamț, *Geaminești*, pe Topolița, *Bașoteni*, *Fântănele*, *Dragomirești*, pe Șomuz și *Telebecinți*, pe Siret. Petru al II-lea îi acorda, la 22 august 1447,⁹⁸ un alt privilegiu cu scutiri administrativ-fiscale și judecătorești, a cărui intensiune viza la acea dată 17 sate mănăstirești, iezarul Luciul și prisaca de la Zagorna. Din lista satelor beneficiare de scutiri erau excluse satele *Budzești*, *Dragomirești*, *Balomirești*, *Cârniceeni*, *Dvorinești* și prisaca de la gura Tătarcăi. Din domniile lui Alexandrel voievod s-a păstrat doar privilegiul din 1 ianuarie 1454,⁹⁹ ce viza o prisacă la Covasna, în braniștea domnească de la Bohotin, dăruiată mănăstirii și scutită de deseatină. Semnificativ pentru Neamț este privilegiul lui Pe-

⁹² *DIR*, A, XVI/3, nr. 119.

⁹³ *Ibidem*, nr. 118.

⁹⁴ *Ibidem*, nr. 170.

⁹⁵ *Ibidem*, XVI/4, nr. 151.

⁹⁶ Pentru împresurările de hotar și cazurile de judecată în care a fost implicată mănăstirea Moldovița în perioadă vezi conținutul documentelor din *DIR*, A, XVI/3, nr. 94, 227, 261.

⁹⁷ *DRH*, A, I, nr. 266. În afara regimului imunitar au rămas satele Budzești, Balomirești și prisăcile de la Zagorna, gura Tătarcăi și iezarul Luciul.

⁹⁸ *Ibidem*, nr. 273.

⁹⁹ *Ibidem*, nr. 39.

tru Aron din 8 decembrie 1454,¹⁰⁰ care oferea scutiri totale satelor mănăstirești *Săucești, Mănești, Dvorinești, Cîrstienești, Băloșești, Geaminești, Bașoteni, Fântânele, Dragomirești, Trestiana* (Balomirești) și *Telebecinți*. Analiza celorlalte acte demonstrează faptul că nu toate satele din domeniul mănăstirii beneficiau la acea dată de imunități. Este vorba de Dumbrăvița, Fântânele (Cârnicești), Budzești, Bilosăuți, Cobâlnici, Hlăpești, Dragomirești (ultimele patru sate ajung în posesia altor stăpâni în timpul lui Ștefan cel Mare)¹⁰¹ și de prisaca de la gura Tătarcăi.

Deși în timpul domniei lui Ștefan cel Mare au fost emise multe acte către mănăstirea Neamț, puține dintre ele erau întăriri sau privilegii. Uricul din 13 iulie 1463,¹⁰² care întărea mănăstirii hotarul de la Zagorna cu prisacă, poiană și gârle, scutit de deseatina de albine, este primul privilegiu din această domnie în care beneficiari sunt monahii de la Neamț. În 1470, cancelaria lui Ștefan cel Mare a emis mai multe acte de întărire către mănăstirea Neamț, printre care figurează și privilegiile ce vizau scutirea de taxe vamale a trei care mănăstirești care vor aduce pește și prisaca de la gura Tătarcăi, din braniștea domnească de la Bohotin.¹⁰³

Comparativ cu alte locașe monahale, în secolul al XVI-lea mănăstirea Neamț va beneficia de puține privilegii de imunitate, păstrându-se doar trei acte de acest tip. Primul, emis de cancelaria lui Petru Șchiopul la 6 noiembrie 1582,¹⁰⁴ face referință la o braniștea a mănăstirii supusă regimului privilegiat. Al doilea act, emis de cancelaria lui Ieremia Movilă la 13 ianuarie 1597,¹⁰⁵ prevedea scutiri de toate dările datorate domniei, în afara birului împărătesc, aplicate coloniștilor pe care mănăstirea Neamț îi va aduce în satul *Orțăști* din ținutul Suceava. Înlesnirile fiscale, aplicate pe termen de trei ani, vizau atât băștinașii, cât și străinii pe care mănăstirea îi va aduce din afara țării. Se pare că ultimul privilegiu în care beneficiară este Neamț a fost emis pe 3 iulie 1599.¹⁰⁶ Ieremia Movilă dădea indicații dregătorilor din ținutul Orhei, ca să nu intervină în judecarea pricinilor din satul *Horodiștea* al mănăstirii Neamț, deoarece dreptul de a lua gloabele și deșugubinele din sat era al egumenului, pe când judecata și ferăile reveneau dregătorilor de ținut.

Din cele prezentate mai sus observăm că domeniul mănăstirii Neamț a cunoscut în deceniile de la mijlocul secolului al XV-lea un regim imunitar deosebit ca intensitate și ca extensiune aplicat la circa 2/3 din suprafața sa, statut pe care mănăstirea, cu anumite excepții, îl va pierde ulterior.

¹⁰⁰ Ibidem, nr. 44.

¹⁰¹ Ibidem, nr. 168, 217; DIR, A, XVI/1, nr. 223.

¹⁰² DRH, A, II, nr. 117.

¹⁰³ Ibidem, I, nr. 212; II, nr. 164; III, nr. 293.

¹⁰⁴ DIR, A, XVI/3, nr. 249.

¹⁰⁵ Ibidem, XVI/4, nr. 207.

¹⁰⁶ Ibidem, nr. 326.

Mănăstirea **Humor** obține primul privilegiu de imunitate de la Petru Aron, care, la 20 ianuarie 1456, aplica scutiri complete satului *Pârtești și seliștei lui Die-niș*.¹⁰⁷ O altă facilitate pe care o avea lăcașul consta în scutirea de orice taxă vamală în țară a două care mănăstirești ce încărcău pește la Dunăre, Nistru sau iezerile acestora, privilegiu dat de Ștefan al II-lea și întărit mai târziu de Petru Aron.¹⁰⁸ Observăm aici similitudini cu mănăstirea Neamț, în sensul că nu toate satele mănăstirii erau supuse regimului scutirilor, neprivilegiate rămânând patru din cele șase sate stăpânite. Statutul Humorului rămâne același și în domniile ulterioare, mănăstirea nebeneficiind de imunități. Este evident că această ctitorie boierească nu a constituit obiectul unor preocupări deosebite din partea voievozilor moldoveni, aceștia îngrijindu-se în primul rând de propriile ctitorii.

Mănăstirea **Horodnic**, asemenea celei de la Humor, a fost puțin favorizată de domnie în privința imunității. Călugărițele de la Horodnic primesc de la Ștefan al II-lea, pe 1 august 1449,¹⁰⁹ un act conținând drepturi juridice și scutiri complete pentru unicul lor sat *Balosinăuți*, act întărit și de Alexandrel voievod pe 8 iulie 1453.¹¹⁰ Ceea ce deosebește acest privilegiu de altele emise în perioadă constă în scutirea oamenilor din Balosinăuți, o excepție în politica fiscală a domniei, de obligațiile de a merge la oaste și a da „jold” (dare pentru întreținerea armatei – n.n.). Tot în domnia lui Alexandrel voievod mănăstirea Horodnic a beneficiat de al doilea privilegiu cu scutiri totale, a cărui intensiune vizează *Balosinăuți* și un alt sat, numit „unde a fost curtea lui Petru Vrană”. Deducția vine din analiza actului din 17 aprilie 1475,¹¹¹ când cele două sate sunt înzestrate cu privilegiu similar de către Ștefan cel Mare, acesta motivând că face această milă, pentru că călugărițele i-ai arătat „o carte de la părintele nostru Alexandru voievod, pe care au avut-o pentru două sate”.

Mănăstirea de călugărițe **Iațco** va intra în posesia unui privilegiu de imunitate la 23 februarie 1453. Alexandrel voievod permitea călugărițelor de a-și întemeia un sat în țarina târgului Suceava, iar coloniștilor le oferea scutiri complete de toate dările și slujbele către domnie, înlesniri comerciale. Dreptul de judecată revenea mănăstirii.¹¹² Regimul juridic de slobozie al unicului sat al mănăstirii Iațco va fi confirmat ulterior de Ștefan cel Mare și de Ieremia Movilă.¹¹³

¹⁰⁷ DRH, A, II, nr. 55.

¹⁰⁸ Ștefan al II-lea emite privilegiul comercial la 27 septembrie 1445 (Ibidem, I, nr. 258), întărit ulterior de Petru Aron pe 5 octombrie 1454 (Ibidem, II, nr. 42).

¹⁰⁹ Ibidem, I, nr. 249.

¹¹⁰ Ibidem, II, nr. 34.

¹¹¹ Ibidem, p. 302, 200. Voievodul la care se referă Ștefan cel Mare nu poate fi Alexandru cel Bun, în domnia căruia nu s-a emis niciun act de imunitate, ci nepotul ultimului, Alexandrel.

¹¹² Ibidem, nr. 28.

¹¹³ DIR, A, XVI/4, nr. 239.

Mănăstirea **Putna** a beneficiat în domnia ctitorului ei Ștefan cel Mare de un regim imunitar aplicat întregului ei domeniu, grație destinației și însemnătății sale multiple. Conform actului datând din aprilie 148, regimul privilegiat a constat nu numai din donații de sate, bălți, prisăci, mori, vii, ci și din dreptul de a încasa vama mică de pe Suceava și toate pietrele de ceară din târgul Siret, inclusiv exploatarea morilor și sladniței din aceeași localitate.¹¹⁴ Aceștia li se adaugă veniturile de la braniștea din jurul mănăstirii și privilegiul comercial din martie 1490, prin care călugării putneni puteau să trimită în primăvară și în toamnă câte trei care de pește, scutite de orice vamă.¹¹⁵ Cel mai important privilegiu de imunitate a fost emis de cancelarie la 2 februarie 1503.¹¹⁶ Analiza actului arată că în timpul când comunitatea monahală de la Putna era condusă de Spiridon cele 30 de sate ale mănăstirii, viile din dealul Hârlăului, braniștea din jurul mănăstirii, prisaca de la Comarna erau scutite de toate obligațiile și dările ordinare către domnie. Ctitorul îi întărea drepturile pentru cei 150 de drobi de sare din ocna de la Troțuș, pentru pietrele de ceară din târgul Siret, vama cea mică din Suceava, pe Jicov și scutea de vamă măjile de pește transportate de mănăstire. Respectivul act este unicul privilegiu cunoscut în perioada cercetată de noi în sensul că este cel mai cuprinzător în intensiunea scutirilor și cu extensiune asupra unui întreg domeniu mănăstiresc. Intensiunea privilegiilor pe care le avea respectiva mănăstire nu se limita la dimensiunea administrativă și fiscală. Egumenul arhimandrit de la Putna avea dreptul de judecată asupra preoților din 16 sate din ținuturile Suceava și Cernăuți și dreptul de a încasa din dările cuvenite episcopilor,¹¹⁷ regim similar deținut și de egumenul de Bistrița. Paralel, mănăstirea Putna avea dreptul de a încasa amenzile judiciare în satele dependente de ea.¹¹⁸ Astfel, spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare mănăstirea Putna este unicul centru monastic din Țara Moldovei al cărui domeniu beneficia integral de un regim privilegiat, fapt datorat strădaniilor marelui ei ctitor de a o înzestra și a o plasa deasupra celorlalte mănăstiri moldovenești mai vechi. Însă, din punct de vedere economic, până la începutul secolului al XVI-lea, domeniul mănăstirii Putna nu a putut să-l depășească pe cel al Bistriței.¹¹⁹

¹¹⁴ *Ibidem*, III, p. 63, nr. 36.

¹¹⁵ Actele au fost emise la 15 și, respectiv, 17 martie. *Ibidem*, nr. 74, nr. 78.

¹¹⁶ *Ibidem*, nr. 285.

¹¹⁷ *Ibidem*, nr. 74.

¹¹⁸ Avem în vedere actul din 22 ianuarie 1522, emis în timpul lui Ștefăniță, care indică clar, pentru prima dată, acest drept. *DIR*, A, XVI/1, nr. 168.

¹¹⁹ Aderăm, cu anumite rezerve, la părerea lui Al. I. Gonța potrivit căreia Putna nu a întrecut-o niciodată pe mănăstirea Bistrița. Evident, domeniul ultimei, la începutul secolului al XVI-lea, era compus din circa 32 de sate în raport cu cele 30 ale Putnei, însă după numărul privilegiilor emise, inclusiv vămile deținute, Putna a fost mai favorizată de domnie chiar și după Ștefan cel

Privilegiul emis în beneficiul mănăstirii Putna de către Ștefăniță voievod la 21 august 1520¹²⁰ constituie unul din cele două păstrate pentru prima parte a veacului XVI. El viza întărire pentru sate, braniște, pietrele de ceară, ocnele, robii și drepturile juridice ale mănăstirii și scutea de vamă trei măji de pește aduse de călugării putneni primăvara și toamna de la Dunăre sau Nistru. Al doilea act a fost emis tot de cancelaria lui Ștefăniță voievod și viza aceleași drepturi.¹²¹ Puținele acte de danie și privilegiile emise către Putna în secolul al XVI-lea explică criza progresivă pe care a înregistrat-o lăcașul.¹²²

În ceea ce privește mănăstirile **Tazlău și Dobrovăț-Ruși**, pentru aceste lăcașuri nu s-au păstrat imunități de la ctitorul lor Ștefan cel Mare. Cunoaștem faptul că în domniile veacului al XVI-lea doar mănăstirea Talzău a beneficiat de două privilegii cu scutirii parțiale. Ștefan Răzvan porunca, pe 18 mai 1595,¹²³ dregătorilor din ținutul Tigheciului să nu pună la lucru locuitorii satului *Tătărani* al mănăstirii Tazlău, ci să le ia bani pentru muncile domnești și să nu ia deșugubine, pripasuri sau gloabe, pentru că sunt ale mănăstirii. Al doilea privilegiu prevedea scutire de orice vamă a unei măji de pește, așa cum indică un act datând din 18 mai 1600,¹²⁴ de la Ieremia Movilă.

Mănăstirea de maici **Pângărați** va obține primele sale scutiri în timpul domniei lui Petru Șchiopul, care i-a donat, la 28 februarie 1586, o seliște pe Amlașul Mic, din ocolul Pietrei, pentru a-și face sat și metoh pentru marfă și 30 de oameni scutiți de dări.¹²⁵ În condițiile populării cu coloniști, evident, satul era supus unui regim imunitar. Călugărițele vor beneficia de privilegiul de a deține braniște, după cum indică un hrisov de la Aron Tiranul din 15 mai 1593, care întărea o braniște mănăstirii Pângărați.¹²⁶ Lăcașul de la Pângărați va obține, pe 22 iunie 1596, și un privilegiu de la Ieremia Movilă, care informa ureadnicii de la Piatra că a oferit scutire de podvoade locuitorilor din satul mănăstiresc *Bilăești*.¹²⁷

Modesta mănăstire de călugărițe de la **Vânătorii Pietrei** (Bistrița), în afară de obroacele în alimente și bani din domniile lui Petru Șchiopul, Ștefan Răzvan

Mare. Al. I. Gonța, „Domeniile și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul lui Ștefan cel Mare”, *Studii de istorie medievală*, 45-49.

¹²⁰ *DIR*, A, XVI/1, nr. 153.

¹²¹ *Ibidem*, nr. 169.

¹²² Vezi A. M. Bodale, „Contribuții la istoria domeniului mănăstirii Putna de la constituirea sa până la reformele lui Constantin Mavrocordat”, *Codrul Cosminului* 6-7, 2000-2001, 132.

¹²³ *Catalog de documente din Arhivele Statului Iași*, Moldova, I (București, 1989): nr. 1523.

¹²⁴ *DIR*, A, XVI/4, nr. 369.

¹²⁵ *CDM*, I, nr. 1266.

¹²⁶ *DIR*, A, XVI/4, nr. 104.

¹²⁷ *Ibidem*, nr. 189.

și Eremia Movilă,¹²⁸ a beneficiat de la Ioan Potcoavă de unicul privilegiu de imunitate cunoscut. Pe 26 decembrie 1577,¹²⁹ voievodul le oferea posibilitatea să utilizeze serviciile celor 10 poslușnici ai mănăstirii, aceștia fiind scutiți de toate muncile și dările către domnie, inclusiv de oaste.

Dintre ctitoriile lui Petru Șchiopul mănăstirea **Galata** a beneficiat de cel mai multe danii în sate și privilegii imunitare asociate acestora. La 15 septembrie 1583,¹³⁰ ctitorul îi întărea patru sate, dintre care doar *Vlăicești*, pe Siret, a fost înzestrat cu imunități fiscale și judecătorești complete. Satul *Vorovești* devine obiectul unul privilegiu emis de cancelarie, la 28 ianuarie 1588,¹³¹ pentru Galata. Petru Șchiopul oferea locuitorilor scutiri administrativ-fiscale complete, în act însă nu se amintește de drepturile de judecată ale egumenului Anastasie asupra oamenilor din acest sat, ceea ce ne face să deducem că jurisdicția revenea dregătorilor domnești. Galata va obține de la marele ei ctitor, în decembrie 1589, braniștea Miroslava din preajma mănăstirii,¹³² fapt care demonstrează că doar 2 sate din cele 16 stăpânite și braniștea aveau imunități. Succesorii săi vor întări Galatei satele și celelalte bunuri agonisite, precum și privilegiile de imunitate asupra satelor *Vorovești* și *Vâlcești*, fapte produse în timpul lui Aron Tiranul¹³³ și al lui Ieremia Movilă.¹³⁴ Ultimul privilegiu, emis la 5 ianuarie 1600, prevedea scutiri fiscale, cu excepția birului împărătesc, pentru toți locuitorii satului *Vâlcești* și drepturi juridice pentru egumenul Galatei.

Mănăstirea **Secul**, deși apare în câteva acte de danie sau pricini de hotar din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, va beneficia de un singur privilegiu de imunitate. Ținând cont de situația economică precară a mănăstirii, pe 14 iulie 1596¹³⁵ Ieremia Movilă scria lui Vasile pârcălab de Neamț să lase în pace unicul ei sat *Borcești*, cu moară și cu o prisacă, pentru ca veniturile de aici să revină integral mănăstirii Secul.

În ceea ce privește situația sub aspect al imunităților a celorlalte mănăstiri întemeiate în secolul al XVI-lea, constatăm faptul că pentru ctitoria lui Petru Rareș, importanta mănăstire **Râșca**, deși a fost înzestrată cu 4 sate, mori, prisăci, iazuri, nu s-a păstrat niciun privilegiu de imunitate. Într-o situație similară se aflau și alte mănăstiri ridicate în a doua jumătate a secolului al XV-lea sau al XVI-lea. Este cazul lăcașelor *Voroneț*, *Dobrovăț-Ruși*, *Slatina*, *Agapia*, *Greci* din țarina Iașilor,

¹²⁸ Ibidem, XVI/3, nr. 53; XVI/4, nr. 157, 234.

¹²⁹ Ibidem, XVI/3, nr. 116.

¹³⁰ Ibidem, nr. 285.

¹³¹ Ibidem, nr. 462.

¹³² Ibidem, nr. 540.

¹³³ Ibidem, XVI/4, nr. 82.

¹³⁴ Ibidem, nr. 342.

¹³⁵ Ibidem, nr. 191.

Berzunț, Socola, Aroneanu, Sf. Ilie, Toplița, Florentina, „mănăstirea nou zidită din Suceava”, Golia, Balica ș.a.

Analiza actelor emise de cancelaria domnească în secolele XV-XVI reflectă o serie de fapte ce vizează cunoașterea evoluției imunității aplicate instituției ecleziastice din Moldova. Din rațiuni politice și spirituale, considerând Biserica drept principalul său suport ideologic, voievozii Moldovei, în virtutea drepturilor superioare de stăpânire asupra oamenilor și asupra pământurilor, în discursul de legitimare a puterii față de societate au donat mănăstirilor sate și alte bunuri din patrimoniul propriu, paralel cu emiterea privilegiilor imunitare, care ofereau drepturi juridice așezămintelor monahale în propriile domenii. S-au păstrat peste 75 de privilegii de imunitate ale căror beneficiare au fost 14 mănăstiri. Între anii 1438 și 1457 au fost emise cele mai multe privilegii (25 de acte), cu scutiri fiscale complete, atribuții administrative și drepturi judece. Unele hrisoave domnești acordau doar privilegii comerciale, constând din dreptul de a încasa vamă, ori ofereau scutiri de taxe vamale pentru produsele transportate de anumite mănăstiri. Sursele documentare din perioada domniei lui Ștefan cel Mare indică un declin parțial (20 de acte) în emiterea privilegiilor imunitare cu scutiri complete și parțiale; totodată, s-au redus emisiile și față de anumite așezăminte monahale. Cea mai problematică în sensul explicării este etapa 1504-1553, când se înregistrează un hiatus în emiterea privilegiilor de imunitate, cu excepția a două cazuri referitoare la înlesnirile comerciale a căror beneficiară a fost Putna. Ultima etapă, anii 1554-1600, este una de dezvoltare a imunității monastice, păstrându-se, în acest sens, circa 30 de acte ce conțin scutiri sub diferite forme. Potrivit surselor, constatăm că între domeniile mănăstirești și intensiunea/extensiunea privilegiilor imunitare pot fi observate diferențe de regim juridic, deoarece, potrivit principiului sincronismului, nu toate mănăstirile au beneficiat de imunități și nu toate satele componente ale unui domeniu ecleziastic aveau scutiri ori drepturi juridice. Această variație a imunității, de la perioadă la perioadă, se explică, în parte, prin atitudinea domniei, dar și prin stabilitatea/instabilitatea politică și economică a statului. Faptul că cele mai privilegiate în aspectul scutirilor au fost marile mănăstiri (ctitoriile domnești Bistrița, Probota, Putna) este demonstrat de importanța lor ideologică, ele având un caracter de reprezentare a autorității supreme a domnului și de legitimare a puterii acestuia în fața societății.

Rămâne insuficient argumentată situația absenței privilegiilor de imunitate în Moldova în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Explicația conform căreia actele suveranului emise pentru mănăstiri (tipul care precizează satele cu imunități și actele conținând formula generală, dar nu menționează satele beneficiare) nu căpătau valoare absolută peste domnia autorului (fapt ce a determinat modificarea conținutului privilegiilor de imunitate între o domnie și alta, până la

încetarea emiterii sau întăririi unor astfel de privilegii, așa cum se întâmplă în secolele XVI-XVII)¹³⁶ este una parțială. Acest fapt istoriografic determină inițierea de cercetări noi în această direcție și contribuții care să clarifice anumite aspecte ale problemei imunității românești.

RÉSUMÉ

Cet article met en discussion un problème moins étudié dans l'historiographie roumaine – celui de l'immunité des monastères du Pays moldave aux XV-XVI siècles. L'auteur opte pour la recherche interdisciplinaire du problème de l'immunité roumaine, la méthodologie la plus accessible pour aborder cette question complexe. En explorant simultanément plusieurs catégories de sources, en empruntant les méthodes et les outils de recherche des sciences sociales, il est possible de mettre en lumière les différents aspects du phénomène étudié. Parallèlement, l'interdisciplinarité crée une large optique et ouverture et permet de retirer les possibles confusions présentes dans l'historiographie de n'importe quel problème. Envisageons que les chercheurs de l'immunité féodale roumaine ont étendu arbitrairement cette institution sur les villages des boyards, même si elle ne couvre que l'institution ecclésiastique. L'enquête de l'auteur fait partie des tendances actuelles et des orientations historiographiques concernant la rénovation de l'histoire politique, dans laquelle l'histoire des symboles et des images présente une attention plus particulière. La question de l'immunité dans l'espace roumain doit être étudiée en termes de l'idéologie du pouvoir et de l'imaginaire social médiéval, du point de vue des rapports établis entre les institutions qui ont exercé le pouvoir dans la société médiévale – le règne (c'est-à-dire le pouvoir temporel) et l'Église/Éclésiă (représentant la puissance spirituelle) -, du droit de la fondation et selon d'autres approches scientifiques.

A la suite de l'étude des sources historiques, nous constatons que les monastères moldaves ont disposé d'un statut juridique clairement défini dans le cadre de la coopération entre le roi et l'Église, conformément au principe justinien «de la symphonie romaine-byzantine», aux réglementations requises par les canons orthodoxes, au droit civil byzantin et à la législation locale, nommée «jus valachicum». L'acte de la fondation représente une composante essentielle de l'idéologie médiévale, puissamment insérée dans la religion, dans le pouvoir d'État et dans l'ordre social. Les édifices religieux disposaient d'une fonction religieuse, mais en même temps ils effectuaient une fonction sociale et idéologique, qui vise à diffuser l'orthodoxie comme une idéologie officielle du pouvoir séculier dans la société. Dans le monde orthodoxe, l'institution de l'Église, créée par l'État dans le contenu des structures autonomiques organisées, restera toujours dépendante économiquement du pouvoir politique. Appréciant l'Église comme principal soutien idéologique, les princes du Pays moldave, en vertu des droits supérieurs de la domination sur les personnes et

¹³⁶ Costăchel, *Viața feudală*, 310; Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*, 174; Grigoraș, *Imunitățile*, 62-63; Stahl, *Contribuții*, III, 110; Apetrei, *Considerații*, 223.

les terres qui constituaient le patrimoine royal, dans le discours de légitimation du pouvoir devant la société ont initié l'action de fondation du patrimoine ecclésiastique. En imitant la pratique des empereurs byzantins, ils ont donné aux monastères des villages et d'autres biens de leur patrimoine ainsi que le privilège immunitaire, comprenant la dérogation des taxes et des droits de la part des gens habitant les villages asservis aux monastères. Les bénéficiaires des immunités avaient le droit de collecter les impôts d'Etat, d'administrer les villages dépendants et d'exercer l'acte judiciaire dans leur propre domaine. Ce régime juridique privilégié a eu un impact positif sur le développement économique du domaine ecclésiastique. Cependant, l'institution de l'immunité ne peut pas être étendue sur toute la période étudiée ni sur tous les monastères de la Moldavie.

Parmi les domaines monastiques et l'extension des privilèges immunitaires peuvent être observées des différences en ce qui concerne le régime juridique, parce que d'après le principe du synchronisme, pas tous les monastères ont obtenu l'immunité et pas tous les villages, parties d'un domaine ecclésiastique, disposaient d'exonérations, seulement certains établissements détenaient des droits légaux. Cette variation d'immunité d'une période à l'autre est due, en partie, à l'attitude de la royauté et à la stabilité ou l'instabilité de la situation politique et économique de l'Etat. Le fait que les plus privilégiés en exemption ont été les grands monastères (Bistrița, Probota ou Putna) prouve leur importance idéologique, ils avaient un caractère représentationnel de l'autorité suprême du roi et de légitimation de son pouvoir dans la société.

Русско-турецкие войны и образование Бессарабской области (1812-1822): политика автономии и колонизация

Виктор ТАКИ

Abstract

In the first decade following the annexation of Bessarabia, the Russian authorities simultaneously pursued two different approaches without fully realizing their contradictions. On the one hand, they sought to win support of the Bessarabian nobility by recognizing their land titles in the former Hotin reaya and proclaiming local autonomy based on the law of the land. On the other hand, they sought to colonize the underpopulated lands of Southern Bessarabia by inviting transdanubian Bulgarians and other ethnic groups. Although both approaches envisioned the transformation of the new province into a new homeland for the co-religionist Balkan peoples, their combination provoked social tensions between the the Bessarabian landowners and the colonists. The paper argues that the prolonged conflict between the two groups ultimately illustrates the uncertainty of Bessarabia's status in the political geography of the Russian empire during the first decades after 1812. While the regime of the nobility-based Bessarabian autonomy was not unlike various schemes of indirect rule adopted in Russia's Western borderlands, the invitation of colonists continued the colonization policies characteristic of New Russia. In this respect, the placement of the province under the jurisdiction of the governor-general of New Russia in 1822 emphasized colonization at the expense of local autonomy and prepared the abolition of the latter in 1828.

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, colonization, local autonomy

На протяжении всей своей истории Россия чаще воевала с Османской империей, чем с какой-либо иной державой. С конца XVII в. по конец XIX в. имели место десять русско-турецких войн, способствовавших кардинальным изменениям в черноморском регионе. По меткому определению Чарльза Кинга, в этот период произошло превращение « Кара Дениз » в собственно « Черное море ». ¹ Из « османского озера », оберегаемого султаном « подобно невинной девице » от иностранных вторжений, данная акватория и ее побережья превратились в пространство противостояния двух держав, с важными демографическими, экономическими, социальными, политическими и культурными последствиями. Наиболее разительные перемены произошли в Северном Причерноморье. Русско-турецкие войны способствовали

¹ Charles L. King, *The Black Sea: A History* (Oxford University Press, 2004), 110-187.

здесь тому, что знаменитый американский историк Уильям Х. Макнилл называл «закрытием степного фронта Европы».² Северопричерноморская степь, бывшая на протяжении полутора тысячелетий пространством миграций кочевых народов, в XVIII в. – начале XIX в. превращается в пространство сельскохозяйственной колонизации, представлявшей самый масштабный из подобных проектов в истории человечества до начала освоения американского Дикого Запада в середине XIX в. Данный демографический и социально-экономический процесс был отражением и одним из аспектов русско-османской борьбы, в которой определялась не только территориальная протяженность двух империй, но и сам характер разделявшей их границы. Османская империя была заинтересована в существовании к северу от Черного моря «дикого поля», открытого для набегов подконтрольных ей крымских татар и ногаев, которые ослабляли Московское царство и Польско-Литовское государство и приносили Стамбулу известную долю «урожая степи». Напротив, Московское царство, а затем и Российская империя, была заинтересована в разрушении Крымского ханства, деномадизации ногаев и земледельческой колонизации данных территорий, что позволяло содержать здесь крупные воинские контингенты. Вот почему смена кочевого или полукочевого населения Северного Причерноморья оседлыми земледельцами была одновременно и фактором, и одним из проявлений изменения баланса сил в регионе в пользу России.

В то же время, Северное Причерноморье, как и территории к востоку и западу от данного водного пространства, в конце раннемодерного периода были заселены не только полукочевым, но и оседлым населением, чьи общественные структуры определялись наличием землевладельческой аристократии, опиравшейся на местную правовую традицию. Таковыми были и сами крымские татары, несмотря на важную роль набегов в экономике ханства. В эту же категорию нужно отнести и грузинские царства, и, разумеется, румынские княжества. Эти политические образования играли важную роль в пространстве русско-османского противостояния, а потому российская политика в данном регионе включала не только поощрение земледельческой колонизации, но и взаимодействие с землевладельческими элитами данных оседлых обществ. Такое взаимодействие предполагало признание за этими элитами их исторических прав, предоставление им более или менее существенной политико-административной роли после аннексии данных территорий Российской империей, а также попытки осуществить их частичную или полную интеграцию в состав имперского дворянства. Во всех трех случаях

² William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 1964), 130-131.

российские власти использовали риторику уважения местных обычаев и законов, несмотря на то, что вводимые империей административные схемы на практике могли существенно отличаться от тех, что существовали на данных территориях до их аннексии Россией.

Стратегия колонизации степных пространств и политика взаимодействия с землевладельческими элитами оседлых обществ в причерноморском регионе могли вступать в противоречие друг с другом. В данной статье рассматривается один из случаев такого противоречия, имевший место в Бессарабии в первое десятилетие после аннексии Россией в 1812 г. Провозглашая, что « жителям Бессарабии предоставляются их права », « Правила временного управления Бессарабией », разработанные И.А. Каподистрией и утвержденные главнокомандующим российской « Молдавской » армией адмиралом П.В. Чичаговым, предписывали бессарабскому губернатору « избрать из помещиков по способности для заседания в департаментах (областного гражданского управления, В.Т.), под названием советников ». Линия на сотрудничество с местной помещной элитой продолжилась включением в 1818 г. дворянских депутатов в состав Бессарабского Верховного совета, областного и уездных правлений, признанием дворянских титулов и началом работ по кодификации местного права. В то же время, в своей инструкции первому губернатору Бессарабии С.Д. Стурдзе, Чичагов предписывал « искусным образом обратить на сию область внимание пограничных народов ». « Болгары, сербы, молдаване и валахи ищут отечества. Вы можете предложить им оное в сем крае ».³

Другими словами, российские власти подходили к Бессарабии одновременно как к территории, в которой местная помещная знать опиралась в своем господстве над непривилегированным населением на устоявшуюся правовую традицию, и как к территории, открытой для земельной колонизации разноэтничными элементами, которые не всегда были привязаны к данной правовой традиции. Представляется, что подобное противоречие отражало специфику территории между Прутом, Днестром, Дунаем и Черным морем. Численное преобладание поземельно-зависимого румыноязычного крестьянства сочеталось здесь с отсутствием или крайней малочисленностью до 1812 г. бояр-помещиков, которые предпочитали проживать в запрутской Молдове. Это объяснялось наличием здесь турецких райя и Буджакской орды, которые вплоть до второй половины XVIII века составляли угрозу для местного оседлого населения и для земельной собственности и

³ « Материалы для новейшей истории Бессарабии ». *Записки Бессарабского статистического комитета*. Ред. А.Н. Егунова. Т. 3, (Кишинев: Тип. Областного Правления, 1868), 111-112.

обуславливали относительно низкую плотность населения Пруто-Днестровского междуречья. В результате, после ликвидации турецких крепостей, выселения ногаев из Буджака и последовавшей за этим аннексии Бессарабии, российские власти оказались заинтересованы как в переселении сюда представителей молдавской знати из запрутской Молдовы, так и в заселении этой, полупустынной с их точки зрения, земли разноэтничными христианами-земледельцами из соседних территорий.

Боярская « колонизация » Бессарабии началась ещё во время русско-турецкой войны 1806-1812 гг. В ответ на петицию молдавского Дивана, Александр I согласился признать права молдавских бояр на владение землями в Хотинском цинуте, отчужденные турками от Молдавского княжества в 1713 г. и превращенные османами в райя в наказание за поддержку, которую оказал молдавский господарь Дмитрий Кантемир Петру I во время Прутского похода. Сенатор С.С. Кушников, председательствовавший в 1808-1810 гг. в молдавском и валашском диванах, назначил специальную комиссию из бояр с задачей подтвердить права собственности претендентов.⁴ Относительная легкость, с которой молдавские бояре добивались подтверждения своих прав на земли, потерянные столетие назад и приобретали новые свидетельствует о том, что российские власти рассматривали Бессарабию как территорию с исторически сложившейся правовой традицией земельной аристократии, а не как « terra nullius ».⁵ Несмотря на это, уже до 1812 г. действия российских властей в Бессарабии содержали и элементы колонизаторской политики, характерной для Новороссии. Так, в 1807 г. было осуществлено переселение нескольких тысяч ногайцев из Буджакской степи в глубь империи. Через несколько лет эти ногаи предпочли эмигрировать за Дунай. Будучи ранее во владении османских султанов и крымских ханов, Буджак перешел « по наследству » российской короне и, хотя российское правительство раздавало земли на юге Бессарабии молдавским боярам, Буджакская степь оставалась по преимуществу незаселенной, что открывало возможности для более интенсивной колонизации.⁶

Наплыв задунайских поселенцев (в основном болгар) в Бессарабию начался ещё до окончания русско-турецкой войны. В апреле 1811 г. новый глав-

⁴ См. П. Халиппа, Описание архива господ Сенаторов, председательствовавших в диванах Молдавии и Валахии в 1808-1812 гг. *Труды Бессарабской Архивной комиссии*. Т. 1, (Кишинев, 1907), 335.

⁵ В общей сложности бояре получили 117 тысяч десятин земли. См. Е.И. Мещеряк, *Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812-1820 гг.* (Кишинев: Госиздат МССР, 1957), 20.

⁶ Общее рассмотрение колонизаторской политики в Новороссии и степном регионе осуществлено в W. Sunderland, *Taming the Wild Field. Colonization and Empire on the Russian Steppe* (Ithaca: Cornell University, 2006).

нокомандующий дунайской армии М.И. Кутузов принял меры для поощрения поселения болгар на левом берегу Дуная, на территории османских райя Брэила и Джурджу. Поселенцам предоставлялись земельные наделы и освобождение от налогов на три года, взамен которых они были обязаны нести пограничную службу.⁷ Однако очень скоро переселенцы стали жаловаться на поборы со стороны валашских чиновников. Отражая их стремление избежать налогового гнета, которому подвергалось валашское крестьянство, ново назначенный глава администрации поселенцев А.Я. Коронелли предложил определить местом поселения болгар Бессарабию, а также сформировать из болгар казачье войско.⁸ Для задунайских поселенцев этот вариант оказался оптимальным, учитывая не только их избавление от валашской администрации, но и то, что заключенный вскоре Бухарестский мир сохранил княжества, а также райя Брэила и Джурджу за Османской империей.

Таким образом, уже до заключения Бухарестского мира и формального присоединения Бессарабии к Российской империи, российские власти использовали два различных подхода к управлению регионом, не осознавая до конца заключавшегося в них противоречия. С одной стороны, желание заручиться поддержкой молдавской знати привело к очень либеральной политике по отношению к претензиям бояр на земли бывших турецких райя.⁹

⁷ *История Молдавии. Документы и материалы*. Т. 2. Ред. К.Р. Кыржановская и Е.М. Руссев, (Кишинев: Академия наук МССР, 1957), 1. Далее цитируется как *История Молдавии*.

⁸ Краткая записка А.Я. Коронелли М.И. Кутузову о задунайских поселенцах. 15 ноября 1811 г. *История Молдавии*, 28.

⁹ Важно отметить, что позиция российской дипломатии по отношению к территориям турецких райя претерпела интересную эволюцию. Ранние русско-молдавские договора о союзе между Алексеем Михайловичем и Георгием Штефаном (1656), а также между Петром Первым и Дмитрием Кантемиром (1711) предполагали возвращение этих территорий в состав молдавского княжества как незаконно отторгнутых турками, однако сами эти договора либо не получили окончательной апробации со стороны российского правителя (договор 1656 г.), либо оказались де факто аннулированы неудачными результатами русско-молдавского союза (договор 1711 г.). В период войны 1768-1774 гг. делегации молдавских бояр к Екатерине II вновь подняли вопрос о возвращении райя под юрисдикцию Молдовы. Кючук-Кайнарджийский договор 1774 г. действительно предписывал « вернуть монастырям и частным лицам владения, которые им принадлежали и которые незаконно были у них изъяты при формировании райя » (ст. 16). Однако, примечательно, что в отличие от ранних русско-молдавских договоров, Кючук-Кайнарджийский трактат перевел проблему райя из вопроса о территориальной юрисдикции в вопрос о частной или церковной земельной собственности, после чего последующие русско-турецкие соглашения, как например хатт-и шериф 1802 г., рассматривали данный вопрос именно в таком ключе. Вот почему некорректным представляется утверждение молдавского историка Алексея Агаки о том, что в своих соглашениях Россия и Порты « признавали исторические права Молдовы и Цара Румынскэ на территории, превратившиеся в райя » и что их провозглашение в 1806 г.

С другой стороны, пустыньность Буджака подталкивала имперскую администрацию к поощрению поселения болгар и прочих колонистов. Хотя и то, и другое было частью политики превращения Бессарабии в « новое отечество » для единоверных балканских народов, российские власти не предвидели осложнений, связанных с различием социального состава потенциальных колонистов. В то время как « молдаване » и « валахи » были представлены, прежде всего, боярами, прочие балканские народы, привлекавшиеся в Бессарабию, не имели своей аристократии и представляли собой по преимуществу крестьянское население. Если первых влекла в Бессарабию возможность восстановить свою земельную собственность, утраченную в период Османского господства, то вторые были собственно колонистами, всячески стремившимися избежать сеньориального контроля. Заключавшаяся здесь возможность конфликта была усугублена беспорядочностью процесса раздачи земель боярам и колонистам, проводившейся в отсутствии земельного кадастра. Вот почему, вскоре после заключения Бухарестского мира, местная администрация, составленная на основании « Правил временного управления Бессарабией », оказалась втянутой в конфликт помещиков и колонистов, в котором отразилась противоречивость политики имперских властей в отношении завоеванной территории.

Получив возможность осесть в Бессарабии, поселенцы осуществили это предсказуемо хаотическим способом, заняв как коронные территории, так и земли, недавно пожалованные российскими властями молдавским боярам. Так, часть задунайских поселенцев осела на землях, недавно перешедших в собственность помещика Иммануила Бальша, молдавского боярина, эмигрировавшего совместно со Скарлатом Стурдзой в Россию после русско-турецкой войны 1787-1792 гг. и дослужившегося до высокого придворного чина камергера. Однако вскоре поселенцы приняли решение покинуть земли Бальша и, собрав урожай и разобрав свои хижины, перешли на коронные земли в Буджаке. Это послужило причиной конфликта между Бальшем и поселенцами, в ходе которого первый настаивал на выплате поселенцами годичных податей за пользование землей в соответствии с молдавскими обычаями, подтвержденными « Правилами временного управления Бессарабией ». В свою очередь крестьяне отстаивали свой статус свободных

владениями российской короны « по праву завоевания » представляло собой « серьезное нарушение Россией русско-турецких трактатов и конвенций ». См. Alexei Agachi, *Moldova și Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806-1812)* (Iași: Casa Editorială Demiurg Plus, 2008), 84-85. В вышеупомянутых трактатах и конвенциях Российская империя признавала лишь владельческие права монастырей и частных лиц на потерянные угодья, права, которые и были восстановлены администрацией Кушника после 1808 г. (Agachi, 89-90).

поселенцев, ссылаясь на манифест Кутузова, освобождавший их от всех налогов.¹⁰

Ситуация осложнялась отсутствием четкого разделения юрисдикции между российскими военными и гражданскими властями, чем обе конфликтующие стороны не преминули воспользоваться. В то время как губернатор Бессарабии И.М. Гартинг, сменивший разбитого параличом Стурдзу в 1813 г., и областное правительство, состоявшее из помещиков, приняли сторону Бальша и отдали приказ о возвращении переселенцев на помещичьи земли, крестьяне обратились к командованию Второй армии с просьбой предоставить им статус казачьего формирования по примеру Донского казачьего войска и закрепить за ними право поселения на коронных землях вдоль Дуная. С санкции министра внутренних дел И.К. Козодавлева командующий Второй армией Л.А. Беннингсен создал для разрешения конфликта следственную комиссию под начальством будущего декабриста Ю.М. Юшневского.¹¹ Вскоре после прибытия в Бессарабию в марте 1816 г. Юшневский принял сторону поселенцев и стал убеждать свое начальство в необходимости прекратить насильственное возвращение поселенцев на помещичьи земли, поскольку это послужит их разорению и не поспособствует осуществлению задачи колонизации Бессарабии.¹²

Позиция Юшневского была поддержана новоназначенным полномочным наместником Бессарабии А.Н. Бахметьевым, который выступил за предоставление задунайским поселенцам статуса колонистов, однако был против формирования из них казацкого войска, указывая на их успехи в земледелии и малую эффективность в военных действиях, а также на сомнительность лояльности этих бывших османских подданных, проживающих вблизи турецкой границы.¹³ Недовольные позицией Бахметьева помещики обратились к царю, основывая свои требования к поселенцам на местной правовой традиции ссылаясь, в частности, на Юстинианов кодекс, запрещающий крестьянам переходить от одного землевладельца к другому без согласия первого.¹⁴ В итоге, Бахметьев подчинил задунайских поселенцев специально созданной администрации, во главе которой поставил российского офицера греческого происхождения. Тем самым наместник сделал первый шаг в сторону выведения колонистов из-под юрисдикции бессарабского правительства, состоявшего в значительной степени из представителей местного помещного дворянства. Решение, принятое Бахметьевым, было подтверждено импе-

¹⁰ См. Манифест Кутузова задунайским поселенцам. 26 апреля 1811 г. *История Молдавии*, с. 1.

¹¹ См. документы от 8 и 20 сентября 1815 г. *История Молдавии*, с. 100-103.

¹² Юшневский Гартингу. 1 июня 1816 г. *История Молдавии*, с. 199-201.

¹³ Бахметьев Александру I, 3 июля 1816 г. *История Молдавии*, с. 225-228.

¹⁴ 26 июля 1816 г. *История Молдавии*, с. 252.

ратором. Утверждая « Устав образования Бессарабской области » 1818 г., продолжавший политику автономии с опорой на местную знать, Александр I подчинил задунайских поселенцев Конторе иностранных поселенцев Юга России и, одновременно, следуя рекомендации Бахметьева, предоставил им статус иностранных колонистов.¹⁵ Соответствующее предложение было представлено императору во время его кишиневского визита начальником Конторы, генералом И.Н. Инзовым, который, подобно Юшневскому, принял сторону поселенцев и активно отстаивал их интересы.¹⁶

Помимо обычных для российской администрации волокиты и разобщенности действий, причина, по которой на разрешение конфликта между помещиками и поселенцами ушло семь лет, заключалась в противоречивом характере обязательств, взятых на себя российскими властями на момент присоединения Бессарабии. С одной стороны, стремление продолжить политику колонизации, начатую во второй половине XVIII в. в Новороссии, и превратить Бессарабию в привлекательную для балканских христиан провинцию не позволяло российской администрации проигнорировать интересы задунайских поселенцев и оставить их на милость бессарабских помещиков. С другой стороны, желание сохранить влияние на Молдавию и Валахию не позволяло российским властям решить эту проблему чисто административным способом за счет помещиков. Вот почему в итоге российские власти постарались найти золотую середину в конфликте помещиков и колонистов, преследуя несколько утопичную цель сделать Бессарабию привлекательной и для тех, и для других.

Неопределенность характера и статуса новой области проявилась в назначении бессарабских наместников с 1810-1820-х гг. Ввиду обозначенного выше противоречия между политикой колонизации и курсом на сотрудничество с местной элитой, назначение в 1816 г. первым наместником Бессарабии подольского военного губернатора А. Н. Бахметьева само по себе значительно.¹⁷ Подолия представляла собой регион, аннексированный Российской империей в результате разделов Польши, в котором социально доминировала польская знать. В течение двух десятилетий с момента аннексии Подолии, отношения между имперским центром и польской элитой оставались неопределенными, особенно принимая во внимание противостояние России с революционной, а затем и наполеоновской Францией. В борьбе за лояльность польских элит два имперских центра использовали риторику

¹⁵ См. Положение о главном управлении Южного края России. ПСЗ. 1-я серия. Т. 35, 154-158. №. 27312.

¹⁶ См. Решение комитета Министров от 18 октября 1819 г. *История Молдавии*, с. 537-539.

¹⁷ См. Высочайшее повеление, объявленное Комитету Министров графом Аракчеевым. О назначении в Бессарабской области полномочного наместника, 26 мая, 1816 г. ПСЗ, 1-я серия, Т. 23, № 26289.

признания исторических прав.¹⁸ В ответ на создание Герцогства Варшавского, накануне наполеоновского вторжения в Россию, Александр I сигнализировал через Адама Чарторыйского свое намерение предоставить полякам широкую автономию. После разгрома Наполеона, несмотря на участие поляков в походе Великой армии, император создал конституционное Царство Польское, соединенное с Российской империей лишь личной унией.¹⁹ Он также рассматривал возможность расширения Царства Польского за счет губерний, присоединенных к России в результате второго и третьего разделов Речи Посполитой, чем вызвал большое недовольство российского дворянства.²⁰ Польская политика Александра I в свою очередь могла побудить австрийские власти в Галиции взять курс на сотрудничество с польскими элитами, которое продлилось на многие десятилетия после того, как эксперимент российского императора был похоронен Ноябрьским восстанием 1830 года.²¹ В 1816 г. политика сотрудничества с польскими элитами на западных окраинах была в полном разгаре, и назначение подольского военного губернатора бессарабским наместником означало, что центр рассматривает Бессарабию как часть « западных окраин ».

Данное предположение подтверждается инструкцией императора Бахметьеву, в которой отмечалось, что « система », которая была принята в отношении Бессарабии, « находится с полным соответствием с тою, которую Его Императорскому Величеству было угодно принять в отношении других территорий, приобретенных в правление Его Императорского Величества ». ²² Отсылка к Великому Герцогству Финляндскому и Царству Польскому здесь очевидна, что потенциально наделяло местное дворянство той же ролью и значимостью в областном управлении, коими располагали финские и польские элиты в соответствующих регионах. Таким образом, назначение подольского военного губернатора могло создать впечатление, что приви-

¹⁸ О политике Наполеона в Польше, см. Christopher Blackburn, *Napoleon and Szlachta* (Columbia University Press, 1998). О политике России, Австрии и Пруссии на территориях бывшей Речи Посполитой, см. Piotr Wadycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918* (Seattle: University of Washington Press, 1993).

¹⁹ О намерении Александра I предоставить Польше автономию накануне войны с Наполеоном, см. Адам Чарторыйский, *Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с Александром I*. Т. 1-2. Перевод А. Дмитриевой. Москва: В.Ф. Некрасов, 1912-1913. О создании Царства Польского и его существовании в Российской империи, см. Frank W. Thackeray, *Antecedents of Revolution: Alexander I and the Polish Kingdom, 1815-1825* (Columbia University Press, 1980); *Западные окраины Российской империи*. Под ред. М.Д. Долбилова и А.И. Миллера, (Москва: Новое литературное обозрение, 2006), 83-94.

²⁰ *Западные окраины*, 90-91.

²¹ Wadycz, *The Lands of Partitioned Poland*, 72.

²² Александр I А.Н. Бахметьеву, РГИА, фонд 1286, оп. 2, д. 70, лл. 25-26.

легии бессарабской знати являются приоритетом для имперского центра, а поставленная перед Бахметьевым задача разработки нового устава на основе местных законов, обычаев и традиции, открывала перспективу консолидации позиций бояр. Отчасти, это впечатление подтвердилось весьма либеральной политикой по вопросу признания боярских титулов, а также началом работ по кодификации молдавского права.²³

В то же время, тенденция рассмотрения Бессарабии как пространства колонизации не исчезла полностью. Она проявилась как в подчинении бюджетских колонистов Конторе иностранных поселенцев Юга России в 1819 г., так и в назначении главы этой конторы генерал-майора И. Н. Инзова преемником Бахметьева на посту наместника Бессарабской области. Как уже упоминалось, Инзов весьма активно лоббировал интересы задунайских болгар в их конфликте с бессарабскими помещиками.²⁴ Оставаясь начальником иностранных поселенцев на протяжении всего периода своего наместничества, Инзов имел соответствующее виденье характера новой области и целей имперской политики в ней. Он явно рассматривал Бессарабию как часть Новороссии, где правительство на протяжении десятилетий проводило политику колонизации. Привилегии бессарабских помещиков, упроченные Уставом 1818 г., Инзов рассматривал как препятствие для проведения этой политики. Это побудило его принять первые меры в направлении сокращения бессарабской автономии, включая назначение дополнительных представителей от короны в Бессарабский Верховный совет в противовес выборным представителям бессарабской знати, а также первый пересмотр дворянских титулов, приведший к сокращению количества дворянских семей.²⁵

Тенденция рассматривать Бессарабию как часть Новороссии, а не западных окраин стала ещё более очевидна при преемнике Инзова, М.С. Воронцове, который был в 1823 г. назначен новороссийским генерал-губернатором вместо А.Ф. Ланжерона. Таким образом, в лице Воронцова, управление Бессарабией было объединено с администрацией региона, в котором на протяжении полувека имела место государственная политика колонизации и развития торговли. Если ранее определение Бессарабии как части «западных окраин» сопровождалось акцентом на «исторические права» и местные обычаи, реклассификация региона как части Новороссии в 1820-е гг. привело к усилению дискурса «цивилизаторской миссии»²⁶. Предшественники Во-

²³ А.Н. Крупенский, *Очерк о бессарабском дворянстве* (Кишинев: Губернская типография, 1912), 11-12.

²⁴ См. ПСЗ, 1-я серия, Т. 27, № 28519.

²⁵ А. Накко, *Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812 по 1818 г., Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXII. Одесса, 1900, 191-193.

²⁶ Это обстоятельство демонстрирует различия в подходе генерал-губернаторов западных

ронцова в Одессе, Ришелье и Ланжерон, представляли собой довольно типичных « просвещенных администраторов », оперировавших той же « цивилизаторской » идиомой, что и их соотечественник в Иллирийских провинциях Огюст де Мармон. Ни один из них не участвовал непосредственно в управлении Бессарабией. Однако Ришелье сыграл важную роль в депортации ногаев из Буджакской степи в 1807 году, что открыло это пространство для болгарских, немецких и русских колонистов.²⁷ Что же до Ланжерона, то его мемуары о русско-турецких войнах 1787-1791 и 1806-1812 гг. представляли собой наиболее типичные описания Молдавии и Валахии в категориях варварства и восточного деспотизма, которые можно было преодолеть лишь посредством рационального и просвещенного правления.²⁸ Несмотря на то, что Воронцов в принципе симпатизировал историческим правам и привилегиям местных элит благодаря своему англофильству, в отношении Бессарабии он вполне унаследовал « цивилизаторский » подход своих предшественников, который проявился в продолжении политики колонизации, в скептическом отношении к бессарабской правовой традиции.²⁹ Вот почему ограничение бессарабской автономии, осуществленное Воронцовым в конце 1820-х гг., можно воспринимать как следствие реклассификации этого региона: с 1820-х гг. Бессарабия рассматривается скорее, как продолжение Новороссии, а не западных окраин, в разряд которых её очевидно вносил Александр I.³⁰

окраин, чья задача состояла в обеспечении лояльности местных элит и генерал-губернаторов степных областей, чьей главной задачей была колонизация. Сходным образом, описывая ситуацию второй половины 19-го в., Кимитаке Мацузато разделяет генерал-губернаторов на « этнобонапартистов » и « хозяйственников ». См. К. Мацузато, Генерал-губернаторства Российской империи. От этнического к пространственному подходу. *Новая имперская история постсоветского пространства*. Под ред. И. Герасимова и др. (Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004), 427-458.

²⁷ О переселении ногаев из Бессарабии, см. Willard Sunderland, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on Russian Steppe* (Ithaca: Cornell University Press, 2004), 112.

²⁸ См. « Journal des campagnes faites en service de Russie », in *Documente pivoitoare la istoria românilor*, Supplement I, Vol. 3 (București: Academia Română și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, 1889).

²⁹ См. М.С. Воронцов Д.М. Блудову, 4 октября, 1823, Архив Воронцовых, Т. 38, 291 и последующую переписку.

³⁰ Общий анализ деятельности Воронцова на посту бессарабского наместника содержится у Anthony Rhineland, *Prince Michael Vorontsov. Vice-Roy to the Tsar* (Montreal: McGill University Press, 1990), 67-93. Во второй половине 1820-х гг. Воронцов принимает ряд мер по дальнейшей колонизации юга Бессарабии. См. О водворении в Бессарабии сербов. 9 февраля, 1826 г. ПСЗ, 2-я серия, Т. 1, № 132. С. 194-196; О водворении Запорожских казаков и других заграничных выходцев в Бессарабской области, 19 февраля, 1827 г. ПСЗ, 2-я серия, Т. 2, № 913; О переселении крестьян из внутренних губерний в Бессарабскую область, 21 сентября, 1826 г. ПСЗ, 2-я серия, Т. 1. С. 592, 998-1000.

Între „orientalism” și obiectivitate: etnografia rusă și Basarabia în a doua jumătate a secolului XIX

Andrei CUȘCO

Abstract

This paper discusses the interaction between the discourses of empire and nation as it emerged in the debates about the proper object of research and the criteria for legitimacy of the newly founded discipline of ethnography in the Russian Empire in the last decades of the 18th and throughout the 19th century. A special emphasis will be laid upon the particular features of the appearance and evolution of ethnographic preoccupations in the Russian Empire starting with the second half of the 18th century, when the first attempts at the synthesis and classification of ethnographic enquiries can be discerned, and spanning the first half of the 19th century. In this context, the case of Bessarabia represents an illustrative example of the uneasy interaction between the specialized and supposedly “objective” knowledge of learned experts and the agendas of the central and local authorities and officials. My basic goal has been to uncover the relationship between the “imperial” and the “universalistic” dimensions of Russian ethnography.

Key words: Russian Empire; Bessarabia; ethnography; orientalism; Imperial Geographical Society.

Modernizarea, cu multiple fațete și variații, rămâne unul dintre cele mai interesante, dar și controversate subiecte de cercetare ale științelor sociale. Chiar dacă pretențiile universaliste ale „paradigmei modernizării” din anii 1960-70 sunt de domeniul trecutului, acest concept rămâne util în descrierea și explicarea mutațiilor sociale, economice, tehnologice și spirituale survenite pe continentul european mai ales în ultimele secole. Deși nu este neapărat să fim de acord cu opinia lui Immanuel Wallerstein privind importanța fundamentală a științelor (în primul rând sociale) pentru procesul modernizării, totuși nu putem nega impactul decisiv pe care l-a avut instituționalizarea și dezvoltarea lor asupra evoluției concepțiilor despre societatea umană și structura acesteia. În acest scurt eseu, voi încerca să schițez câteva sugestii privind interacțiunea dintre „modernitate” (în sensul larg al acestui cuvânt), știință și politică prin evocarea unui subiect deosebit de relevant, dar încă puțin studiat – etnografia din Imperiul Rus în perioada de cristalizare și definire a preocupărilor acestei subdiviziuni a „științelor despre om”. Voi acorda o atenție deosebită analizei particularităților apariției și evoluției preocupărilor etnografice în Imperiul Rus începând cu a doua jumătate a secolului XVIII, când se pot identifica primele încercări de sintetizare și clasificare a ob-

servațiilor etnografice, și până la desăvârșirea consacării instituționale a acestei discipline, odată cu fondarea, în 1845, a Societății Geografice Ruse, care includea și o secție de etnografie, dedicată în special promovării și coordonării investigațiilor în acest domeniu. Vor fi evidențiate mai ales aspectele care țin de „subordonarea” sau „dependența” etnografiei (ambii termeni sunt pur convenționali, din lipsa unor noțiuni mai nuanțate) de aparatul administrativ și de interesele politice ale statului rus, ceea ce un istoric american preocupat de această problemă a numit „știința în serviciul imperiului”.¹ În acest context, cazul Basarabiei mi se pare o exemplificare destul de reușită a complexității interacțiunii „cunoașterii” specializate și presupus obiective a experților și a agendei administrației și funcționarilor statului, care deseori erau în contradicție evidentă, iar alteori puteau coincide. Scopul meu de bază a fost să problematizez relația dintre latura „imperială” și cea „universală” a etnografiei ruse, subliniind atât implicarea directă și uneori agresivă a etnografilor în practicile discursive și administrative ale statului, cât și dificultățile practicării etnografiei într-un imperiu multinațional, în care această disciplină și-a impus o agendă „națională”. Printre întrebările la care încerc să răspund, cele mai importante sunt: Care era poziția etnografilor ruși față de popoarele „neruse” ale Imperiului (*inorodtsy*)? Exista, oare, vreo deosebire între metodele și scopurile studierii „materialului etnografic” al acestora față de cel al „națiunii dominante”? Poate fi aplicat modelul propus de Edward Said în lucrarea sa „Orientalism” în cazul Rusiei? Care era rolul instituțiilor științifice specializate ruse (Societatea Geografică Rusă, Societatea de Istorie și Antichități din Odesa etc.) în furnizarea informațiilor „veridice” și în articularea politicii administrației ruse în Basarabia? Deși Basarabia figurează doar ca „obiect” al observațiilor etnografice, semnifică acest lucru existența unui „discurs dominant” al „centrului imperial” sau, dimpotrivă, e o încercare de a trata această regiune cu aceeași „echidistanță”, ca și pe orice alt teritoriu din componența Imperiului?

Înainte de a purcede la examinarea acestor probleme, se impune o scurtă incursiune în istoriografia subiectului dat, atât în ceea ce privește etnografia rusă în general, cât și în cazul concret al Basarabiei. În primul rând, în tradiția academică rusă, definiția disciplinei etnografice se deosebește radical de cea dată de tradiția occidentală. „Etnografia” în Rusia (și, mai târziu, în URSS) a fost concepută încă în perioada inițială a instituționalizării ei (anii 40 ai secolului XIX) în opoziție explicită față de „etnologia” vest-europeană sau nord-americană (nu fără controverse, după cum voi arăta mai jos). Printre particularitățile specifice Rusiei pot fi menționate: caracterul eminentemente descriptiv și absența aproape totală a observațiilor generale sau de natură teoretică; lipsa preocupărilor pentru aspectul

¹ Nathaniel Knight, „Grigor’ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?”, *Slavic Review*, 59.1, 2000, 74.

rasial al diversității umane; concentrarea disproporționată asupra Rusiei în dauna cercetărilor „globale”; atitudinea rezervată a etnografilor ruși față de elementele de „psihologie a popoarelor”; inexistența componentei „antropologice” (în sens european general acceptat) etc. În general, se remarcă tendința spre observarea imediată și directă a „vieții cotidiene” a obiectului de studiu (sugerată și prin noțiunea complexă de *byt*, care include întreaga paletă de caracteristici „cotidiene” ale unui grup social și care nu are echivalent în alte limbi europene). Se pare că etnografia rusă se caracterizează printr-o accentuată tendință spre „obiectivitate”, în comparație cu disciplinele similare din Occident. Totuși, aceste trăsături se datorează circumstanțelor apariției și dezvoltării instituționale și sunt sugestive mai ales pentru latura academică a preocupărilor etnografice. De fapt, observațiile etnografice în perioada imperială nu erau nici pe departe apanajul „etnografilor savanți”, ci se extindeau „pe orizontală” în domeniile literaturii, geografiei, statisticii și folclorului, care în Rusia au fost mult timp nediferențiate și aproape coincideau cu dezvoltarea preocupărilor literare în sensul larg. Aici se cuvine să amintim importanța literaturii ca „înlocuitor” și supapă pentru dezbaterile politice și „opinia publică”. În perioada inițială, literatura a exercitat un rol similar și în domeniul etnografiei. Nu întâmplător, prima lucrare de sinteză consacrată istoriei etnografiei ruse îi aparține lui A. N. Pypin, critic literar și istoric al ideilor (în special literare). Opera sa în 4 volume, scrisă între 1881 și 1888 și publicată între 1890 și 1892, deși remarcabilă prin bogăția materialului factologic, reprezintă, de fapt, o istorie polemică a „spiritului public” din Rusia, care, în opinia autorului, s-a făcut remarcat prin preocupările pentru conceptul de *narodnost'* (în acest caz, se are în vedere „esența populară”). Pe de o parte, autorul reacționează împotriva concepției oficiale „Ortodoxie, Autocrație, Naționalitate” (*narodnost'*, în limbajul oficial, însemnând mai curând „autenticitate populară”). Pe de altă parte, Pypin atacă virulent tendința slavofilă de accentuare a unicității și irepetabilității experienței ruse și găsește în preocupările etnografice „serioase” o alternativă demnă de luat în seamă. De pe poziții liberale, el caută să demonstreze progresul „conștiinței de sine” a națiunii, la care se reduce, în opinia sa, etnografia rusă. Pentru a clarifica schema sa explicativă, e suficient un citat: „Faptele în care s-a exprimat năzuința noii educații și științe către studierea vieții populare [*narodnosti*] și, în același timp, către îmbunătățirea situației maselor poporului, într-un cuvânt, către construirea unei vieți naționale, cu adevărat complete și conștiente, către ceea ce se numește conștiință de sine a poporului – aceste fapte sunt răspândite pe întregul câmp al istoriei civilizării noastre [*prosveshcheniya*] din ultimele două secole”.² Astfel, într-o

² A.N. Pypin, *Istoriia russkoi etnografii*. T. I. *Obshchii obzor izucheniia narodnosti i etnografiia velikorusskaia* [Istoria etnografiei ruse. Privire generală asupra studierii poporului și etnografia Rusiei Mari, vol. I] (St. Petersburg, 1890), 17.

evoluție aproape hegeliană, „conștiința de sine a poporului” s-a manifestat treptat în lucrările tuturor celor preocupați de „esența poporului”. Deși în ultimele două volume autorul descrie și observațiile etnografice asupra „periferiilor” imperiului (Caucaz, Asia Centrală, Belarus, Siberia), este clar că pentru Pypin, ca și pentru majoritatea contemporanilor săi, „studierea poporului” semnifica, în primul rând, observațiile asupra etnicilor ruși. Aceasta este o caracteristică generală în etnografia celei de a doua jumătăți a secolului XIX. „Rusocentrismul” etnografic nu presupune o lipsă de atenție pentru popoarele „neruse”. Acest fenomen este o consecință a dezbaterilor aprinse privind calea pe care trebuia s-o urmeze etnografia din Rusia, despre care vom vorbi mai jos.

Lucrarea dată reprezenta singura încercare de sinteză a istoriei acestei discipline, cel puțin până la mijlocul deceniului 7 al secolului XX, când a apărut monografia lui S. Tokarev „Istoria etnografiei ruse”.³ Interesantă este continuitatea perioadei imperiale și a celei sovietice în privința priorităților și particularităților cercetărilor în acest domeniu. Deși etnograful sovietic este atent la influențele contextului european asupra evoluției „etnografiei” (în sens îngust) din Rusia și discută impactul evoluționismului sau „pozitivismului” în acest domeniu, impresia unei discipline autosuficiente și autarhice este foarte puternică. Acest fapt se datorează nu numai bine cunoscutei tendințe din perioada sovietică de a sublinia independența sau chiar „primatul” „științei ruse”, ci și concentrării asupra „studierii poporului simplu” prin observare directă, cu o minimă încercare de teoretizare a investigațiilor etnografice. De altfel, autorul recunoaște explicit continuitatea preocupărilor etnografice anterioare și posterioare anului 1917, chiar dacă introduce unele diviziuni arbitrare în comunitatea academică rusă din secolul XIX (de exemplu deosebirea dintre elementele „liberale” și „revoluționar-democrate”), plătind tribut ideologiei oficiale.⁴ În ultimii ani, cercetarea istoriei etnografiei ruse a fost impulsionată de contribuțiile valoroase și originale ale câtorva istorici americani care au încercat, pe de o parte, să elucideze controversale și etapele instituționalizării disciplinei etnografice în Rusia imperială (este vorba, în primul rând, de lucrările lui Nathaniel Knight),⁵ iar, pe de altă parte, să examineze problemele pe care le aveau autoritățile și primii practicieni ai etnografiei în a concepe, manipula și controla diversitatea imensă a etniilor din cuprinsul im-

³ S.A. Tokarev. *Istoriia russkoi etnografii* [Istoria etnografiei ruse] (Moscova: Nauka, 1966).

⁴ Ibidem, 14-16.

⁵ Nathaniel Knight, *Constructing the Science of Nationality: Ethnography in Mid-Nineteenth Century Russia* (teză de doctorat, Columbia University, 1994) și rezumatul acesteia: N. Knight, „Science, Empire and Nationality: Ethnography in the Russian Geographical Society, 1845-1855”, in *Imperial Russia. New Histories for the Empire*, ed. by J. Burbank and D. Ransel (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 108-147.

perilului (în special în lucrările lui Yuri Slezkine și Robert Geraci).⁶ Presupoziția fundamentală a tuturor acestor cercetări este legătura strânsă dintre preocupările intelectuale ale precursorilor, fondatorilor și experților în etnografie și interesele imperiului, științei sau națiunii.

Dilema centrală a etnografiei ruse din secolul XIX poate fi studiată cel mai bine prin prisma acestei relații tripartite. În mod convențional, etapele dezvoltării etnografiei din Rusia în această perioadă pot fi reprezentate ca o evoluție de la „știința pură” (dedicată clasificării, divizării și înțelegerii categoriilor nou-create) la „știința imperială”, subordonată validității universale a progresului, în cadrul căreia imperiul era reprezentat ca o „locomotivă” a modernizării și civilizației. Aceste perioade coincid, în mare, cu a doua jumătate a secolului XVIII (principala agenție de promovare a observărilor științifice fiind Academia de Științe din Petersburg) și, respectiv, cu prima jumătate a secolului XIX, până la fondarea și începutul activității Societății Geografice Ruse – primul centru specializat de cercetări etnografice. În fine, a treia perioadă, deși nu marchează o ruptură totală cu tradiția anterioară a „etnografiei imperiale” (care studia în special popoarele „exotice” sau „înapoiate” în scopuri pur cognitive și „arheologice”), se distinge prin accentul pus pe națiune (sau „etnie”) ca obiect privilegiat de studiu. Etnografia, în consecință, se transformă dintr-o disciplină „obiectivă” și exactă, în sens iluminist, într-o știință a „esenței populare”, având drept sarcină primordială studierea acelor sfere ale cotidianului în care se manifestă această esență. Cu toate că interesul față de popoarele „neruse” nu dispăre în această perioadă, la nivel central, reprezentat de Societatea Geografică Rusă, prioritate i se acordă etnografiei „ruse”, adică studierii detaliate a „națiunii imperiale”. Totuși, societățile științifice regionale sau locale, deși colaborează activ cu Societatea Geografică, formulează propriile principii și agende de lucru, care deseori erau în contradicție cu tendințele „rusocentriste” ale Societății din St. Petersburg.

În prima etapă, a sistematizării observațiilor etnografice, modelul vest-european a fost cel care a oferit eșafodajul „științific” (în sensul acestui termen din secolul XVIII) necesar pentru a construi o nouă viziune despre lume, structurată pe conceptele de „curiozitate”, „utilitate” și „bine public”.⁷ De altfel, în ceea

⁶ Y. Slezkine, *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca: Cornell University Press, 1994); Y. Slezkine, „Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity”, *Representations*, 47, 1994, 170-195; R. Geraci, „Ethnic Minorities, Anthropology, and Russian National Identity on Trial: The Multan Case, 1892-1896”, *Russian Review* 59, 2000, 530-554.

⁷ Y. Slezkine, „Naturalists versus Nations”, apud traducerea rusă: Y. Slezkine, „Naturalisty i natsii: russkie uchenye XVIII veka i problema etnicheskogo mnogoobrazia”, *Rossiiskaia imperiia v zarubezhnoi istoriografii: raboty poslednih let* [Imperiul Rus în istoriografia străină: lucrări recente], ed. P. Werth, P. S. Kabytov, A. I. Miller (Moscova: Novoe izdatelstvo, 2005), 121-122.

ce privește conștientizarea diversității etnice, aceste principii au înlocuit criteriul „profitului” ca element de bază al evaluării popoarelor vecine Rusiei sau incluse deja în componența noului imperiu al lui Petru cel Mare. Universul conceptual al noilor colaboratori ai statului reformator, fie ei străini de origine sau ruși școliți în instituții occidentale, era astfel adus în concordanță cu „spiritul vremii” și integrat în sistemul „universal” (adică european) al cunoașterii. Aceasta presupunea, în primul rând, „civilizarea” teritoriului rus și a popoarelor din cuprinsul acestuia, adică, în primul rând, crearea unei nomenclaturi și ierarhii transparente și clare a diversității umane, în spiritul lui Linnaeus.⁸ Confuzia în privința criteriilor de clasificare a comunităților din interiorul și din vecinătatea Imperiului Rus a dus la o multitudine de încercări de a ierarhiza popoarele conform unor criterii în aparență „obiective”, dar, bineînțeles, construite de predilecția sau imaginația cercetătorului. Astfel, s-a încercat găsirea unui „numitor comun” prin invocarea denumirii, a habitatului natural (teritoriului) și, în fine, a „obiceiurilor” și „conformării față de legea naturii” (în acest caz, se accentuau în special tradițiile de alimentare, viața cotidiană în general, credință etc.). În concordanță cu același „spirit al vremurilor”, privirea savanților trimiși de Academia din Petersburg pentru descoperirea „ținuturilor necunoscute” sau pentru „ordonarea” cunoștințelor despre cele mai bine studiate se îndrepta, cu o echidistanță explicită și întemeiată pe „identitatea naturii umane”, asupra tuturor „obiectelor” observate. Ierarhiile din interiorul „ordinii naturale” nu presupuneau, în general, aprecieri valorice, ci erau menite să precizeze doar metodele și criteriile „neutre” de clasificare a popoarelor. Acest lucru nu însemna nici pe departe absența elementelor de „caracterizare psihologică” a comunităților etnice observate. Dimpotrivă, aceleași cerințe ale „obiectivității” îi determinau pe „naturaliștii” ruși (geografi, etnografi și geologi în același timp) să recurgă la sintetizarea chintesenței „caracterului” unor etnii în imagini extrem de cuprinzătoare, care însă trebuiau să posede caracterul și autoritatea unor judecăți savante. Din anchetele extrem de detaliate, cu care erau echipate expedițiile trimise de Academia de Științe din Petersburg în diverse regiuni ale Imperiului Rus sau chiar în ținuturile vecine cu acesta, se poate deduce că de cele mai multe ori „caracterul” popoarelor era evaluat pe baza gradului de avansare pe calea „Luminilor”. Ca exemplu deosebit de relevant, într-o astfel de anchetă se constata că „moldovenii nu cunosc nimic din științele și artele [moderne]”⁹ (se are în vedere Principatul Moldovei în timpul ocupației ruse din 1787-1791). După cum conchide același Slezkine, „asimetria în arhitectura trăsăturilor naționale nu constituia singura și nici principala problemă a clasificatorilor ruși din secolul XVIII. Principala problemă era [...] faptul [...] că nici una din aceste trăsături nu putea

⁸ Ibidem, 124.

⁹ Ibidem, 137.

deveni un resort universal pentru o nomenclatură etnică atotcuprinzătoare”.¹⁰ Ca urmare, a fost nevoie de cristalizarea unui nou criteriu – clasificarea conform familiilor lingvistice. Acest criteriu, în diverse forme, a rămas operațional în etnografia rusă până în perioada contemporană. Se poate afirma că până la începutul secolului XIX observațiile etnografice nu au depășit etapa de „probe și greșeli”, alternând între necesitatea de a descoperi adevăruri „universal valabile” și insuficiența cunoștințelor pe baza cărora puteau fi ele enunțate. O problemă pe care trebuia s-o rezolve etnografia secolului XIX era depășirea acestei intolerabile diversități care împiedica guvernarea eficientă a unui imperiu multinațional prin consolidarea sentimentului național rus și definirea trăsăturilor a ceea ce însemna „esența populară rusă”. Dacă etnografii secolului XVIII se aflau în serviciul statului în virtutea necesității cunoașterii practice a teritoriilor imperiului și a „binelui comun”, întruchipat de progresul promis de această cunoaștere, în secolul următor știința va fi pusă în serviciul „poporului”, care treptat se va transforma în element legitimizator al autorității imperiale. Însă, după cum s-a remarcat, „dificultățile ruse” în acest sens erau „deosebit de persistente: cea mai mare parte a «sfântului pământ al Rusiei» era compusă din periferii [neruse]”.¹¹

Către jumătatea secolului XIX, conflictul între paradigma „universalistă” de inspirație iluministă și tendința „organicistă”, care interpreta știința ca pe o datorie civică și patriotică față de propria națiune, s-a conturat foarte clar în cadrul nou-fundatei Societăți Geografice Ruse. Atât caracterul ei semioficial, cât și importanța pe care a avut-o această instituție în extinderea rețelelor locale de colectare și analiză a materialului etnografic (și în cazul Basarabiei) justifică analiza atentă a scopurilor și curentelor din interiorul ei. Societatea Geografică (din 1849 – Imperială) Rusă a luat ființă la inițiativa unui grup compus în principal din savanți de origine etnică germană, care doreau crearea unei instituții academice specializate cu scopul de a intensifica comunicarea cu instituțiile similare din Occident și de a „extinde” preocupările academice în domeniile geografiei, etnografiei și „statisticii” (în sensul de atunci, foarte larg, al cuvântului). În consecință, noua instituție, care își propunea să antreneze în lucrările sale atât savanți, cât și voluntari fără educație de profil, trebuia să răspundă unor scopuri specializate de „propagare” a disciplinelor „geografice” și să servească statul imperial și autocrația prin ridicarea prestigiului științific al Rusiei în străinătate.¹² Această viziune

¹⁰ Ibidem, 140.

¹¹ Ibidem, 147.

¹² Knight, „Science, Empire and Nationality...”, apud traducerea rusă: N. Knight, „Nauka, imperiia i narodnost’: etnografiia v Russkom geograficheskom obshchestve, 1845-1855”, in *Rossiiskaia imperiia v zarubezhnoi istoriografii: raboty poslednih let* [Imperiul Rus în istoriografia străină: lucrări recente], ed. P. Werth, P. S. Kabytov, A. I. Miller (Moscova: Novoe izdatelstvo, 2005), 158.

era însă contestată vehement de un alt curent din interiorul aceleiași organizații, susținut de un grup de importanți funcționari ai administrației centrale, care mai târziu vor juca un rol deosebit în conceperea și aplicarea reformelor din perioada 1860-1870 (așa-numiții „burocrați luminați”). Aceștia au intuit imediat șansa unică pe care le-o oferea o astfel de organizație pentru îndeplinirea planurilor lor „reformatoare” prin implicarea unei părți din „societatea civilă” în activitățile ei, precum și prin informația despre starea actuală a „poporului” pe care ar fi adunat-o colaboratorii Societății din secțiile etnografică și statistică.¹³ Instituția în cauză era oricum subordonată „rațiunii de stat”, dar inițiatorii și colaboratorii ei vedeau în mod absolut diferit esența și rolul Societății în cadrul acestei scheme.

Concretizarea acestor divergențe este ilustrată perfect de conflictul deschis, care a izbucnit peste câțiva ani după fondarea Societății, dintre Karl von Baer, unul dintre fondatori și primul președinte al secției etnografice a acesteia, și Nikolai Nadejdin, un intelectual și scriitor rus care s-a consacrat studiilor de etnografie după o perioadă de exil în Siberia, activând, în paralel, în administrația imperială. Într-un sens mai restrâns, diferențele conceptuale dintre cei doi protagoniști ai dezbaterii „se reduceau la distincția tradițională din mediul academic german între *Volkskunde*, studierea propriului popor, și *Völkerkunde*, adică studierea altor popoare”.¹⁴ Dacă, în opinia lui Baer, etnografia era, prin excelență, știința despre imperiu, atunci pentru Nadejdin, la fel de clar, etnografia nu putea fi decât „știința națiunii”. Baer interpreta esența statului așa cum era ea văzută în Epoca Luminilor, acesta nefiind decât un „reprezentant al iluminismului general-european, care era un promotor al civilizației pentru popoarele primitive aflate sub suveranitatea sa”.¹⁵ Fiind un adept convins al progresului și triumfului rațiunii, Baer avea o opinie bine determinată despre ceea ce trebuia să însemne etnografia în Imperiul Rus: „Acele popoare ale căror particularități erau deosebit de amenințate de progresul lor pe calea civilizației trebuiau să constituie obiecte imediate de studiu, pentru a anticipa momentul în care culturile lor vor fi pierdute definitiv pentru umanitate”.¹⁶ Nadejdin, dimpotrivă, accentuând menirea „patriotică” a societății, sublinia că „în Rusia, care în starea sa măreață din prezent există ea însăși ca o lume aparte, uriașă, principalul obiect al atenției noastre trebuie să fie ceea ce face anume ca Rusia să fie Rusia [și nimic altceva] – adică «omul rusesc!»”.¹⁷ Ca să nu lase niciun dubiu în privința priorităților viitoarei cercetări etnografice, Nadejdin preciza definiția „etnografiei rusești”: „...totalitatea trăsăturilor

¹³ Ibidem, 160.

¹⁴ Ibidem, 167.

¹⁵ Ibidem, 167.

¹⁶ Ibidem, 168.

¹⁷ Ibidem.

distinctive, umbrelor și nuanțelor care condiționează ființa distinctă, autonomă a umanității [în Rusia] sau, cum se spune la noi de obicei, «a esenței populare ruse» [*narodnost'*]; dacă ar fi să spun chiar mai concis, o *Etnografie* propriu-zis *Rusească*.¹⁸ Pentru Baer, etnografia reprezenta un hibrid de geografie și anatomie comparată, în timp ce Nadejdin plasa națiunea în centrul întregului său sistem, nu numai în ceea ce privește obiectul de studiu al etnografiei, ci și organizarea științelor, în general, care aveau relevanță pentru el doar în măsura în care erau organizate conform criteriului național (această trăsătură a persistat până în perioada sovietică, deși criteriile de legitimare a științei se schimbaseră între timp). După cum conchide Knight, „concepțiile lui Nadejdin despre etnografie reprezentau un amalgam al gândirii speculative și empirice, în cadrul căruia, sub aureola autorității științifice, erau camuflați tendințe ale naționalismului romantic”.¹⁹ În pofida acestei „profesiuni de credință”, viziunile acestui intelectual rus sunt extrem de complexe, conținând o apreciabilă doză de disimulare, frazeologie „patriotardă” și trimiteri periodice la doctrina „naționalității oficiale”, lansată de Serghei Uvarov. Acest lucru îngreunează aprecierea convingerilor sale. A. Pypin, într-un capitol din lucrarea sa de sinteză consacrat special lui Nadejdin, subliniază că

Nadejdin nu era nici occidentalizant, nici slavofil; nu era occidentalizant, fiindcă blama influența occidentală ca pe o simplă „imitație”, care însă mai avea multe lucruri de făcut, și proclama „esența populară” [*narodnost'*], în trăsături uneori excesiv de primitive; dar nu era nici slavofil, fiindcă era, în mod evident, un raționalist, nu avea nici o venerație pentru Rusia veche și se închina în fața lui Petru cel Mare. Dar ambele curente parcă gestau în interiorul său și ambele, mai târziu, ar fi putut să găsească puncte de tangență cu opiniile sale.²⁰

În ciuda acestei complexități în viziunile celui care avea să-i succedă lui Karl von Baer în fruntea secțiunii etnografice a Societății Geografice Ruse în 1848, curentul reprezentat de el a prevalat în cele din urmă și s-a impus în perioada 1860-1870 în mediile academice. Chiar dacă latura „universalistă” nu a fost înăbușită cu totul în investigațiile etnografice (iar în anii '80 ai secolului XIX a primit un nou impuls din partea teoriilor evoluționiste de proveniență occidentală), marginalizarea acesteia de către tendința „naționalizantă” a avut repercusiuni majore asupra imaginii popoarelor „neruse” din Imperiu și asupra rolului etnografiei printre celelalte „științe socioumane”. Imperiul era din nou compus dintr-o multitudine de etnii „discrete”, dar standardul implicit de comparație nu mai era „universal”, ci, mult mai explicit, rus (în sensul lui Nadejdin). Într-un fel, dacă despre „naționalizarea” practicilor și politicilor imperiale se poate vorbi, cu precădere,

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, 172.

²⁰ A.N. Pypin, *Istoriia russkoi etnografii*, 233-275 (în special p. 264).

începând cu deceniul 9 al secolului XIX, în etnografie același proces a avut loc cel puțin cu două decenii mai devreme, dar nu în termeni absoluți. Dualitatea între modelul „imperial” și „național” în etnografia rusă a persistat totuși și permite contextualizarea experienței basarabene cu o mai mare precizie. În continuare, voi discuta atât particularitățile cazului basarabean, subliniind în special contribuția instituțiilor oficiale la studierea „etnografică” a regiunii, cât și aplicarea modelului „orientalismului”, propus de Edward Said, în cazul Imperiului Rus.

Sub aspect istoriografic, problema studierii etnografice a provinciei anexate la 1812 a fost tratată extrem de lapidar și destul de superficial, în special în perioada sovietică. Analiza „istoriei etnografiei moldovenești” din secolul XIX (noțiune menită să camufleze poziția „subalternă” a Basarabiei ca obiect de observare a „materialului etnografic”) avea drept scop evidențierea tradiției de „colaborare a popoarelor moldovenesc, rus și ucrainean”²¹, care s-ar fi manifestat și în domeniul studiilor etnografice, mai târziu și la nivel instituțional. Preocupările privind „cercetările etnografice ale moldovenilor” din Basarabia reprezentau, în cel mai bun caz, inventare destul de detaliate ale diverselor lucrări cu caracter general dedicate Basarabiei în secolul XIX și începutul secolului XX, în care istoricii „sovietici moldoveni” urmăreau elementele descriptive catalogate drept „etnografice” (conform criteriilor deja încetățenite în mediul academic rus) și încercau să prezinte evoluția etnografiei locale sub forma unei dezvoltări progresive, începând de la observații disparate și nediferențiate până la investigațiile întreprinse sub egida societăților științifice de nivel central (Societatea Geografică Rusă) sau local (Societatea de Istorie și Antichități din Odesa, fondată în 1839)²². Singura lucrare de sinteză care se ocupă în special de problematica interacțiunii dintre „știința etnografică moldovenească” și contribuția „cercetătorilor ruși” în acest domeniu în perioada 1812-1917, apărută în 1986²³, nu depășește această abordare pur descriptivă și „evoluționistă” *sensu stricto*, prezentând aceeași imagine a progresului

²¹ V.S. Zelenciuk, *Naselenie Bessarabii i Podnestroviia v XIX veke* [Populația Basarabiei și Transnistriei în secolul al XIX-lea] (Kishinev: Știința, 1979).

²² Printre cele mai „reprezentative” mostre ale acestei abordări se pot menționa articolele și studiile aceluiași V. Zelenciuk, „autoritatea” necontestată în domeniul etnografiei „moldovenești” din perioada sovietică: M.I. Salmanovich și V.S. Zelenciuk, „Etnograficheskaiia literatura o moldavanah [Literatura etnografică despre moldoveni]”, *Sovetskaia etnografiia* 3, 1954; V. S. Zelenciuk, „Osveshchenie narodnoi kul'tury i byta moldavan v etnograficheskoi literature [Reflectarea culturii populare și a vieții cotidiene a moldovenilor în literatura etnografică]”, *Izv. Mold. filiala AN SSSR* 4 (1956); Idem, „Etnograficheskoe izuchenie naseleniia Moldavii [Studierea etnografică a populației Moldovei]”, *Sovetskaia etnografiia* 4, 1976.

²³ O.S. Luk'ianetș, *Russkie issledovateli i moldavskaia etnograficheskaiia nauka v XIX - nachale XX v.* [Cercetătorii ruși și știința etnografică moldovenească în secolul al XIX-lea și la începutul secolului XX] (Kisinev: Știința, 1986).

neîntrerupt al „științei etnografice” care ar fi dus, către începutul secolului XX, la „afirmarea etnografiei ca o disciplină științifică autonomă”²⁴ la nivel local. Totuși, din examinarea atentă a datelor empirice conținute în aceste lucrări se poate deduce specificul „materialului etnografic” basarabean în raport cu tendințele generale ale preocupărilor etnografice din Imperiul Rus, descrise mai sus.

În opinia mea, cea mai importantă particularitate a atitudinii etnografilor ruși (fie ei amatori sau specialiști) față de populația autohtonă a Basarabiei a fost persistența pentru o perioadă extrem de îndelungată a paradigmei „universaliste” în aprecierea și „observarea” fenomenelor etnografice din regiune. Cel puțin până în anii '90 ai secolului XIX, interesul „centrului” pentru populația basarabeană în domeniul etnografic reprezenta acea „știință imperială” pentru care pleda Karl von Baer în polemica sa cu Nadejdin. Deși ar fi pripit să generalizăm această tendință, am putea afirma că studierea „moldovenilor” se efectua, pe de o parte, conform criteriului „vieții cotidiene” (*byt*), care era privit însă, la fel ca în cazul rușilor, nu ca o totalitate de elemente disparate, ci ca un „cod” care ar permite decriptarea „esenței naționale” a acestui grup etnic. Astfel, în mod paradoxal, abordarea „națională” nu a însemnat neapărat, în cazul popoarelor „neruse,” accentuarea tendințelor „rusificatoare” (la nivel discursiv, desigur), ci legitimizarea „principiului național” în etnografie. În consecință, Imperiul Rus se transforma treptat, în viziunea unor etnografi, într-un conglomerat de „entități naționale” care, deși într-un viitor nebulos, ar fi trebuit să cedeze presiunii „civilizatoare” a „națiunii dominante”, nu mai reprezentau un simplu „material etnografic”, ci „entități organice” a căror esență le permitea să fie comparate cu „esența populară rusă”. Pe de altă parte însă, „moldovenii” sau „românii din Basarabia” erau priviți ca un „material arheologic”, ca o „națiune fără istorie”, care își pierduse „vitalitatea” și trebuia studiată și ca un „anacronism”²⁵. Ambiguitatea discursului provenind din „centru” era determinată, pe de o parte, de competiția dintre cele două viziuni la nivelul Societății Geografice Ruse și, pe de altă parte, de comparația implicită (uneori și explicită) a situației basarabenilor cu cea a românilor din „Regat”, care semnificau „absentul prezent” din majoritatea lucrărilor rusești consacrate Basarabiei. Discursul „științei oficiale” ruse, aureolat de autoritatea „cunoașterii specializate”, nu era mai puțin ambivalent decât cel oficial. Totuși, începând din deceniul 9 al secolului XIX, unele lucrări de „popularizare” erau mult mai consecvente în vehicularea necesității „rusificării” [*obrusenie*] populației autohtone și căutau să

²⁴ Ibidem, 92.

²⁵ Aceste două laturi se împletesc în mod curios în cele mai interesante și ample lucrări „statistice” despre Basarabia, cum ar fi cea a lui A. Zașciuk, *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Bessarabskaia oblast'* [Materiale privind geografia și statistica Rusiei. Regiunea Basarabia] (1862), despre care vom vorbi și mai jos, sau în binecunoscuta carte a lui L. Casso.

depășească dilema legitimării „drepturilor ruse” asupra Basarabiei prin negarea „alterității” românilor basarabeni.²⁶ Chiar dacă Basarabia constituia, fără îndoială, un „obiect” al „discursului dominant” rus, esența acestui discurs era mult mai puțin unitară și mult mai inconsecventă decât se crede în mod obișnuit. Etnografia rusă, deși reprezenta un instrument „privilegiat” al „cunoașterii imperiale” și un mijloc prin care statul imperial își putea observa supușii „de la distanță”, era totodată un factor destabilizator pentru unitatea sa, prin atenția pe care o acorda diversității umane din interiorul imperiului.

O altă trăsătură care ar explica această complexitate a cazului basarabean este specificul instituțional în cadrul căruia funcționau „etnografii profesioniști” la nivel local. În pofida încercărilor de a coordona investigațiile etnografice din regiune, implicarea directă a Societății Geografice Ruse în promovarea etnografiei în Basarabia era minimă. Dacă la nivel conceptual (stabilirea cadrului cercetării, elaborarea anchetelor specializate etc.) secțiunea etnografică a Societății avea un rol preponderent, la etapa practică a colectării și analizei datelor descentralizarea era mult mai evidentă. O explicație a acestui fenomen ar putea fi implicarea Societății de Istorie și Antichități din Odesa în cercetările de profil. Această instituție, chiar dacă avea și ea un rol deloc neglijabil în „serviciul statului rus”, a dat dovadă de o flexibilitate și sensibilitate mai mare față de particularitățile locale, ceea ce a permis elaborarea, în cadrul ei, a unor agende de lucru mai puțin influențate de „paradigma naționalizantă” a lui Nadejdin²⁷. Deși latura „arheologică” a activității acesteia presupunea și interesul față de „artefactele” materiale și spirituale ale populației autohtone (în sensul „arhaizant” al acestui termen), tendința de bază a colaboratorilor instituției era mai curând caracteristică „observării nepărtinitoare” a „poporului”, fără excesele romantice ale adeptilor lui Nadejdin (care totuși a colaborat direct cu această Societate în anii '40 ai secolului XIX).

Un ultim factor care a contribuit la influența mai redusă a „paradigmei naționalizante” în cazul Basarabiei a fost importanța laturii „statistice” în investigațiile etnografice. Cu toate că „statistica” în contextul Imperiului Rus era apanajul funcționarilor militari, în special al ofițerilor atașați Statului Major, specificul educației și „eticii militare” din armata rusă (multă vreme cea mai puțin „naționalizată” instituție imperială) îi făcea mai puțin sensibili la elementele „metafizice” și organiciste caracteristice concepției „naționalizante”. În plus, „statistica” era mult mai interesată de descrierea „obiectivă” a faptelor observate și mai puțin de descoperirea trăsăturilor „esenței” populare. Cu toate acestea, în lucrările statistice special consacrate „Noii Rusii” și Basarabiei (de exemplu studiile lui Skalkov-

²⁶ Despre „incomoditatea” unor astfel de opere pentru istoriografia sovietică vezi unele indicii în privirea critică (sigur, foarte timidă) din lucrarea: Luk'ianet, *Russkie issledovateli*, 70.

²⁷ Vezi descrierea rolului acestei instituții la Luk'ianet, *Russkie issledovateli*, 34-38.

ski, Daragan și, mai ales, ale lui Zașciuk)²⁸ materialele etnografice sunt destul de bine reprezentate atât cantitativ, cât și la nivelul metodelor de colectare și analiză. Deși nu lipsesc „judecățile de valoare” sau aprecierile subiective (obișnuite în epocă), aceste lucrări nu sunt afectate de „bătăliile” conceptuale care erau în toi în Societatea Geografică Rusă în această perioadă, preferând abordarea tradițională a „științei imperiale”. Colaborarea la nivel local între acești „statisticieni” și Societatea Geografică nu însemna transferarea automată la „periferii” a cadrului teoretic care se cristaliza simultan la Petersburg. Implicarea ulterioară a Comitetului Statistic Regional din Basarabia în observațiile etnografice nu a modificat substanțial situația, „statisticienii” continuând să modereze impactul „paradigmei naționalizante” și să servească, în același timp, interesele statului imperial birocratic chiar la etapa când acesta din urmă nu mai era atât de sigur de esența și rostul său în „epoca naționalismului”.

„Nesincronizarea” științei cu interesele imperiului, dar și strânsa legătură dintre ele, evidențiate în cazul Basarabiei, sugerează o ultimă problemă care este totodată mai îngustă și mai cuprinzătoare decât relația dintre „știință” și „imperiu”. Problema dată e legată de aplicabilitatea schemei lui Edward Said la experiența imperială rusă. Dacă în cazul Basarabiei elemente de „orientalizare” a autohtonilor se întâlnesc destul de frecvent în diverse surse documentare, justifică oare aceasta folosirea modelului acestui autor în cazul Imperiului Rus? Nu cad oare adepții prea entuziaști ai „Orientalismului” lui E. Said în capcana „determinismului teoretic”? O polemică foarte sugestivă în acest sens a fost provocată de un articol al lui Nathaniel Knight, publicat într-o revistă de specialitate în primăvara anului 2000.²⁹ Axându-și argumentele în mod explicit pe relația dintre „orientalism” ca demers științific și activitatea în serviciul „expansiunii imperiale”, Knight pune la îndoială atât „universalitatea” cadrului conceptual al lui Said, cât și orice legătură directă între interesele „orientaliștilor” ruși și cele ale statului imperial. Exemplul ales de el, cel al lui Vasili Grigoriev, unul dintre cei mai convinși adepți ai doctrinei lui Nadejdin, îi servește pentru a contrasta idealurile și năzuințele intelectualilor „naționalizanți” cu interesele expansiunii Rusiei. „În ce măsură, se întrebă Knight, s-a inspirat și a facilitat orientalismul rus, în calitate de proiect de construcție națională, ideologia și practica dominației imperiale?”³⁰ Răspunsul autorului este destul de rezervat și, în final, negativ. El afirmă: „După cum

²⁸ A. Skal'kovski, *Opyt statističeskogo opisaniia Novorossiiskogo kraia* [Încercare de descriere statistică a ținutului Rusiei Noi], 2 vol. (Odessa, 1850-1853); M. Daragan, *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiiskoi imperii. Bessarabskaia oblasti*. [Descriere generală militaro-statistică a Imperiului Rus. Regiunea Basarabia] (St.-Petersburg, 1849); Zașciuk, *Materialy*.

²⁹ Knight, *Grigor'ev in Orenburg*, 74-100.

³⁰ *Ibidem*, 80.

ne sugerează ideile lui Grigoriev, orientalismul rus lăsa un loc apreciabil pentru idiosincrasii, pentru opinii și activități care veneau în contradicție cu «interesele obiective» ale statului și chiar ale individului”.³¹ Autorul contestă valabilitatea universală a concepției lui Said, care ignoră prea multe „specificități” și excepții pentru a deveni un instrument util în cercetare. Insistența asupra „contextului” și a „studierii tărâmului practicii, și nu a metafizicii discursului”³² este alternativa propusă de Knight pentru a depăși schema prea rigidă, în opinia sa, a lui Said. Reacția față de aceste afirmații a venit de la un expert în istoria Asiei Centrale, Adeb Khalid, și a fost găzduită de o altă revistă de profil în toamna aceluiași an. În plus, tot acolo au fost publicate reacția lui Knight la critica viziunilor sale și o privire de ansamblu a Mariei Todorova asupra cazului rus.³³ Principala concluzie care se poate trage din continuarea polemicii este că, de fapt, subiectul controversei este legat de poziția ambiguă a Rusiei în relația cu Occidentul. Elementele „orientaliste” care se întâlnesc în discursul imperial rus, deși nu condiționează practica administrativă și atitudinea față de „neruși” (*inorodtsy*) în toate segmentele temporale și în toate spațiile intersubiective ale „conștientizării” Imperiului de către administratorii statului și supușii acestora, și-au lăsat amprenta și asupra autopercepției elitelor ruse. Divergențele dintre Knight și Khalid, după cum subliniază pertinent Maria Todorova, au motive mult mai adânci și se referă la preferința pentru „particularitate” sau „universalitate” în abordarea metodologică a problemelor de cercetare.³⁴ Khalid pledează, fără echivoc, pentru includerea Imperiului Rus în contextul european și privește sugestiile din „Orientalism” ca pe un îndemn la „deconstrucția” spațiilor tradiționale, inclusiv a „Occidentului”. Pentru el, Rusia nu este mai puțin „unică” decât orice alt stat european și, în consecință, ar trebui ca „mitul singularității Rusiei să se odihnească în pace”.³⁵ Knight însă vede în „orientalismul” lui Said un mecanism de „nihilism epistemologic” care împiedică pătrunderea în esența alterității și delegitimizează orice încercare de a penetra zidul „discursului”. Astfel, „universalismul” pentru Knight nu este altceva decât o camuflare a „nihilismului epistemologic”.³⁶ Clarificarea presupunțiilor celor doi oponenți ne indică și o posibilă soluție a acestei dileme prin

³¹ Ibidem, 99.

³² Ibidem, 100.

³³ Adeb Khalid, „Russian History and the Debate over Orientalism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 1.4, 2000, 691-699; Nathaniel Knight, „On Russian Orientalism: A response to Adeb Khalid” *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 1.4, 2000, 701-715; Maria Todorova, „Does Russian Orientalism have a Russian Soul?”, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 1.4, 2000, 717-727.

³⁴ Todorova, *Does Russian Orientalism have a Russian Soul?*, 717-718.

³⁵ Khalid, *Russian History*, 698-699.

³⁶ Knight, *On Russian Orientalism*, 714-715.

folosirea lucrărilor lui Said și ale exegeților săi pentru a înțelege procesul de interdependență a construcției propriiei identități și a alterității. După cum am văzut și în cazul etnografilor ruși, studiul „celuilalt” deseori nu e decât pretextul pentru o mai bună înțelegere a „sinelui”. O concluzie demnă de luat în seamă în cazul dezbaterii de mai sus este că „întregul proces de inițiere a cunoașterii, de eforturi din partea subiectului de a cunoaște obiectul transformă chiar subiectul observator; astfel, noi rămânem cu o relație fundamental explicativă, hermeneutică”.³⁷ Așadar, în cazul aplicării modelului „orientalist” la experiența imperială rusă, ar trebui să se atragă atenția nu numai asupra practicilor „orientalizante”, ci și asupra semnificației acestui proces pentru „subiect”, adică pentru centrul imperial. O examinare mai atentă a „interstițiilor” și inconsecvențelor „discursului dominant” ar permite nuanțarea multor aprecieri, dar ar păstra un anumit echilibru între părțile implicate în el.

Etnografia rusă, deși prin excelență o „știință în serviciul statului”, a oscilat permanent între o tendință explicabilă spre „obiectivitate” și esențializarea unor „caracteristici etnice” care serveau autodefinirii „națiunii imperiale” în aceeași măsură ca și cunoașterii și manipulării „periferiilor”. În Basarabia, savanții și funcționarii ruși au fost în permanentă colaborare cu administrația, însă informația lor specializată a fost rareori direct relevantă pentru implementarea vreunui „proiect” de integrare a regiunii în ansamblul imperiului. Politica administrației a rămas în mare parte „reactivă”, chiar dacă tendința „naționalizantă” preva în luările de poziție ale unor experți sau funcționari. Până la urmă, „știința națiunii”, în care se transformase etnografia rusă după 1850, nu a reușit să reflecte interesele statului în măsura dorită de mulți dintre reprezentanții ei. Statul s-a dovedit prea „imperial” pentru a renunța definitiv la paradigma „universalistă”, care îi îndemna pe unii etnografi, chiar la începutul secolului XX, să privească la diversitatea umană în același mod, ca și predecesorii lor iluminiști – cu „ochiul nepărtinitor” al „științei pure”.

SUMMARY

The central dilemma of the 19th century Russian ethnography can be best investigated through the lens of the tripartite relationship between the interests of the imperial state, the Russian nation and the presumably “neutral” scientific ideals (in the latter case, following Western European models). The stages of development of Russian ethnography in this period could be conventionally represented within a scheme of evolution from “pure science” (dedicated to the classification, discrete separation and conceptualization of newly created categories) to the “imperial science,” subordinated to the concept of the universal validity of progress. Within this latter stage, the imperial state was repre-

³⁷ Todorova, *Does Russian Orientalism have a Russian Soul?*, 726-727.

sented as a vehicle of modernization and civilization. These first two periods can be identified as coinciding, respectively, with the second half of the 18th century (when the main agency for the promotion of scholarly observation was the Academy of Sciences in St. Petersburg), and with the first half of the 19th century until the founding and the initial stages of the functioning of the Russian Geographical Society. The third period, though it does not entail a total break with the previous tradition of “imperial ethnography” (whose particular emphasis was on the study of the “exotic” or “backward” peoples for purely cognitive and “archeological” aims), is distinguished by the prominent place it awards to the Russian “nation” (or the core “ethnic group”) as a privileged object of research. Consequently, ethnography is transformed from an “objective” and “scientific” discipline (according to the Enlightenment model) into a science of the “popular essence” (the *narodnost’*).

The duality between the “imperial” and “national” models of Russian ethnography persisted at least until the early 20th century. This implicit “competition” allows a more careful contextualization of the Bessarabian case and a fuller assessment of its peculiarities. The first such feature is the persistence, for a much longer period, of the “universalistic” paradigm in the investigation and the “observation” of ethnographic phenomena in the region. At least until the last decade of the 19th century, the interest of the “center” for the Bessarabian population from the ethnographic point of view represented the “imperial science” that was rejected by the Russian Geographical Society as far back as the late 1840s. Another feature that emphasizes the complexity of the Bessarabian case is linked to the institutional milieu within which the local “professional ethnographers” worked. Despite its consistent attempts to coordinate the ethnographic research agenda in the region, the direct implication of the Russian Geographical Society in the promotion of the “Russian agenda” in Bessarabian ethnography was minimal. A final factor that contributed to reduce the influence of the “nationalizing paradigm” in the Bessarabian case was the importance of the “statistical” dimension of ethnographical investigations. Though “statistics” in the context of the Russian Empire constituted an exclusive preoccupation of military officials, especially of the officers of the General Army Staff, the specificity of military education and “ethics” in the Russian army was hardly conducive to an acceptance of the “organicist” and metaphysical elements characteristic for the “nationalizing” doctrine of many Russian ethnographers. Ultimately, the “science of the nation,” that Russian ethnography gradually identified with after 1850, did not succeed in adequately serving the interests of the state to the extent envisaged by some of its proponents. The Russian state refused to entirely discard the “universalist” paradigm. This ambiguity still encouraged some ethnographers, in the early 20th century, to view human diversity in the same manner as their predecessors of the Enlightenment period – by means of the “unerring gaze” of “pure science.”

Les fêtes – instrument de justification du discours politique dans les sociétés totalitaires

Lucia Sava

Abstract

The study aims to analyze a multidimensional perspective of holidays and how they get to be part of the process of legitimation of political power. Being the space of the exceptional and relaxation, the public holidays are meant to «remove» the individual from the daily and usual life and switch to another plan: at the show, the grandeur and ceremony fixed to certain symbols and rituals that contribute to group cohesion. Therefore, in certain historical eras, under different political regimes, but particularly, the totalitarian, the political power tried to wear of charms and symbolic atmosphere of holidays to legitimize the ideology, to promote new values and ideals, to strengthen the group over which it extends.

In what follows, we wanted to highlight some of the ways in which the totalitarian societies, mainly Soviet society, the public holidays become educational opportunities and part of the national cultural policy in the design and standardization of human consciousness and the strengthening of state institutions.

Key-words: public holidays, totalitarian societies, soviet society, political discourse, ideology, justification, legitimation of political power, political symbols, demonstration.

I. Les fêtes comme « sortie » du quotidien

Qu'est-ce que la fête? La fête est l'acte qui consiste à s'évader des activités de tous les jours, ces activités formelles, répétitives, quotidiennes. Pour ces raisons, la fête fait partie de l'exceptionnel, elle nécessite une bonne attitude et une préparation plus particulière des participants, elle nous conduit à se mobiliser et à s'impliquer d'une manière spéciale. Son aspect cérémonial, festif est donné par les deux traits qui la caractérisent: *la solennité et la communion*.

Sous sa forme, laïque ou religieuse, la fête est réglementée à consacrer un événement régulier ou occasionnel et elle est détenue par un groupe de participants ou en présence des spectateurs qui partagent les mêmes valeurs.¹

Cependant, par sa structure, la fête est un espace de la détente et de bonne humeur, organisées collectivement, et ses participants sont des acteurs qui connaissent ses codes et les appliquent volontairement. Elle ressemble, par le

¹ Thomas Munro, *Les arts et les relations entre eux*, vol.II (București: Meridiane, 1981), 408.

fait qu'elle délecte le public, à n'importe quel spectacle, qui nécessite de vrais sentiments, tristes ou heureux. Ces caractéristiques peuvent expliquer la « sortie » des rôles de la vie quotidienne et l'entrée dans le code de la communication publique, avec son pouvoir d'expansion libératrice, de relâchement. Ainsi, les fêtes représentent des interruptions dans les activités de travail, comme je le disais plus haut, une sorte de pauses destinées à détendre, indépendamment de leur caractère : s'agissant des fêtes religieuses ou laïques, périodiques ou cycliques. Dans la plupart du temps, elles impliquent un rituel, une cérémonie réglée par certains codes ou règles, connues et respectées par les participants directs, actifs, et par leurs « témoins » spectateurs.

L'anthropologue Victor Turner, qui a systématisé dans son œuvre le phénomène de la cérémonie et du rituel, comme les caractéristiques de toutes les sociétés, considère que la cérémonie est l'une des formes de consécration symbolique d'un ordre, qui exige le respect des gestes et des comportements collectifs exercés dans un certain cadre – spatial et spirituel – qui constituent un code symbolique ayant un contenu psychologique marquant la cohésion du groupe social. Les mêmes caractéristiques se retrouvent dans le cas des jours fériés et des cérémonies publiques. A son avis, tout pouvoir politique, mais plus prononcé celui dictatorial ou totalitaire, exige une certaine forme de cérémonie, comprenant un grand nombre d'artistes, de marches, de allégories, pour prouver la force de laquelle celui-ci dispose, pour justifier la capacité, la légitimité et l'adhésion de la population à ses principes.²

Le caractère festif, magnifique des fêtes (est plus particulièrement, des fêtes publiques) est dû au fait que l'autorité politique est consciente de la nécessité de créer une alternance symbolique pour le groupe social, nécessaire entre la composante hiérarchique et celle de réhabilitation qui rejette temporairement les hiérarchies et rétablit, périodiquement, la communion égalitaire et la solidarité au sein du groupe.

Cette situation est compréhensible, étant donné que le pouvoir reposé seulement sur la force ou la violence ne connaît qu'une existence permanente fragile; le pouvoir exposé seulement dans la lumière de la raison n'a pas beaucoup de crédibilité. Pour les mêmes raisons, M. Coman apprécie que le pouvoir ne peut pas être maintenu seulement par la domination brutale, ni par la justification rationnelle. « Il ne s'affirme et ne se conserve que par la transposition, par la fabrication des images, en manipulant les symboles et en les organisant dans un

² Voir l'analyse de la fonction et des symboles du rituel religieux faite par l'anthropologue britannique Victor Turner, dans l'étude de Mathieu Deflem, « Ritual, Anti-Structure, and Religion: A Discussion of Victor Turner's Processual Symbolic Analysis », *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30.1, 1991, 1-25.

cadre cérémonial ».³ En conséquence, on remarque la cérémonie formalisée, qui comprend toutes les sphères de la vie sociale.

Selon cette interprétation, « les fêtes créent des intervalles d'interruption de l'ordre, de véritables pauses dans l'organisation de la vie quotidienne, permettant et justifiant les inversions des valeurs légitimes et des normes de comportement », dit le même auteur, en se référant à la connexion entre la célébration et la révolution.

II. La fête est basée sur la tradition

Comme tout acte cérémoniel, la fête est basée sur la tradition; elle fait appel à un renouvellement du comportement collectif, gestuel et sonore, réalisé volontairement par les acteurs-spectateurs, ce qui entraîne une forme organisée et esthétique, afin de montrer la solidarité du groupe et de s'opposer à l'oubli.⁴

Cette affirmation est renforcée par le fait que chaque société a des traditions et des valeurs spécifiques qui se soutiennent et se renforcent mutuellement, en influençant le comportement de ses membres. Contrairement aux traditions et aux normes morales qui sont transmises inconditionnellement d'une génération à l'autre, par la loyauté et le respect des ancêtres, comme les indicateurs de conduite, spécifiant ce qui est bon ou mauvais dans nos actions, individuelles et sociales, il y a des valeurs qui s'imposent dans la société comme des « normes abstraites »⁵ sur ce qui est souhaitable, juste ou bon, à la suite d'un contexte politique bien défini, basé sur un discours politique, une idéologie clairement définie. Dans ce qui suit, nous avons l'intention de suivre quelques différences entre les deux types de valeurs et de mettre en évidence les moyens de leur fondement dans la société.

Les traditions expriment l'héritage des coutumes, des mœurs, des croyances, des règles et des normes de comportement qui représentent les caractéristiques spécifiques d'un peuple et sont transmises d'une génération à l'autre. Étant un système de certaines idées, de lois non écrites, de règles de conduite, un ensemble de concepts qui ont été cristallisés historiquement, les traditions possèdent des caractéristiques spécifiques de la mémoire et de la psychologie nationale des formations ethniques. Elles se manifestent dans le cadre de la continuité, de la relation dialectique entre le passé et le présent, et à travers d'elles, de l'avenir.⁶

³ Mihai Coman, *Introducere în antropologia culturală. Mitul și ritul* (Iași: Polirom, 2008), 215.

⁴ Hans-Georg Gadamer, *Actualitatea frumosului*, trad. de Val. Panaitescu (Iași: Polirom, 2000), 127-142.

⁵ Fr. Hayek, *Constituția libertății*, trad. de Lucian-Dumitru Dirdala (Iași: Ed. Institutul European, 1998).

⁶ Concernant les traditions et leur rôle dans la société, on peut voir la monographie de V. Cap-

Comme un ensemble d'hypothèses et de modèles de comportement hérités du passé, les traditions fournissent un ensemble de matériaux symboliques pour la formation de l'identité à la fois individuelle et collective. Cependant, le sentiment de soi ou celui d'appartenance à un groupe particulier sont modelés différemment, selon le contexte social – des valeurs, des croyances et des comportements hérités du passé.

En d'autres termes, les traditions offrent aux membres de la société les symboles persuasifs de l'identité collective; elles jouent le rôle de « lier » les citoyens ou les membres d'un espace déterminé et contribue à renforcer le sentiment d'appartenance à une communauté ou à l'autre.

Dans ce contexte, il est intéressant de voir comment certaines valeurs et traditions présentes dans la manière d'organisation des fêtes sont la source d'inspiration pour la justification du discours politique à un moment ou à un autre, et comment un régime politique par son discours officiel promu établit un certain ensemble de valeurs et les met en œuvre au niveau de la société, ayant le but de créer une nouvelle identité ou de renforcer l'adhésion à la nouvelle communauté créée. Sans entrer dans la complexité du discours nationaliste, profondément idéaliste de l'époque moderne, qui n'est pas l'objet de notre démarche, nous ne pouvons pas négliger la conception instrumentaliste de l'interprétation des identités collectives, construites et reconstruites en fonction du contexte politique.⁷ C'est ce que Benedict Anderson définit comme « communauté imaginée »⁸ et qu'Eric Hobsbawm appelle « tradition

celea, *Tradiția – esența, locul și rolul ei în existența socială* (Bălți, 2011). Selon l'auteur, on utilise dans la langue roumaine le concept de *tradition* de trois façons: 1) l'expression de caractéristiques communes, propres aux particularités des phénomènes sociaux qui diffèrent plus ou moins les uns des autres, mais sont liés (rituel, cérémonie, célébration), 2) dans son sens direct comme entité qui est différente de l'habitude, du rituel, de la fête; 3) l'équivalent des concepts mentionnés ci-dessus: habitude, rituel, célébration, cérémonie, etc. (Capcea 2011, 7).

⁷ En tant que phénomène politique, social, culturel, le nationalisme a été considéré par les politologues et les historiens une vertu du XIXe siècle et une maladie grave du XXe siècle. Bien qu'au début il a contribué au fondement de la nouvelle Europe, plus tard, il l'est effondrée et lui a détruit les bonnes valeurs.

« Le siècle des extrêmes », comme il est connu dans l'histoire, le XXe siècle a été le siècle de nationalisme au visage noir. Et pourtant, de la même manière qu'il a détruit le rêve de la paix mondiale, le remplaçant par le dénigrement humaine, le racisme, le chauvinisme, l'état de l'ethnocentrisme, dès 1989 il a réussi, également, de libérer les nations des griffes de l'Empire russe.

⁸ Benedict Anderson, *Comunități imaginare. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului*, trad. de Roxana Oltean, Ioana Potrache (București: Integral, 2000). La définition donnée à la *nation* est - « communauté politique imaginaire et imaginée, intrinsèquement limitée et souveraine, à la fois » (Anderson 2000, 11). Dans le chapitre « Nationalisme officiel et impérialisme », l'auteur examine les contextes de la parution des communautés imaginées, ces « nationalismes

inventée ».⁹ Les auteurs cités analysent les sentiments d'identité nationale et apprécient le nationalisme comme une méthode, entre les autres, de mobilisation politique en faveur des élites qui l'utilisent sans l'apercevoir comme philosophie générale de l'organisation de la société; ils mettent l'accent sur la partie fabriquée du sentiment et de la communauté nationale à travers la littérature, l'éducation et d'autres formes de propagande moderne (y compris les jours fériés) qui servent pour l'élite politique comme instrument de mobiliser ou de démobiliser les masses dans leurs objectifs.

III. Les fêtes et le pouvoir politique ou comment un régime politique utilise les fêtes dans la réalisation de son discours idéologique

L'existence d'un discours symbolique tournant autour des phénomènes du pouvoir qui se manifestent dans le plan social est un sujet qui, si la facture empirique de la théorie politique a choisi le plus souvent à le préciser, les études de l'anthropologie politique et sociale l'ont placé au centre de leurs préoccupations. Ce n'est pas par hasard : suivant l'explication de Georges Balandier, « le pouvoir – basé uniquement sur la force ou la violence non-domestique – a une existence constamment menacée. Dans le même temps, la puissance exposée seulement dans l'éclairage de la raison a peu de crédibilité. Elle ne réussit pas à se maintenir par la domination seule, ni par la justification brutale ou rationnelle. En outre, elle ne se constitue pas et ne peut pas se conserver, à l'exception de transpositions,

officiels», qui peuvent être compris comme un moyen de combiner les éléments naturels avec ceux de préservation du pouvoir dynastique, ou, comme le dit l'auteur, avec ces «moyens capables pour étirer la peau courte et mince de la nation sur le corps gigantesque de l'empire». Ces éléments sont déterminants pour la contextualisation du «nationalisme officiel» - devenu volontairement l'élément de la fusion de la nation avec l'empire dynastique (Anderson 2000, 83).

⁹ Eric Hobsbawm reste célèbre pour ses études consacrées à la nation et au nationalisme. Selon lui, les pays sont loin d'avoir un caractère primordial ou une ancienne histoire; ils sont, au contraire, des constructions relativement récentes des élites, décidées à trouver un autre facteur ou environnement de cohésion collective à la place des anciens, déplacés par le processus de modernisation. Le fonctionnement essentiel de cette élaboration entièrement artificielle représente ce que l'auteur appelle l'«invention de la tradition», c'est-à-dire un «ensemble de pratiques régis, [...] des règles ouvertement ou tacitement acceptées, de nature rituelle ou symbolique, qui cherchent à imposer certaines valeurs et normes de comportement par la répétition, ce qui implique automatiquement la continuité avec le passé». Cette continuité est factuelle, mais parce qu'elle n'est pas organique, elle reste alléguée, inventée. Voir son oeuvre, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 127. L'opinion de Hobsbawm se réunit dans cette perspective avec celle d'Ernest Gellner, chercheur célèbre des mêmes phénomènes historiques.

par la production des images, par la manipulation des symboles et de leur organisation dans un cérémonial ».¹⁰

Ayant un caractère normatif (comme des règles de coexistence de la société, de la Constitution à la loi pénale) et à la fois empirique (identifié dans les « habitudes » communautaires), les éléments de l'imaginaire politique poursuivent à façonner l'évolution de la société. Établissant la réalité sociale en appelant à une véritable concentration de symboles (imagologiques ou discursifs), les projections idéologiques, utopiques et mythiques de l'imaginaire délimitent un cadre des relations entre les individus et les groupes, dont la mise la plus visible est la relation de pouvoir.¹¹

Un exemple évident en ce sens est l'identité collective créée par le système totalitaire communiste, qui a couvert tout le territoire de l'U.R.S.S. Le nouveau type d'identité porte une image supranationale, étant axée sur la notion de « peuple soviétique ».¹² Le lien principal qui reliait les différentes nationalités dans cette formation sur supranationale, comme on peut définir l'Union Soviétique, était l'idéologie communiste. Comme tout empire, l'Union Soviétique était construit par la force.¹³ L'image de l'homme soviétique, maintenue par la propagande de l'Etat et la consolidation de l'idéologie communiste a été réalisée par l'élite politique,¹⁴ dans diverses manières. Dans ce contexte, les fêtes ont été l'un des moyens les plus utilisés pour justifier et approfondir le discours politique du régime totalitaire soviétique. L'anthropologue Vintilă Mihăilescu apprécie que « la fête fait partie de l'exercice du pouvoir. On ne peut pas exercer le pouvoir public sans donner le spectacle de la puissance ».

D'autre part, en analysant les formes modernes de la manifestation des rites contemporains, Mihai Coman met dans un cadre distinct les célébrations politiques, les commémorations, les inaugurations et les visites officielles, accompagnées par des défilés, des manifestations et des réunions politiques, qui peuvent être la source d'une profonde analyse du discours politique officiel et de

¹⁰ Georges Balandier, *Scena puterii*, trad. de Sanda Fărcaș (Oradea: Aion, 2000), 18.

¹¹ Daniel Șandru, « Ideologia și construcția simbolică a violenței politice », *Sfera politicii*, XXI.2 (martie-aprilie 2013), 95-107.

¹² Selon l'avis de l'historien O. Țăcu, les repères de cette « tradition inventée », étendus à notre région, ont leur origine dans la politique d'expansion tsariste vers les Balkans et Constantinople. Pour plus d'informations, voir le cycle d'articles de l'auteur, *Politici imperial/statale și construcții identitare*, publié dans le journal *Timpul*, <http://www.timpul.md/articol/politici-imperial-statale-si-constructii-identitare-%28i%29-cazul-sovietic-44995.html>

¹³ Aksin'ya Khitromina, « Dorogi, kotorye my vybiraem » [Les voies qu'on choisit], accesat 07.12.2013, <http://his.1september.ru/2002/48/3.htm>

¹⁴ Andrei Stoiciu, « L'engagement politique au nom de la légitimité intellectuelle en Roumanie après 1989 », *New Europe College Yearbook 1997-1998*, 2000, 460-462.

sa perception dans la communauté. « Les fêtes politiques, conclut l'auteur, sont des événements rituels qui se développent entre deux pôles, *celui de la politique*, impliquant le contrôle, l'exposition de la puissance et de la solennité, et *l'esprit de vacances*, impliquant les sentiments de la liberté et de l'émancipation ».¹⁵

Dans des périodes historiques différentes, sous de différents régimes politiques, celles-ci ont eu un caractère particulier. Par exemple, pendant la période soviétique, les fêtes ont été un moyen convenable de renforcer le régime politique de la communauté soviétique nouvellement créée. À cette fin, on a „remodelé » une série de célébrations traditionnelles (par exemple le 8 Mars, le 1er Mai, etc.) et on a créé d'autres (7 Novembre, etc.). Selon l'opinion du chercheur L. Tul'tseva, les jours fériés et ceux révolutionnaires internationaux ont eu un rôle important dans le rapprochement des peuples de l'U.R.S.S., consistant à approfondir son unité sociale; ils ont eu comme but de « contribuer à la formation *d'un homme nouveau* et à sa participation active dans la construction de la société. En ce sens, les fêtes sociales et politiques ont été une concentration des éléments internationaux qui ont renforcée l'unité spirituelle du peuple soviétique [...], elles ont été inclus depuis longtemps dans la vie de chaque citoyen soviétique, elles sont devenues une partie importante de sa vie ».¹⁶

Donc, les célébrations de la période soviétique étaient une arme idéologique redoutable, un outil de lavage du cerveau de la population de l'ancien empire communiste, l'un des projets culturels les plus réussis. Les idées du régime politique étaient véhiculées par les élites politiques et affichées publiquement à l'occasion de différentes fêtes. Par exemple, dans son discours du 1er Mai 1970, I. Bodiul, premier secrétaire du Comité central du Parti communiste de Moldavie, soulignait:

– Chers camarades! Chaque année, au 1er Mai, le peuple soviétique, les ouvriers des autres pays socialistes, l'humanité progressiste, tous ceux qui apprécient les idéaux de la démocratie, la paix et le socialisme mettent en évidence leur contrôle militaire des forces révolutionnaires.

En ce jour-là, les gens-travailleurs expriment leurs espoirs et leurs rêves dans des démonstrations à grande échelle, avec des drapeaux rouges, dans les slogans du 1er Mai. Ils reflètent l'immense désir des travailleurs de s'unir dans la lutte contre l'oppression capitaliste pour construire de nouvelles valeurs de la société actuelle [...].¹⁷

En d'autres termes, dans l'imaginaire politique de l'époque soviétique, les élites politiques sont ceux qui ont créés des idéaux, des symboles et des valeurs

¹⁵ Coman, *Introduction dans l'anthropologie culturelle*, 215.

¹⁶ L.A. Tul'tseva, *Sovremennyye prazdniki i obryady S.S.S.R.* (Moskva, 1985), 62.

¹⁷ *Sovetskaya Moldaviya* 102 (2 mai 1970).

sociales et culturelles nouvelles qui ont traversé les fêtes, les rituels et d'autres événements culturels afin de solidariser, standardiser la conscience humaine, les groupes, la communauté.

Contrairement aux membres ordinaires des partis communistes, qui ont cru sincèrement à la « supériorité » et aux « avantages » d'une société parfaite, les théoriciens communistes ont compris dès le départ que leur idéologie doit être imposée par la force et en plus, elle doit être maintenue par la force.¹⁸

Par conséquent, ils ont lancé une stratégie très bien mise au point, constamment améliorée, concernant la manipulation des consciences. Ce qui est frappant, c'est le cynisme de ces « fondateurs », leur air de supériorité, leurs efforts pour modifier la structure mentale de millions d'êtres humains afin de les soumettre à leur volonté. Ils savaient bien que le socialisme et le communisme resteront des idéologies utopiques, et avant de chercher d'autres solutions pour répondre aux désirs et aux besoins habituels des gens ils ont établi tout un mécanisme de manipulation et de terreur pour mettre les personnes dans la situation des marionnettes qui devaient peupler leur nouvel univers imaginé.¹⁹

L'analyse des méthodes du fondement et du maintien d'un système totalitaire révèle le fait que ces tactiques représentent l'une des armes des dirigeants politiques. Ces méthodes sont généralement utilisées dans les systèmes totalitaires, s'il s'agit des communistes, des nazis ou d'autres dictateurs, etc.²⁰

Quels ont été les effets d'une pareille politique sur l'individu, sur la communauté? Tout d'abord, il s'agit, d'*un contrôle visible de l'individu*: le contrôle de son comportement, de ses pensées, de ses émotions.

Le contrôle du comportement a été déterminé par la domination de la réalité physique dans laquelle l'individu vit: à partir de la maison, sa manière de s'habiller, la nourriture jusqu'au travail qu'il accomplit, ses rituels et ses coutumes. A cet effet, on donnait à chaque individu des tâches spécifiques, dont la solution occupait la plupart de son temps. Il ne pouvait pas remplacer ces règles parce qu'il savait bien que toute résistance est punissable.

Une autre méthode pour diriger le comportement de l'individu consistait à lui imposer des règles pour le déterminer à se joindre au groupe, pour ne sentir en aucun cas sa propre identité, pour restreindre l'expression de toute opinion personnelle. Ainsi, à certains jours fériés (tels que le 1 Mai, le 9 Mai ou le 7 Novembre), la présence au phénomène des démonstrations, qui étaient des

¹⁸ Bogdan Ficeac, «Remodelarea gândirii într-un sistem totalitar», in *Tehnici de manipulare* (București: Nemira, 1997), 34-51.

¹⁹ Ibidem, 43.

²⁰ Philippe Braud, *Sociologie politique* (Paris: LGDJ, 1998), 203-204.

manifestations symboliques du pouvoir et des idéaux de grandeur politique, était obligatoire pour tous les membres de la communauté.

Dans ses mémoires concernant l'organisation des fêtes soviétiques, Natalia Zelenetskaia se souvient:

L'une des fêtes les plus populaires de l'Union soviétique était au début de mai et portait un grand nom, la Journée internationale de la solidarité des travailleurs. Tout d'abord, un motif de joie c'était qu'il y avait le printemps. Deuxièmement, dans l'Union soviétique il n'y avait pas de nombreuses fêtes déclarées comme jours libres: Eh bien, le Nouvel An, le 8 Mars, et le 7 Novembre - c'était en fait toute la liste. Ayant comme but la solidarité des travailleurs, le gouvernement a généralement attribué à cette occasion deux jours de congé. Troisièmement, en ce jour, on organisait des manifestations à travers tout le pays.

Les plus fortes impressions de mon enfance: le 1 Mai, au matin, la radio transmet quelque chose joyeux et festif, les rues sont toutes décorées avec des drapeaux, et papa me prend sur ses épaules, il me porte vers un endroit où va la foule joyeuse, avec des ballons et des drapeaux rouges; il m'achète un petit drapeau rouge, et on va tous ensemble à la manifestation en l'honneur de la fête du travail. Cet élément de *tous-ensemble* est resté pour toute ma vie et devient un motif pour la nostalgie [...].²¹

On peut constater, donc, que les idéologies font appel à des symboles, au sens du terme de Bourdieu, que les valeurs et les croyances sociales sont développées dans certains milieux sociaux qui s'intéressent à l'accumulation du capital culturel et du capital symbolique qui tendent à devenir dominants. Les comportements sociaux et les relations de pouvoir s'orientent et se structurent au niveau de la société en fonction de ces systèmes, de ces normes et valeurs sociales établies par les représentants des classes politiques. Ils construisent des symboles de la légitimité du pouvoir politique. A cet égard, l'idéologie soviétique a utilisé toute sorte de méthodes et de techniques pour propager les idées du socialisme: il s'agit de fleurs, de rubans, de ballons rouges (ces symboles sont empruntés du Parti social-démocrate de l'Allemagne, l'un de plus forts partis de l'Europe moderne; ils sont devenus des modèles pour tous les pays européens depuis la fin du XIXe siècle),²² tout vise à atteindre la solidarité des travailleurs dans la réalisation des idéaux révolutionnaires socialistes.

L'ambiance de fête, les décorations avec des bannières, des drapeaux et des ballons en rouge, les slogans évocateurs, les colonnes de manifestants, l'humeur, etc., tout cela poursuivait (même indirectement) d'imposer à

²¹ N. Zelenetskaia, <http://22-91.ru/statya/fidel-i-dazdraperma-mezhdunarodnyjj-den-solidarnosti-trudjashhiksja-1maja/10.02.2011>

²² F. Foner, *Pervoe Maya. Kratkaya istoriya mezhhdunarodnogo prazdnika rabochikh (1886-1986)* (Moskva, 1988), 102.

l'individu une nouvelle façon de se comporter, de sentir et de penser. Par cela, on voulait remplir le vide créé par la suppression de son ancienne identité et créer une nouvelle identité. Basés sur ces considérations, nous pouvons dire que le processus d'endoctrinement politique est si évident dans les techniques (officiellement promues par l'éducation, l'idéologie politique, des lectures, des rituels spécifiques), devenues classiques et d'autre part, d'une façon subtile, non conventionnelles (dans notre cas, dans l'ambiance festive des fêtes).

En conclusion, les activités festives, les cérémonies et les célébrations ont été largement utilisées pour renforcer la conscience sociale des individus dans la société soviétique (comme dans toute autre société totalitaire). Ils ont eu un profond impact sur la mentalité, le mode de vie et le comportement, sur l'organisation des loisirs des individus.²³

Dans la société soviétique, où la formation de la conscience communiste, la maturité politique, la promotion de l'activisme politique, social et culturel sont de principaux objectifs, les fêtes ont servi comme un moyen efficace pour façonner la personnalité de l'individu dans l'esprit de la communauté dont il était partie.

En promouvant une politique de masse concentrée sur l'endoctrinement des membres de la communauté, le régime politique soviétique a utilisé un certain nombre de méthodes d'éducation idéologique, dont les fêtes et les cérémonies occupaient un rôle particulier, ce qui a entraîné la tradition soviétique basée sur l'expérience sociale et les valeurs durables du socialisme. Le combat, le travail, le patriotisme, les principes et les règles morales sont devenues des formes spécifiques de l'expérience sociale traditionnelle du peuple soviétique, qui ont fonctionné comme des mécanismes de réglementation et de contrôle du comportement humain.

Pour utiliser des pratiques de développement et d'application théorique dans l'organisation des fêtes et des rituels, le régime politique soviétique a réussi à créer un système d'éducation unitaire, de renforcer les relations sociales entre les différentes formations sociales et de contrôler leur comportement social.

Les diverses fêtes et festivals (surtout ceux des jeunes) étaient des moyens efficaces pour intégrer l'individu dans la pratique sociale, de former des sentiments et des idées stéréotypées et une pensée dans l'esprit de l'idéologie politique, tous associés aux symboles de l'État, au développement moral et politique de la personne. Fondés sur des concepts émotionnels bien définis tels que le patriotisme, la solidarité prolétarienne soviétique, la croyance communiste,

²³ À propos de l'organisation des loisirs et d'autres aspects de la vie quotidienne dans l'espace roumain de la période communiste, voir les études et les articles inclus sous le titre «La vie quotidienne pendant le communisme. Histoire, mémoire, oubli» dans la revue *Martor. Revista de antropologie a Muzeului Țăranului Român*, 17, 2012.

ils étaient destinés à niveler la conscience politique des individus dans l'esprit de l'idéologie socialiste.

Cependant, les événements publics et les cérémonies de décoration festive étaient étroitement liés au milieu de travail; celles-ci comprenaient: la participation à la compétition socialiste et professionnelle, des résultats remarquables dans l'activité pratique, ainsi de suite, ce qui exprime l'attitude pour les valeurs individuelles: de travailler et de servir comme force active dans la réalisation des idéaux et de l'idéologie socialiste.

Dans le domaine de l'activité socialiste, les fêtes ne sont pas seulement un moyen de rassembler les gens, de créer un échange de valeurs spirituelles, mais aussi une terre d'affirmation de soi, des compétences d'expression créative et du talent de l'individu.

Ainsi, dans une société totalitaire, comme était celle soviétique, les fêtes et les célébrations deviennent des opportunités d'enseignement évidente et font parties de la politique culturelle nationale afin de concevoir et d'unifier la conscience humaine et de renforcer les institutions de l'Etat.

Peasants' Perceptions of Jewish Life in Interwar Bessarabia and how this became Interwoven into the Holocaust

Diana Dumitru

Abstract

This article analyzes the imagery shared by interwar Bessarabian peasants about their Jewish neighbors and traces the role that this imagery played in determining gentiles' attitudes or behavior during the summer of 1941. It is built on a vast array of sources, including, over three hundred testimonies of Jewish survivors, and archival materials studied at the National Archives of the Republic of Moldova and the US Holocaust Memorial Museum. During the start of the war, civilians had brief interregnum allowing them to act on their own, unrestrained by local authorities. At this time, robberies in Jewish towns and villages occurred on an unprecedented scale across the region, with open involvement of numerous groups of civilians; sometimes these robberies were accompanied by assaults and murders. This paper argues that the plunder of Bessarabian Jewry was something more complex than war banditry. For these peasants, the robbery of Jewish goods represented a 'natural' way to balance what they perceived to be an unjust economic and social situation that had lasted too long and which could finally be resolved. During the summer of 1941 the peasants of Bessarabia undertook, on their own initiative and for their own benefit, a mass plunder which had the effect of expropriating property from their Jewish neighbors. Men, women, and even children took part in this "mass operation." The plunder recast the economic topography of Bessarabian society, anticipating the actions of the Romanian state, which joined this process by legally nationalizing all property and assets owned by Jews in Bessarabia on September 4, 1941.

Keywords: Interwar Bessarabia, antisemitism, mass violence, the Holocaust

Romania emerged from WWI substantially enlarged both geographically and demographically, gaining the territories of Bessarabia from Russia, Bucovina from Austria, and Transylvania from Hungary. The elites of Greater Romania had a modernization project on their agenda, which aimed specifically to construct a state that would guarantee the flourishing of an ethnically Romanian nation. The role of minorities in this context proved ambiguous. By nationalist design, such people were viewed as disloyal, deemed threatening to the stability of the Romanian state. In Bessarabia, the Russian legacy was felt at every step in the modernization process, especially when dealing with the province's Russified urban elite and bureaucracy. Fixated on preserving its newly acquired lands and

deeply concerned with the danger of a socialist incursion, the Romanian state saw its Jews, and Bessarabian Jews specifically, as its most significant internal threat and treated them accordingly.

In interwar Romania, schools, universities, political parties, state institutions and authorities jointly nurtured antisemitism. Inflammatory public discourse, anti-Jewish legislation, the unofficial ban on Jews holding prominent official positions, and unpunished violence against Jews, all contributed to the further legitimization of society's antisemitism and hardened people's perception of Jews as outsiders. Within Bessarabia, Jews were denigrated as an ethnic group long before the Holocaust began. It was this constant vilification and the exclusion of the Jews from the mental map of the community that prepared gentiles for future physical attacks against Jews, once the Romanian state allied with the Nazis.

Romanian government paid special attention to the creation of a network of strong elementary schools, as a way to culturally integrate Bessarabia into the Old Kingdom, while secondary school education, which had to be paid by pupils' parents, was shaped in part by popular demand.¹ The state opened numerous new schools in rural areas and recruited much of the needed personnel from the Old Kingdom. As early as 1918, teachers who had been conscripted into the Romanian army were demobilized and assigned new teaching posts in Bessarabia. At the same time, many others who were recruited by the Ministry of Education and the military as propagandists, also ended up in Bessarabia in a variety of educational roles, including as primary and secondary school teachers, as school administrators, and substitute teachers.²

The spirit of 'Romanianism' that the former "propaganda staff" aimed to cultivate in its pupils frequently meant inculcating xenophobia and antisemitism in parallel. This situation was especially visible in rural areas. Romanian secret police reports admitted that in Bessarabia "especially teachers" promoted the highly antisemitic Cuzist party and its ideology during the interwar years.³ A striking example can be found in a letter penned by a teacher from a village in southern Bessarabia, who wrote to one of his friends: "You know what is the ultimate goal of the stinky Yids, who polluted our air and poison us with the viper juice that is coming out from their skin... Most dangerous Yids are those from Bessarabia, Bucovina, and Maramureş [all territories acquired by Romania after 1918]... all teachers from the district and anyone who is named Christian hope to

¹ International Commission on the Holocaust in Romania, *Final Report*, edited by Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihai E. Ionescu (Iaşi: Polirom, 2005) [Further: ICHR, Final Report], 284.

² Ibidem.

³ ANRM, f. 680, Bessarabian Regional Police Inspectorate, inv. 1, d. 3298, f. 32. The report is dated with April 1927.

approach [the people] to the life-giving balsam which is L.A.N.C. [Cuzist party]"⁴ Another teacher, of the village Nadusita, made public his intention to open, for the Cuzist Party, "a cooperative with cheap merchandise, not speculated by the Yids."⁵ A Moldovan who grew up in the village of Pepeni remembers that some of the teachers from his elementary school encouraged Moldovan children "to beat up the Yids during school recess."⁶ Even if the children did not necessarily follow those teachers' appeals—as the respondent claimed—it nevertheless indicates that militant antisemites held teaching positions in rural Bessarabia, and they did not limit their activities to the realm of politics, but were prepared to share and cultivate similar views among the younger generation of new Romanians.

During the interwar period, like many students from Greater Romania, those from Bessarabia engaged in antisemitic activity, publicly supporting right-wing movements. As early as 1923, Chişinău police reported that "numerous young men from town wear as tie-pins distinctive badges of this antisemite organization," supplied by the leader of the Iron Guard.⁷ At times, antisemitic youth stormed the countryside, looking for occasions to vent their hostility. A Moldovan villager from Hogineşti remembered that in the 1930s groups of right-wing students used to arrive in their village moving from one household to another searching for Jews. Fearful for their lives and property, Jewish inhabitants rushed to lock their houses and gates, sometimes even nailing their yards' entryways. Undeterred, the young assailants, armed with truncheons, jumped over gates and entered Jewish houses where they would beat the owners and destroy their property.⁸

Two right-wing parties, the National Christian Defense League (L.A.N.C.), formed in 1923 by Alexandru C. Cuza (hence its party members were frequently called Cuzists), and the Iron Guard, founded in 1927 by Corneliu Codreanu, played a special role throughout the interwar years. Bessarabia proved to be particularly sensitive to the messages carried by right-wing parties. This became evident during the 1937 general elections, when a number of counties voted heavily for the antisemitic parties of the Cuzists and, in much smaller numbers, for the Iron Guard. This was a significant change from the early 1930s, when the majority of the peasantry voted with moderate forces, especially the National Peasant Party. The inability of the NPP to solve the staggering agricultural problems

⁴ Ibidem, 33

⁵ ANRM, f. 2071, inv. 1, d. 340, part II, f. 238

⁶ United States Holocaust Memorial Museum, Record Group 50.572, Oral History, Moldova, interview with Andrei Vulpe (2008).

⁷ Viorica Nicolenco, *Extrema dreaptă în Basarabia (1923-1940)* (Chişinău: Editura Civitas, 1999), 45. In March 1923 Codreanu and A. C. Cuza created the anti-Semitic Christian nationalist organization National-Christian Defense League.

⁸ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Nicolae Crăciun (2010).

during their time in office (1928-1933) generated much disappointment among Bessarabian peasants, giving right-wing parties an opportunity to take advantage of this frustration.⁹

Every topic traditionally associated with antisemitic movements found representation in the public discourse of the Cuzists and the Iron Guard: Jewish over-population in Romania's cities; Jewish exploitation of the peasantry through alcohol, tobacco, and other vices; Jewish control of the press; the denationalization of Romanian culture; outright service to Romania's enemies, and representation of foreign interests.¹⁰ However, for the Bessarabian peasants, the Cuzists' promise to expropriate Jewish assets for the benefit of Romanians proved to be the most attractive. One secret police report indicates that the Cuzists promised the population "almost impossible things: the cancellation of all debts, confiscation of the properties from Jews, elimination of the Jews from all state jobs."¹¹ Another police document explains that the enormous popularity of the Cuzists in Bessarabia "is not driven from national sentiment, but by the desire to see a right-wing party at the leadership of the state which will fulfill the promises made propagandistically by the Cuzist party."¹²

Under the permissive eyes of the authorities, regular processions of the Cuzist party become popular festivities in 1930s Bessarabia. Churches hosted rituals sanctifying the party's flag, while the accompanying public speeches of teachers, lawyers, and other public figures attracted huge crowds. For example, in Scăieni, sixteen Cuzist organizations from neighboring villages arrived with their flags and one senator from Bucharest traveled to attend the event.¹³ At the sanctification of the Cuzist flag in Dondușeni over 20 flags were brought from nearby villages, as around 1,200-1,500 people, predominantly young men and women, gathered for the event.¹⁴ The blessing of the Cuzist flag in Vâsoca attracted 2,000-2,500 people and typical speeches against Jews marked the celebration.¹⁵

In 1937 the Cuzists received their largest share of the vote in Bessarabia, 21.3 percent, as opposed to 9.15 percent in Romania as a whole.¹⁶ Especially

⁹ Stephen Fischer-Galati, "Jew and Peasant in Interwar Romania", *Nationality Papers* 16, no. 2 (1988): 214.

¹⁰ ICHR, *Final Report*, 45

¹¹ ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3817, part I, Informative note of the police office from Orhei district (1937), ff. 2-9.

¹² ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3817, part II, f. 387 (verso).

¹³ ANRM, f. 2071, inv.1, d. 340, part I, f. 93, Informative note no. 40 (08/02/1936) of the Gendarmerie of Soroca.

¹⁴ ANRM, f. 2071, inv.1, d. 340, part II, f. 325.

¹⁵ ANRM, f. 2071, inv.1, d. 340, part II, ff. 382-84.

¹⁶ See C. Enescu, "Semnificația alegerilor din decembrie 1937 în evoluția politică a neamului ro-

the central and northern parts of Bessarabia, where the Jewish population was concentrated, became Cuzist strongholds.¹⁷ Police confirmed, “antisemitic propaganda ... with the occasion of the elections ... due to the difficult economic situation, significantly captured the rural Christian population,” also announcing that “the enmity is reciprocal between the Christians and Jews.”¹⁸

The antisemitism of the Iron Guard was of a different type. It blended religiosity with condemnation of politicians' corruption and a mystical rhetoric about the revival of Romania, while also embracing violence as a tool to combat both Jews and “Judaized” Romanians, who allowed the Jewish “takeover” of Romania.¹⁹ The apparently less numerous but more aggressive Iron Guard also found followers among Bessarabians. Like the Cuzists, the Iron Guards staged propaganda tours throughout the region in order to recruit supporters. Traveling on foot in compact and organized groups, dressed in national costumes, and singing patriotic songs, these left an enduring impression on the public.²⁰ More than seventy years later, two villagers from Hirova still clearly remembered the verses of a song that Iron Guard members used to sing while assembling in their village: “Legionaries, let's have this dance throughout the entire meadow, since we are at home, we are in our country!”²¹ In June 1933 a group of Iron Guard members from Galați took a tour of thirteen villages in Bessarabia's south, while another group from Brăila followed an itinerary through other nine Bessarabian villages.²² Other group members banded together for an eighty-kilometer march from Chișinău to Tighina, afterwards claiming to have encountered “a unanimous nationalistic spirit” among people they met on the way.²³ The Legionaries were

manesc”, *Sociologie românească*, no. 11–12 (1937): esp. 522, 523, and fig. 5; cited in Solonari, *Purifying the Nation*, 17 note 42.

¹⁷ For example, the Bălți district of Bessarabia led on the country level with 38.10 percent of the votes going to the Cuzists. See Viorica Nicolenco, *Extrema dreaptă în Basarabia (1923-1940)* (Chișinău: Editura Civitas, 1999), 70.

¹⁸ ANRM, f. 2071, Sorokskaya uezdnyaya prefectura i podchinennyye ei pretury i primarii [Soroca district prefecture and its subordinated district administration offices and town halls], inv. 1, d. 162, vol. III, f. 370.

¹⁹ ICHR, *Final Report*, 45.

²⁰ Some of the Bessarabians interviewed as late as 2010 still remember the songs sung by the Legionaries during those marches. See for example: USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Vasile Cârhană (2010).

²¹ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Mihail Roșca (2010); USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Ion Cârhană (2010).

²² ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3640, part I, f. 35. The police reported that these Legionaries were arrested afterwards.

²³ ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3639, f. 109. This statement was published in the newspaper *Calendarul* on June 9, 1933.

known for their active involvement in summer work camps, volunteering to rebuild bridges, roads, and churches in various parts of the country.

Documents produced by the security organs reveal their entrenched perception of the Jews as a threat to the Romanian state. Police reports abound with sweeping accusations, such as the one from Cetatea Albă, which states, “they [the Jews] are the enemies of the church and of all Christians, endowed with a boldness that ends in insolence, united in their actions of theft, impertinence, slyness, and corrupting society, they represent a danger for our nation, especially in those regions which border on Soviet Russia and where the Jews prevail as leaders of the state.”²⁴ Romanian police reports frequently decried “subversive movements in Jewish towns” and accused exclusively “the Jewish population, especially the youth, [of being] infected by communism, [and] being far from harboring good sentiments as citizens towards the Romanian state.”²⁵ An informational report from Tighina similarly declares that “it was established with certainty that in the majority of discovered cases in our sector the Jews were the ones involved in Communist organizations as propagandists, initiators, and leaders.”²⁶

Peasants’ perceptions of Jews in interwar Bessarabia

In Bessarabia the subject of ‘Jews and communism,’ although a widespread and constant obsession of the interwar Romanian authorities, did not become part of the Bessarabian peasants’ contemporary collective memory. Despite the state’s fixation on this issue, none of Bessarabian gentiles’ recollections made any reference to a possible connection between local Jews and leftist ideology, or between Jews and the Soviet regime. A Moldovan from Codreanca came closest to hinting at such an allegation, stating that the cause of Jewish persecution was that “they [the Jews] were not on this side, nor the other side [meaning Soviet or Romanian authorities, respectively].”²⁷ Another Moldovan stressed that one “could not ever see a Jew in the war or in the army,” concluding that this meant that “they were a separate nation.”²⁸

Economic hardship, especially painful during the global depression of 1929-1932, added to a pre-existing animosity between Jews and gentiles. During this

²⁴ ANRM, f. 680, Bessarabskii oblastnoi inspektorat politzii [Bessarabia regional police inspectorate], inv. 1, d. 3651, f. 971. The report is dated August 31, 1933.

²⁵ ANRM, f. 680, Bessarabskii oblastnoi inspektorat politzii, inv. 1, part I, d. 64, ff. 98-101, 150-58. The reports were produced in 1932 and originated in various towns in Bessarabia.

²⁶ ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3817, part II, f. 388. The report is dated March 23, 1937.

²⁷ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Fiodor Colun (2009).

²⁸ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Vasile Coțaga (2010).

period, the national income of Romania dropped by 45 percent, while debt per hectare for arable land grew to 6,585 Romanian lei.²⁹ Peasants' distress was aggravated by the fact that prices for agricultural products fell faster than those for the industrial goods procured by villagers.³⁰ Many peasants only interacted with the economic market through Jewish buyers, thus the catastrophic drop in prices for agricultural goods provoked anger toward these Jewish traders, who were believed to be robbing peasants.³¹

Most of the gentiles' memories about the interwar years in Bessarabia bring into play their perception of significant economic inequality between Moldovans and Jews.³² They evoke images of a Jewish population living in comfort, possessing objects of relative luxury or high value, which were completely inaccessible to the Christian population. Moreover, the Jews were perceived as having avoided difficult physical labor, leaving it exclusively to the peasantry, who worked themselves to their bones. These recollections regularly include a comparative dimension, which tends to highlight the qualitative difference between Jewish and Moldovan lifestyles. For example, the Jews were supposed to have eaten chicken, while Moldovans ate cornbread; Jews slumbered on soft pillows, while Moldovans slept on coarse rugs. The Moldovans' statements emphasized that "they [the Jews] were rich, they traded"³³ and that "the Jews had good houses... but we had little houses."³⁴ They also claimed that "we would not have furniture, or a sofa, but they did...";³⁵ "they were better dressed, better fed; we were poorer... The Jewish children would bring to school pastries and other goods we had never seen before."³⁶ Others remembered a romanticized,

²⁹ Brustein and Ronnkvist, "The Roots of Anti-Semitism," 217; Nicolas Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Rumania* (Stanford: Hoover Institution Press, 1970), 278; Paul A. Shapiro, "Prelude to Dictatorship in Romania: The National Christian Party in Power, December 1937–February 1938", *Canadian–American Slavic Studies* VIII, no 1 (1974): 45–88.

³⁰ Derek Aldcroft and Steven Morewood, *The European Economy, 1914-2000*, 4th ed. (London and New York: Routledge, 2001), 86.

³¹ Brustein and Ronnkvist, "The Roots of Anti-Semitism," 217.

³² For this analysis we used the collection of more than two hundred audio and video interviews that have been gathered in Moldova since 2006 by the United States Holocaust Memorial Museum. While the interviewees were primarily questioned as eyewitnesses to murders of local Jews committed by Romanian and German forces, their reflections also provide a glimpse into the interwar period. The respondents were about 80-90 years old at the time of the interviews and lived their entire lives in Bessarabian villages.

³³ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with David Popa (2008).

³⁴ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Ecaterina Rusu (2008).

³⁵ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Fevronia Cantemir (2009).

³⁶ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Andrei Vulpe (2008).

unapproachable Jewish world, such as the Jewish shtetl of Zgurița, which was “beautiful, had electric light,” and where “couples used to stroll along alleys.”³⁷ Even when mentioning the striking physical beauty of a Jewish person, a peasant Moldovan woman felt compelled to juxtapose the two different lifestyles, in order to explain why Jews have particularly good looks: “The Moldovan works, toils with the hoe... is getting old. While they [the Jews], since their nation does not work [therefore they look good]...”³⁸

Nevertheless, when asked directly about the quality of Jewish-gentile relations, the majority of non-Jews stated that these groups had a “good” relationship.³⁹ As ubiquitous proof of this good relationship, the interviewees invariably mentioned the fact that Jews were selling their merchandise to the peasants on credit. Almost every single gentile from Bessarabia—of a group of over one hundred respondents—mentioned local peasants buying goods on credit, or borrowing money from Jewish people. For example, one villager recalled, “The Jews and the locals were getting along well, helping each other... Some [peasants] if they were poorer and did not have money, would go to Jews... ‘If you [the peasant] don’t return money to me, I’ll take your produce.’”⁴⁰ The borrowing also involved an estimation of a peasant’s paying capacity, and if the lender anticipated that in the fall the peasant will not have a good harvest, then the credit was refused.⁴¹

Yet one Moldovan interviewee gave a more cynical—and perhaps less censored—answer to the question about the relationship between Jews and gentiles before the war, asserting, “They got along well, since the Yids were cheating and the Moldovans were working... The Moldovan was sewing wheat... the poor Moldovan didn’t have money... he was borrowing money from the Jews... working hard and growing [crops], and later was taking [the harvest] to the Yid and that [Jew] set whatever price he wanted. The Jew cheated him well...”⁴² In a similar manner, another peasant contrasted the Jews, who—in his understanding—“were shrewd,” to the Moldovans, who “worked until [they] finished themselves.”⁴³ These evaluations of Jewish life and gentile-Jewish relationships reveal that many of the Bessarabian gentiles saw their relationship with local Jews as an unequal and unfair one, perceiving a power dynamic such that the gentiles were economically subjugated and disadvantaged.

³⁷ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Agafia Guțu (2008).

³⁸ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Parascovia Dodi (2010).

³⁹ See for example USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interviews with Ecaterina Rusu (2008), Silvestru Băț (2008), David Popa (2008).

⁴⁰ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with David Popa (2008).

⁴¹ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Gheorghe Cernițan (2010).

⁴² USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Vasile Cibotari (2008).

⁴³ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Petru Roșca (2010).

Prewar Attacks on Bessarabia's Jewry

Tensions between Jews and gentiles during the interwar period sometimes led to open violence. The Bessarabian Jewish Senator, Leib Zirelson already in 1926 spoke in parliament of "violence against Jews in trains, streets, trams, and synagogues."⁴⁴ Rubbed raw by this antisemitic environment, some Jews responded with violence. In 1936 a fight broke out between Jews and Cuzists at the Otaci market after "a young Cuzist leaned over the counter of a Jewish merchant and broke a board." In reference to this event, the police noted the existence of "major tensions in Jewish settlements and conflicts with the Cuzists."⁴⁵ Hostility between the locals of Baraboi (strong supporters of the Cuzist party) and Briceva (a Jewish settlement) became a serious cause for concern among authorities in May 1936. Here, in response to the boycott of the Baraboi market by Jewish merchants, the Cuzists turned violent. Several hundred Cuzist paramilitaries, coming from the villages of Baraboi, Frasin, Mihăileni and other places, many in blue uniforms with swastikas and armed with massive clubs, barricaded the roads to the Briceva market and beat those who tried to pass. The Cuzists destroyed the peoples' goods, even stopping peasants who were heading to the fields, and individuals going to see a doctor.⁴⁶ In 1939, a Moldovan from Cobălca witnessed a similar incident at a local market. A group of Cuzists arrived on horseback, bearing short, thick truncheons, which they used to brutally attack Jewish traders. The Jews fled, while Christian villagers rushed to steal the goods that the Jews left behind.⁴⁷ Cuzists' attacks against Jewish residents were witnessed as well in the villages of Onișcani and Rublenița.⁴⁸

The security forces do not appear to have been eager to protect the Jewish population from such attacks. Typically, the police took little action and sought to blame Jews for the violence perpetrated against them. One police report described the Jews as being "very vindictive against the right [wing] elements, they themselves provoke incidents, which later could be blamed on peaceful elements."⁴⁹ Boosted by the officials' condescending attitude toward Jews, antisemites' attacks became ever more audacious and frequent. Physical violence against Jews, intimidation of both Jewish men and women, and the blatant theft of

⁴⁴ This incident was reported in: Bessarabia, no. 1220, March 4, 1926; cited in Kopanskii, "The Jews of Bessarabia," 349.

⁴⁵ ANRM, f. 2071, inv. 1, d. 340, part II, f. 238.

⁴⁶ ANRM, f. 2071, inv. 1, d. 340, part. II, ff. 342-54.

⁴⁷ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, audio interview with Ion Vlas (2009).

⁴⁸ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, audio interview with Nicolae Batâr (2010); USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, audio interview with Vasile Luța (2010).

⁴⁹ ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3651, part II, f. 737 (verso). Siguranța report from Tighina, dated June 30, 1930.

goods from Jewish shops, were all reported in a number of Bessarabian villages.⁵⁰ These and other such events, coupled with the public discourse and policies of the time, fostered hope among the Bessarabian gentiles that, after the Cuzist party took power, “[we] will break the Jews and all their shops and property will be ours, and then life will be very good.”⁵¹

The Violence: “The Hoe and His Hands were Covered in Blood”

In June 1941, Romania joined Germany and the other Axis forces in attacking the Soviet Union. In a matter of days the Nazi allies’ troops entered Bessarabia and the Romanian administration reestablished control over this province, which had been lost in the summer of 1940 as a consequence of the Molotov-Ribbentrop pact. The Romanian and German militaries began killing Jews almost immediately in villages and small towns of Bessarabia. The Jews who managed to survive the first wave of atrocities were kept for weeks or months in improvised camps and ghettos. Later approximately 154,000-170,000 Jews from Bessarabia, Bucovina, and Old Romania were transported on foot to Transnistria and imprisoned in camps there until the war’s end.⁵²

Available documents demonstrate that in the summer of 1941, in dozens of places within Bessarabia, groups of local peasants participated voluntarily in the carnage directed at Jewish civilians, including the killings of those who were once their neighbors. As it appears from the accounts referring to these incidents of murder, a thin and fragile line separated the mass involvement in pillaging Jewish belongings from acts of violence. Many individuals crossed this line, moving from theft and robbery to deadly outcomes for the Jews in question. Such acts frequently started with crowds of peasants greeting Romanian troops that entered a given village, which was followed by peasants willingly naming Jewish families, pointing out Jewish houses, at times helping with arrests, and then engaging in violent abuse and sometimes murder.

A number of episodes of mass murder point to the fact that some gentiles nurtured a deep and conscious hatred of Jews. The wanton cruelty and barbaric

⁵⁰ ANRM, f. 680, inv. 1, d. 3828, f. 183. See the reports of an attack by a group of eleven Legionaries on Jews in the villages of I. G. Duca (Tighina) and Talmaz. We also have an information on Cuzists beating and insulting Jews in the village of Lunga. See: USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Mihail Lazarenco (2009).

⁵¹ This dialogue occurred in 1930. See USHMM, RG-54.003*48, War Crimes Investigation and Trial Records from the Republic of Moldova, 1944-1955, record of the case of Tanasescu Nicolai Ivanovici, minutes of the interrogation of Tanasescu, May 8, 1944.

⁵² International Commission on the Holocaust in Romania (ICHR), *Final Report*, eds. Tuvia Friling, Radu Ioanid, and Mihail E. Ionescu (Iași: Polirom, 2005), 176.

slaughter associated with these murders were the main characteristics of such episodes. Both witnesses and victims described most of these attacks as “pogroms” and thereby likened them to the Jewish experience in nineteenth-century tsarist Russia.⁵³ Locals’ participation and frenzied behavior, in addition to the arrests and cold-blooded executions committed by the Romanian soldiers, drove witnesses and victims to use this specific term. One such bloodbath took place in Dumbrăveni, a major Jewish settlement in northern Bessarabia. During the Soviet postwar investigations, Tolcinschi, a Jewish survivor of this massacre, stated that, after the arrival of the Romanian army, the local non-Jewish population, assisted by groups of peasants from the neighboring villages of Dubno, Vodeni, and Parcani, “started mass violence against the Jews from Dumbrăveni” and “robbed all the houses, took things, furniture, and cattle, and throughout this pogrom, which went on for several days, beat Jews in a beastly way and also shot [them].”⁵⁴ When trying to escape from groups of people hunting down Jews, Tolcinschi bumped into a local Moldovan who was accompanying the Romanian soldiers. “Here he is!” shouted the gentile, and the soldiers’ shots felled Tolcinschi, who managed to survive despite suffering thirty-two wounds during the pogrom.⁵⁵

Additional testimonies confirm the mass participation of neighboring villagers in the Dumbrăveni pogrom and the particular cruelty displayed towards the Jewish population. One victim, an older Jewish woman named Khoka Katz asserted, “the occupants [Romanian military] with the support of the villagers from the neighboring villages massacred the Jewish population from Dumbrăveni.” While some victims were shot during the pogrom, Katz managed to escape and witnessed how “people in civilian clothes, presumably from the villages Dubno [and] Vodeany, started to rob the houses, and the Jews discovered by them in the process were beaten mercilessly and chased into the courtyard of the Russian school [which became a place for temporary confinement].”⁵⁶ Further evidence of the crimes committed by local gentiles can be found in the memoirs of Michael Zilbering, who witnessed pogroms in Dumbrăveni and the town of Telenești. He recalls how the villagers “took axes, pitchforks, metal bars and went to kill and rob the Jews.”⁵⁷

⁵³ Over time other languages borrowed the word “pogrom” to describe gentiles’ attacks on Jews. In the second half of the twentieth century scholars used the same term to refer to intra-societal violence committed by non-state actors. See Paul Brass, ed., *Riots and Pogroms* (New York: New York University Press, 1996).

⁵⁴ USHMM, RG-54.003*14, Record of the case of Gheorghilaș Timofei, pp. 146, 152-53.

⁵⁵ USHMM, RG-54.003*14, Record of the case of Gheorghilaș Timofei, p. 146.

⁵⁶ USHMM, RG-54.003*14, Record of the case of Gheorghilaș Timofei, the testimony of Katz Khoka Rahmilevna (born in 1885), p. 152-153.

⁵⁷ Michael Zilbering, *Memoirs* (unpublished manuscript, mailed to Diana Dumitru, 2006), p. 19.

While the brutality and murderous intent clearly lay on the surface of Dumbăveni massacre, it remains difficult to untangle the complex number of motives that drove its local perpetrators. There are indicators suggesting that a mixture of possible economic benefit through Jewish property as well as a previous economic conflict were at play. After the extermination of all of the Jews in Dumbăveni, locals from nearby villages occupied the empty houses. One deposition included in the records of postwar investigations points again towards the scale of the locals' involvement in plundering Jewish property. A peasant who moved into one of these houses confirmed, "When I arrived to reside in Dumbăveni village, the houses did not have any stuff. All stuff was taken by the residents of neighboring villages."⁵⁸

The town of Zgurița became the site of another pogrom where local civilians were intimately involved in mass violence. A victim of this pogrom and a native of Zgurița, recalled how "the Moldovans started to take everything, started to rape, the Moldovans started to beat, the Moldovans chopped off the head of a Jew with a scythe."⁵⁹ Another survivor of the Zgurița pogrom was especially troubled with his memory of two local Moldovans who had raped a Jewish teenage girl—who used to be the victim's girlfriend—in front of him and his family.⁶⁰ There are also testimonies about groups of peasants equipped with bats and axes, heading to kill Jews in the neighboring village of Valea lui Vlad.⁶¹

Archival materials reveal that local gentiles initiated attacks on Jewry without the presence of Romanian troops in the villages of Liublin, Săseni, and Ghirovo. The trial files of a participant in the pogrom from Ghirovo, connect the motivation of the 1941 assault with the political environment and xenophobic ideology of the interwar period. In his case, the perpetrator rationalized his participation in the massacre of the local Jewish population on the grounds that "during the whole time [interwar period] the Romanian government educated the population, including myself in the spirit of national hostility and hatred towards the Jewish population."⁶² Certainly, we will never know if these were indeed the words of the defendant or if they were added by his NKVD interrogator, but they display sound logic and could lay at the foundation of at least some of the assaults committed by civilians against Jews in 1941.

⁵⁸ USHMM, RG-54.003*14, Record of the case of Gheorghilaș Timofei.

⁵⁹ Testimony of Efim Frenkeli, Yad Vashem Archive (YVA), O.3/5638, pp. 2-3, 14.

⁶⁰ Joshua Gershman, interviewed by Diana Dumitru, December 2005, Washington D.C.

⁶¹ USHMM, RG-50.572, interview with Nicolae Batâr (2010).

⁶² USHMM, RG-54.003*48, Record of the case of Tanasescu (Tănăsescu) Nicolai Ivanovici, minutes of the interrogation of Mateescu Vasiliu Stepanovici, May 26, 1944.

A similar factor emerges in analyzing the causes for the violence unleashed in the village of Pepeni. One perpetrator cited hatred and resentment toward Jews as central to his voluntary participation in the mass killings.⁶³ Another murderer, just twenty-three years old, explained his personal involvement, stating that other villagers “led by example”: “When I approached the building of the town hall, where the Jews were locked up I saw that many of the local residents were killing Jews eagerly. Seeing this I immediately started to kill those Jews who, while trying to escape death, were running, some towards the windows, some towards the doors. I did not care whom I killed, adult or child, man or woman, I was hitting everybody... However, I remember well that then I did not kill any children, but instead I killed more than ten adults.”⁶⁴ In other trial documents, the perpetrators did not reflect much on the roots of their hostility toward the Jews.

Given the repulsiveness of the crimes that were committed, one could easily suggest that the perpetrators came from the “margins” of society, being, e.g., criminals.⁶⁵ Yet, a careful study of the available personal files from the postwar trial materials depicts Bessarabian perpetrators as quite “ordinary,” when compared to other community members. With some exceptions, these were ethnic Moldovan males predominantly in their thirties, married, and with children. A majority of 54 percent of the defendants were listed as “average” peasants, 17 percent were recorded as poor peasants, 16 percent as comparatively wealthy peasants, and 11 percent were marked as “other.”⁶⁶ The recorded level of literacy of defendants was the following: 41 percent literate, 35 % with low literacy levels, 18 percent as illiterate, and in 5 percent of the cases this information is not indicated. As is visible from this data, 70 percent of Bessarabian perpetrators were middle or relatively wealthy peasants, and 41 percent of them were literate. If one takes into account that interwar Bessarabia was known for its deplorable economic situation, agrarian overpopulation, and that only 38.1 percent of Bessarabians were literate in 1930, the group of individuals who took part in the persecution of Jews looks no less poor and no less “cultured” than the rest of the population.⁶⁷ In fact, the

⁶³ USHMM, RG-54.003*40, Record of the case of Sadovei Ivan, p. 15.

⁶⁴ USHMM, RG-54.003*45, Record of the case of Sokolenko Gheorghii, p. 55.

⁶⁵ For example, Vladimir Solonari concludes in his study on civilian violence in 1941 that, in cases of violence against Jews in Bessarabia, “the main villains were peasants who were even poorer and less cultured than other villagers (bedniak, negramotnyi, and malogramotnyi, in Soviet parlance) and, it seems, sometimes widely despised by their fellow villagers.” Solonari, *Patterns of Violence*, 35.

⁶⁶ The latter category: “peasant” (without specifying the level of prosperity), “worker,” “working on his farm,” etc.

⁶⁷ Charles King, *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2000); Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism,*

profile indicated in these NKVD documents suggests that the typical Holocaust perpetrator was quite close to the archetypal Bessarabian from the year 1941.

The Plunder: “In Town, Everywhere Feathers Flew...”

Various sources tend to indicate that peasants were central in the unprecedented wave of robberies of Jewish property in 1941. Both Jewish survivors and non-Jewish witnesses mentioned large numbers of peasants from outlying areas pouring into areas of Jewish residence, by foot or on horse carts, hurrying to participate in the pillaging from the very first days of the war. Peasants mercilessly ransacked Edineț, Florești, Călărași, Mărculești, Zgurița, and many other *shtetls*, carrying away furniture, carpets, clothes, pillows, and any other items they believed to be of value. A Moldovan from Edineț recalled that, after the looting, “in town, everywhere feathers flew.”⁶⁸ Many non-Jews, old enough at the time to remember these events but too young to be held accountable, do not make a secret of the mass involvement of local gentiles in the pillage of Jewish property.

One resident of Petrești confirmed that immediately after the arrests of the first Jews began, “the villagers rushed for houses and property.”⁶⁹ Vasile Morei revealed that, in the village of Cepeleuți, the houses and possessions of the Jewish population were raided by local peasants, who seemed to be insatiable: “The peasants grabbed! They were going even to Secureni or Briceni [other Bessarabian towns know to be Jewish settlements] to bring Jewish things!”⁷⁰ A Ukrainian from Zgurița talked about people from neighboring villages coming to her village with horse carts and emptying Jewish houses, while the Jews were rounded up by Romanian and German soldiers.⁷¹ A twelve-year-old girl from the village of Pârlița, confessed to having rushed together with many other locals to Pârlița-Târg to loot Jewish houses. The locals were taking “everything they could find,” while the girl’s aim was “to take toys.” During one of her two “expeditions,” she stumbled upon a dead body on the doorstep of a house at which her family used to sell milk. She also saw Romanian soldiers taking groups of Jews away to be executed.⁷²

Materials from Soviet postwar trials attest to the fact that peasants were widely implicated in the robbery of Jewish homes during the Second World

Nation Building and Ethnic Struggle, 1918-1930 (Ithaca and London: Cornell University Press, 1995), 36.

⁶⁸ USHMM, RG-50.572, Oral History, Moldova, interview with Nina Ghilaș (2006).

⁶⁹ USHMM, RG-50.572, interview with Procopii Tîbîrnac (2008).

⁷⁰ USHMM, RG-50.572, interview with Vasile Morei (2008).

⁷¹ USHMM, RG-50.572, interview with Olena Cucereava (2008).

⁷² USHMM, RG-50.572, interview with Ecaterina Rusu (2008).

War. For example, these trial documents indicate that a great number of villagers from Făleşti and its surrounding areas, actively sought Jewish possessions at the start of the war. One local perpetrator, arrested after World War II, stated in his deposition: "Almost all Moldovan people who had horses and carts were involved in the robbery and theft, about 5,000 Jews lived in the town and we threw them outside their houses without any bread and clothes, and their property remained at the free-will of fate, and it was stolen."⁷³

Documents produced by Romanian authorities corroborate the information about a significant and large-scale involvement of peasants in the plundering of Jews in Bessarabia. A Romanian report reviewing deportations from the Chişinău ghetto, mentioned the inability of military guards to prevent the robbery of columns of Jewish deportees being marched towards Transnistria. The document admitted that "many attempts and many actual robberies against the Jews" took place during the process of deportation and along the deportation routes, and it identified "the peasants and tramps" as perpetrators who, by deploying either threat or force towards the deportees, robbed the Jews' possessions.⁷⁴ The same report noted that the looters "smuggled themselves among the convoys and sometimes even by means of direct attacks, stole everything that was in their way."⁷⁵ A Romanian lieutenant, in charge of the evacuation of Jews to Transnistria, clearly disgusted by the episodes he witnessed, made a remark about numerous peasants who waited "like vultures" on roads, hoping to steal goods from the deportees.⁷⁶

Physical assaults continued during the entire time Jews were present in Bessarabia, either in camps or during their marches to Transnistria. For some frustrated Bessarabian peasants, it was not enough to take Jewish belongings or to see Jews marched off to Transnistria; they wanted to personally inflict pain on Jews. One villager from Stoicani used a large stick to beat Jewish deportees as they passed through his village. As one non-Jewish witness explained, the offender "did not want anything from them, it was out of spite."⁷⁷ Others, overwhelmed by anger, felt that only Jewish lives would be adequate payment for their personal

⁷³ USHMM, Record Group 54.003*13, War Crimes Investigation and Trial Records from the Republic of Moldova, 1944-1955, Record of the case of Frăţescu Gheorghii, page numbers not visible, interrogation materials from September 14, 1944.

⁷⁴ "Report of the Inquiry," 31, 38.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Radu Ioanid, *Holocaustul în România* [The Holocaust in Romania] (Bucuresti: Hasefer, 2006), 217.

⁷⁷ In 1941 the Romanian authorities assigned Efim Sochirca the task of helping Romanian soldiers move a group of Jews to the Vertiujeni camp. He recalled witnessing this episode when on the road near Stoicani (he knew the offender personally). USHMM, RG-50.572, audio interview with Efim Sochircă (2009).

hardship. One conspicuous episode, reported to have taken place in the village of Petreni, reveals such sentiments: as Romanian soldiers arrested local Jews, one village resident approached the group of Jews and grabbed a woman's hand, comparing her palm to his. He called a Romanian soldier over, saying, "Look what kind of palm I have and what palm she has. So, who is the one who works?" The villager tried to convince the soldier to shoot the woman, since her palm did not show signs of hard work.⁷⁸ One must assume that local anti-Jewish feelings ran exceptionally high, if a peasant was prepared to demand a Jewish woman's death just because her hands were not as calloused as his.

Vasile Morei reported in an interview that, during the summer of 1941, the Romanian gendarmes requested his help in transporting Jewish deportees to the Edineț camp. At the village Ochiul Alb, the convoy encountered locals carrying massive clubs, waiting for the Jews to pass through. The villagers dragged some Jews out from the convoy, killed them, and stole their belongings. The convoy's Romanian guards did not seem to care, pretending not to notice and displaying an attitude that Morei described as, "You took him—have him!"⁷⁹

Some of the local gentiles invented another means of robbing the deportees. Timofei Cocieru, a Moldovan from Gura Căinari, offered a description, recalling how peasants from his village went to a nearby transit camp to offer transportation services to the Jewish deportees. The Moldovans' real intention was to steal Jewish belongings packed onto their horse carts. One evening a villager named Ivan Istrati proposed that Timofei come with him, saying: "Come with me tonight, and I will dress you." Apparently, the interviewee's father, however, did not let the young man go. The next morning Timofei saw Istrati coming back with his horse cart full with sacks of clothes. That same night, villagers also watched Ivan Istrati's father-in-law bringing home not only belongings, but also a Jewish child. They later saw him throw the child into a nearby lake.⁸⁰

In general, mass thievery started at the Romanians' appearance, but some peasants started plundering Jewish households right after the Soviets' departure and before the Romanians' arrival. This thievery was done in daylight and in a public manner, with no signs of fear of legal liability or public shaming by the community. Margareta Chiorescu, a Moldovan from Cobâlca village, provided a vivid snapshot of this situation. She recalls passing by the house of her Jewish neighbor Șlioma Șor one day and hearing Roza, Șlioma's wife, crying loudly. Margareta and her mother entered the courtyard and saw Roza on the terrace weeping, as a group of villagers plundered her home. Some carried off the wardrobe, others took the

⁷⁸ USHMM, RG-50.572, interview with Haralambi Fuior (2008).

⁷⁹ USHMM, RG-50.572, interview with Vasile Morei (2008).

⁸⁰ USHMM, RG-50.572, video interview with Timofei Cocieru (2009).

remaining furniture, and a woman from the neighborhood stole kitchen utensils. Romanian authority had not yet been established in that village and the army was just passing by on a road adjacent to the village.⁸¹

This particular type of robbery indicates that rumors traveled fast in Bessarabia and that before eye-witnessing the arrest or execution of local Jews, many Bessarabians understood clearly that this ethnic group was being placed outside the incoming regime's legal protection. For many of these peasants, the robbery of Jewish goods represented a 'natural' way to balance what they perceived to be an unjust economic and social situation that had lasted for too long and which was finally possible to solve. For example, Chilina Carpova, a peasant woman in her forties, expressed this sentiment, as she, with the permission of Romanian soldiers, robbed Jews in the town of Rezina. Snatching a shawl from an old Jewish woman, who was being taken away for execution, Carpova allegedly declared, "Enough of good life for you, now we will live [well], our brothers, the Romanians, are coming!"⁸² In another case, a villager from Băcioi, recalled how during the plunder of Jewish property, those villagers who were too overburdened with Jewish goods and could not carry more away, were sharing them with other villagers, saying: "Take and eat, because the Yids ate enough!" The witness herself, then only ten years old, was bringing home sugar in her apron, while her brother and cousin together with a Romanian gendarme on a hill nearby were torturing, and then killed, a Jewish mother and two daughters.⁸³

During the summer of 1941 the peasants of Bessarabia undertook, on their own initiative and for their own benefits, a mass plunder with the effect of the expropriation of their Jewish neighbors. Men, women, and even children took part in this mass operation. This plunder recast the economical topography of Bessarabian society, anticipating the actions of the Romanian state, which joined this process by legally nationalizing all property and assets owned by Jews in Bessarabia on September 4, 1941.⁸⁴

Ethnic Divide and Resentment as the Ultimate Explanation

A close analysis of various groups of sources suggests that the Jews and gentiles of Bessarabia, with few exceptions, did not have a shared sense of solidarity when the war broke out. Almost immediately, large numbers of rural peasants

⁸¹ USHMM, RG-50.572, audio interview with Margareta Chiorescu (2009).

⁸² USHMM, RG-54.003*42, Record of the case of Serghienco Pavel, testimony of Vieru Evghenia.

⁸³ USHMM, RG-50.572, interview with Parascovia Ionel (2010).

⁸⁴ Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940-44* (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 107.

hurled themselves at Jewish property, without any visible restraints, or pangs of conscience. Simultaneously, a smaller, but more aggressive group of Bessarabian civilians attacked their Jewish neighbors with brutality.

The ruthlessness displayed by these gentiles can broadly be understood to stem from a widely shared animosity towards Jews, which was especially prominent among the rural population of Bessarabia. This sentiment was cultivated by a long standing anti-Jewish public discourse, which was used to explain many of the social plights and the tense socio-economic environment in interwar Romania. Jews faced the peasantry's hatred on account of the latter's perception of Jewish economic prosperity, which stood as a reminder of their own need. Such popular sentiments, when combined with the militantly antisemitic propaganda of right wing parties and the Romanian intelligentsia of the interwar period, hardened negative and suspicious attitudes toward Jews, making violence more likely when the opportunities arose. Therefore we cannot interpret Bessarabian attitudes simply as a product of economic inequality or as opportunism, as such views developed from a combination of real problems, widespread negative stereotypes of Jews, and the vigorous antisemitic propaganda of the 1930s. For many Bessarabian gentiles, the Jew became the embodiment of the exploiter, a creature who lived in a secluded, cozy world and prospered at the expense of struggling peasants. In these circumstances, the idea of Jewish destruction that later came into view did not appear painful, regrettable, or shameful. And from the summer of 1941 it was also no longer illegal. One could murder Jews on account of personal grudges, covetousness, or, as we have seen, simply because other locals were doing it. Many gentiles committed murder just to get a Jew's coat.

Today we can still identify remnants of the 'interwar mindset' among gentiles born in Bessarabia during that period. This involved the perception of Jews as outsider members of society and becomes particularly visible when non-Jewish witnesses of the Holocaust express semiconscious or subconscious justifications of Jewish deaths. An observation by a resident of the village of Ghirova is evocative of this when he refers to killings he witnessed: "One [Jew] was a [WWI] war veteran and had land. I believe this [Jew] should not be shot."⁸⁵ Whether this was a slip of the tongue or a badly phrased expression, it indicates that, in this man's understanding, the Jews who were killed could have been considered guilty of something and deserved their fate. The only Jew who did not deserve such a fate, in his understanding, was the one Jew who had a life experience more similar to the peasant's—working the land and fighting for the state. In a society where the ethnic divide became the norm of the day, cross-human empathy unreasonably succumbed to the national line of empathy.

⁸⁵ USHMM, RG-50.572, interview with Gheorghe Cernișan (2010).

Mobilitate socială și limite de aparat: observații pe marginea poveștii vieții unui intelectual moldovean din epoca sovietică târzie¹

Petru Negură

Abstract

The biography of Ion, who came from a poor peasant family, then became professor (he obtained his PhD at the most prestigious university in the former Soviet empire) and member of the first freely elected Moldovan parliament, offers a case study in which we can observe, at the micro scale, the upward social mobility process that took place in the Soviet Union through secondary and higher education institutions. However, this “life story” illustrates a certain cap which was sometimes imposed to new “national cadres” (employees) in their career development, who were suspected of disloyalty towards the Soviet regime. This new elite formed and capped by the same system (a process which was subject to a double logic: training of professionals and political control) became in the years of perestroika and the “velvet revolutions”, the new vanguard which took over after the departure of the Soviet government, by embracing the values of the “national revival” and liberal democracy.

Keywords: biography, USSR, Moldavia, social mobility, intellectuals

Uniunea Sovietică, mai ales cea din epoca stalinistă, a fost un spațiu frământat de neîncetate deplasări de populație, unele organizate de stat (deportările în lagărele de muncă din Siberia, „angajările”, adesea forțate, la șantiere de proporții faraonice din Rusia sau în minele de cărbune din Donbas), altele spontane (urbanizare masivă).² Aceste deplasări geografice au fost însoțite de un vast proces pe care sociologii l-au numit *mobilitate socială*. În cadrul acestui proces, grupuri numeroase de persoane își schimbă poziția socială, moștenită din familie, fie pe o direcție *descendentă* (atunci când, de exemplu, un țăran înstărit este etichetat drept „culac”, deportat în Siberia, iar la întoarcere acasă, după eliberare, devine un *colhoznic* ordinar, discreditat pe plan social și dezmoștenit de orice

¹ Acest studiu a fost elaborat în cadrul proiectului East-East al Fundației Soros, consacrat analizei carierelor universitare din perioada 1945-1989 în instituții universitare din Timișoara, Chișinău și Szeged, coordonat de Smaranda Vultur, Dana Percec și Otilia Hedeșan, în baza unui interviu biografic aprofundat de tip „poveștea vieții”, realizat cu subiectul la el acasă în decembrie 2011 în 4 zile, pe o durată de aproximativ 8 ore. Din motive de confidențialitate, nu vom da decât prenumele subiectului.

² N. Werth, *Histoire de l'Union soviétique de Lénine à Staline* (Paris: PUF, 1995); S. Dullin, *Histoire de l'URSS* (Paris: La Découverte, 2003).

bază materială), fie printr-o dinamică *ascendentă* (când un tânăr provenit din țărani săraci face studii, în urma cărora se angajează în calitate de învățător sau inginer, îmbrățișând un statut social mai valorizant decât cel al părinților săi). Ambele tipuri de mobilitate socială trebuie luate în seamă în egală măsură atunci când studiem epoca sovietică, amândouă fiind deopotrivă importante, la nivele diferite.

În acest articol ne vom interesa cu precădere de cel de al doilea tip de mobilitate (*ascendentă*), pornind de la povestea vieții unei persoane (Ion) originare dintr-un mediu de țărani săraci, care face studii secundare și superioare, devine cercetător, profesor universitar și apoi deputat în primul parlament al Republicii Moldova. Acest caz (pe care îl putem califica, fără rezerve, drept o adevărată poveste de succes) nu este unul cu totul singular. Cei mai mulți dintre intelectualii moldoveni formați în epoca sovietică sunt de origine rurală, lărgind rândurile primei generații de intelectuali „cu papuci”, pe fundalul dispariției aproape complete a intelectualității basarabene de „veche generație”, formate în interbelic (cei mai mulți dintre intelectuali refugiindu-se în România în 1940, mulți dintre cei rămași fiind deportați de autoritățile sovietice).

Totodată, cazul descris și analizat în cele ce urmează ne arată caracterul neunivoc al acestei mobilități. Întâi de toate, orice schimbare de statut presupune un șir de încercări dificile, cărora fiecare le face față în baza propriilor abilități și resurse, cu mai mult sau mai puțin succes.³ Observăm momentele „de cotitură” prin care Ion trece de-a lungul vieții sale, în funcție de „provocările” impuse de condițiile istorice de restriște (război, foamete, pierderea tatălui) sau de logica modernizatoare a statului (școlarizare, recrutare în armată). Socializarea la două nivele de bază – mediul privat, al rudelor și prietenilor, și cel instituțional (școala, universitatea, locul de lucru etc.) – îi conferă subiectului o grilă de lectură dublă a evenimentelor și totodată un model de comportament binar; efortul de reconciliere a acestor două nivele de socializare îi va marca percepția de sine și strategiile de viață. Statul sovietic și instituțiile sale sunt văzute de către Ion drept o pistă de ascensiune socială, pe care o va urma cu consecvență. Totodată, divergențele ideologice și morale tot mai multe pe care subiectul le are față de discursul oficial (în raport cu propriile convingeri și *etos*-ul mediului său de origine) și piedicile

³ Cartea lui Yanowitch, Murray & Fisher, Wesley A. (1973) cuprinde mai multe articole ale sociologilor sovietici din acea perioadă (Iu. Levada, O. I. Shkaratan, Iu. E. Volkov, Iu. V. Arutiunian ș.a.), cu date interesante despre procesul de mobilitate socială în URSS, comentate de sociologul american S. M. Lipset. M. Yanowitch, W.A. Fisher, (eds) *Social Stratification and Mobility in the USSR* (New York: International Arts and Sciences Press, Inc., White Plains, 1973); S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932* (Cambridge University Press, 1979).

resimțite la un nivel avansat al carierei sale din partea ierarhiei partidului îl fac să-și dezvolte o atitudine echivocă față de instanțele statului sovietic.

Odată cu multiplicarea și aprofundarea crizelor structurale prin care trece Uniunea Sovietică către sfârșitul anilor 1970, sentimentele de dezacord și de frustrare individuale cresc și ele, găsindu-și expresia paroxistică în revendicările cu caracter social și național ale revoluțiilor „cu cântece”.⁴ O parte însemnată a intelectualității moldovene, beneficiară a politicilor de promovare socială aplicate de statul sovietic în vederea formării unei noi elite intelectuale loiale partidului comunist, devine, în contextul perestroikăi, avangarda și portavocea mișcărilor de protest care vor culmina cu dispariția vechiului stat, URSS, și moșirea noului stat, Republica Moldova.

Studiul de caz biografic,⁵ prezentat și analizat mai jos, ne va ajuta să înțelegem natura complexă a acestei revolte aparent paradoxale a unor intelectuali moldoveni împotriva sistemului sovietic, care i-a format și promovat.

Ion mărturisește că a avut o copilărie grea. Născut în plin război (1943), trece de mic prin lipsurile și ororile foametei din 1946-47. În această perioadă își pierde tatăl, care moare la întoarcerea dintr-o călătorie în Galiția în căutarea hranei pentru familia sa. În 1947, spre sfârșitul foametei, la vârsta de 4 ani, Ion se îmbolnăvește grav de tuberculoză, zbătându-se, după spusele sale, „între viață și moarte”. Vindecarea îi dă, într-o înțelegere *post factum* a evenimentelor, conștiința de a fi un „ales”. Acest eveniment va fi evocat de-a lungul vieții, în anumite situații de „cumpănă”, ca un imbold pentru o depășire cu succes a provocărilor de moment și, astfel, pentru o „autorealizare” permanentă. Deși crește în condiții sărace, mama lui Ion îi transmite de timpuriu o memorie familială valorizantă, bunei săi de pe ambele linii parentale ocupând în Basarabia interbelică funcții de primari ai

⁴ Așa au fost numite revoluțiile „de catifea” din republicile baltice de la sfârșitul anilor ‘80. Această sintagmă este justificată și cu privire la mișcările sociale și naționale din R. Moldova care s-au produs în aceeași perioadă. C. Thomson, *The Singing Revolution: A Political Journey through the Baltic States* (London: Joseph, 1992).

⁵ R. Atkinson, *Povestea vieții. Interviu* (Iași: Polirom, 2006); A. Liebllich, R. Tuval-Mashiach, T. Zilber, *Cercetarea narativă. Citire, analiză, interpretare* (Iași: Polirom, 2006); D. Bertaux, *L'enquête et ses méthodes. Le récit de vie* (Paris: Armand Colin, 2005); J. Hellbeck, “Speaking out: languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia?”, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. New Series, 1(1), Winter 2000 (Număr special: “Resistance to authority in Russia and the Soviet Union”): 71-96; J. Hellbeck, “Working, struggling, becoming : Stalin-era autobiographical texts ?”, *The Russian Review*. Vol. 60, July 2001, 340-359; J. Hellbeck, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin* (Cambridge/London: Harvard University Press, 2006); J. Hellbeck, “The Last Soviet Dreamer”, *Cahiers du monde russe*, 1/2009 (Vol 50), 2009, 139-152; M.R. Kamp, “Three Lives of Saodat: Communist, Uzbek, Survivor”, *Oral History Review*. 28/2, Summer/Fall 2001, 21-58.

satului. Această proveniență dintr-o elită sătească (deși sărăcită, desproprietărită și descalificată social de conducerea sovietică) este de natură să-i întărească conștiința – discretă, tănuită – a unei apartenențe „elective”, cea de a nu fi „ca toți ceilalți”. Această conștiință de purtător al unui rost sau „vocații” predestinate, confirmată de-a lungul vieții, va însemna pentru Ion un mobil psihologic care îl va propulsa periodic în ascensiunea sa socioprofesională, în ciuda greutăților și grație „circumstanțelor fericite” și sprijinului anumitor persoane marcante (rude, profesori, prieteni).

Pe fundalul unei copilării măcinate de lipsuri și greutăți, afișele de propagandă sovietice îi ofereau lui Ion imaginea jinduită a unei copilării fericite și a unei vieți mai bune. Pe băncile școlii și în biblioteca sătească, povestirile despre eroii pionieri și comsomoliști îi educă tot atâtea modele de curaj și de moralitate pe care el le adoptă în intimitate și pe care încearcă uneori să le imite cu anumite ocazii în care revelarea acestor „virtuți” era considerată meritorie. „Până în anul întâi [de facultate] eram om sovietic”, loial autorităților oficiale și ostil „elementelor dușmănoase” – mărturisește Ion. Totuși, această apartenență, marcată ideologic și împrumutată pentru a-și ușura integrarea în colectivul și în cadrele instituționale investite cu legitimitate oficială (școala), venea în contradicție cu un etos familial, tradițional, presovietic, ale cărui valori (proprietatea privată, credința religioasă, limba și cultura română) erau dezavuate de noile autorități. După ce este primit în organizația de pionieri, Ion își ascunde cravata roșie de mama sa (preluând într-un fel exemplul de clandestinitate „revoluționară” din poveștile cu eroi comsomoliști învățate la școală), care nu-și ascunde dezacordul față de această însușire „trădătoare” de către fiul său a unor simboluri de apartenență la un regim de la care, cel puțin la acel moment, nu i-au venit decât privațiuni și necazuri. Prin știința de carte și imaginarul eroic comunist pe care îl emană, școala apare, în viziunea despre viață a lui Ion, ca o pasarelă spre un trai mai bun, ridicat deasupra contingenței zilnice, tocmai pentru că pe durata anului școlar Ion trebuia să-și petreacă cea mai mare parte a timpului la stâna satului, unde era angajat, din voia familiei, în calitate de cioban. Legende și basmele (cu Gruia lui Novac și Harap Alb, de pildă), povestite de către ciobanii mai vârstnici, îi deschid lui Ion accesul spre un imaginar folcloric și eroic-național, alternativ față de narațiunile mobilizatoare învățate la școală. În toate cazurile, cărțile și cititul au însemnat pentru Ion elementul de legătură către o lume nouă, modernă, ajutându-l să-și depășească propria condiție socială, depășire pe care el o percepe retrospectiv ca fiind „salvatoare”: „Cărțile m-au salvat”. Spațiul familial, privat, pe de o parte, și cel cazon (școala), pe de alta, îi vor pune bazele unor sisteme de norme și valori paralele, și parțial divergente, în funcție de care Ion își va defini identitatea și își va construi proiectele de viață.

Din anii săi de adolescență, Ion își amintește o întâmplare pe care o interpretează ca fiind crucială pentru dezvoltarea sa, pecetluindu-i hotărâtor destinul în sensul unei ascensiuni sociale deasupra condiției sale de țăran, înspre sferele „înalte” ale activității umane. Potrivit acestei amintiri, într-o zi de toamnă târzie, Ion trudea, împreună cu câțiva membri ai familiei sale, la câmp, la scosul sfeclei. Așa cum se obișnuia la acea vreme, copiii participau activ, alături de părinții lor, la asemenea îndeletniciri agricole, adeseori în detrimentul activității școlare. Săpând anevoie la smulgerea sfeclelor, cu privirea și cu mâinile înfipite în pământ, Ion își ridică la un moment dat fața în sus și văzu, în înaltul cerului, două avioane făcând tumburi, urcușuri și coborâșuri, ca într-un dans ușor, aerian. „Spectacolul m-a copleșit, scrie subiectul într-o scurtă însemnare autobiografică.⁶ Priveam vrăjit la jocul acelor avioane și mă gândeam în mintea mea și mă miram cum de e posibilă așa minune, ce fel de oameni sunt acei care le conduc? Anume la piloți mă gândeam, îi asemănam cu zeii, cu eroii din poveștile pe care le știam, îi consideram supraoameni. Și cum eram eu total absorbit de spectacol, în extaz, o aud pe Ileana: «Lasă avioanele și cerul, că nu-s de tine, uită-te în pământ, acolo, la sfecle...»”. Acel episod l-ar fi determinat pe Ion să se înscrie din nou la școală și să continue învățătura după un interval prelungit de absență din motivul muncii la câmp și la stână, iar apoi să meargă la universitate.

În anul întâi de facultate (la Institutul Pedagogic din Bălți) face cunoștință cu profesori distinși și cu înalte opere ale spiritului, dar și cu primele decepții legate de anumite laturi ale statului sovietic. La un seminar de lingvistică, Ion are revelația că regimul „îl minte”, anume în ceea ce privește denumirea limbii pe care o vorbește, el dându-și seama că „limba moldovenească” este identică cu limba română, conform criteriilor lingvistice. Această descoperire îi crapă o breșă în sistemul ideologic oficial, pe care până atunci îl credea infailibil. Din acel moment, „adevărurile” oficiale urmau a fi înțelese cu precauție și discernământ („Cum să-i cred în privința războiului din Cuba, dacă ei mă amăgesc într-o evidență?”). Începând cu primul an de universitate, o altă ideologie își face tot mai mult loc în viața lui Ion și care îi va motiva acțiunile - cea a unui naționalism moldovenesc (și uneori românesc), în răspăr cu patriotismul oficial, sovietic. În primii ani de facultate (1961-1963), Ion citește mult, mai ales literatură românească interbelică (C. Petrescu, M. Sadoveanu, L. Rebreanu), procurată la librăria *Drujba* de la Bălți („Prietenia”, o rețea de librării care vindea cărți editate în alte țări socialiste). O seamă de profesori îl marchează profund prin erudiția, limbajul și felul lor inspirat și carismatic de a-și ține cursurile. Acești profesori întruchipau în ochii lui Ion tot atâtea modele de urmat și de imitat în

⁶ O scriere redactată cu o ocazie festivă în satul său de origine, pe care subiectul mi-a încredințat-o în contextul cercetării.

postura sa ulterioară de profesor de școală și de universitate. Totodată, acești profesori au văzut în Ion un sol fertil și un discipol deschis față de cunoștințele și povețele pe care aceștia i le ofereau. În anumite situații de „cotitură”, în care Ion ar fi putut s-o ia „pe un drum greșit”, unii profesori de la Bălți i-au dat la timp un sfat care se adevărea ulterior de bun augur. „Am avut noroc, zice Ion în contextul unui asemenea sfat dat de un profesor. Toată vremea, la niște cotituri ale vieții, apărea cineva care mă ajută”. Profesorii de universitate, alături de alți „adjuvanți”⁷ pe care îi va întâlni Ion pe parcursul vieții, îi vor confirma, de fiecare dată, convingerea intimă a „rostului” său care i-a fost atribuit de destin sau de Dumnezeu. Pentru realizarea „misiunii” sale, al cărei țel îi rămânea încă neclar, Ion înțelege tot mai mult că trebuie să se ridice mai întâi la înălțimea acestei misiuni printr-o neîncetată autodezvoltare intelectuală.

Armata, care îi întrerupe studiile universitare în anul III (1963) și care la început este percepută negativ din cauza disciplinei severe, devine tot mai mult un loc în care Ion putea lucra mai departe la propria sa dezvoltare intelectuală și morală, în ciuda sau chiar grație condițiilor austere. Dintr-un simț patriotic pe care îl redescoperă în acest context de „străinătate”, fiind singurul ostaș moldovean în unitatea militară unde-și făcea serviciul, Ion se ambiționează să devină mai bun în toate (față de așteptările celorlalți recruți și mai ales ale ofițerilor din unitate), învățând mai bine limba rusă și mânuirea mai iscusită a aparatelor de radiocomunicare, specialitatea acestui detașament „de elită”. El continuă să citească intens, chiar și în orele în care acest lucru era formal interzis: citește literatură română (din presa la care este abonat), literatură universală (în traducere rusească) și multă literatură rusă. Între timp, însușește la un nivel de bază limbile engleză și poloneză. În plus, armata îi aduce lui Ion și un beneficiu moral (de care își va aminti cu plăcere pe parcursul vieții), cel de a cunoaște „adevărata prietenie bărbătească”, bazată pe aprecierea calităților intrinseci (curaj, bunătate, înțelepciune), nealterate de „însușiri” materiale.

Întors din armată după trei ani și reinscris la facultate în anul III, Ion își reîntâlnește vechii profesori și își face noi prieteni. Cu aceștia din urmă el împărtășește traiul studențesc de zi cu zi, dar și preocupările literare, în discuții private și la ședințele cenaclului literar studențesc „Luminița”. Pe lângă preocupările literare și cele, firești, de sociabilitate, cenaclul devine, la un moment dat, un spațiu de circulație a anumitor mesaje „patriotice” (de un „patriotism” național, moldovenesc, neagreat de autoritățile sovietice). Din acest motiv, activitatea cenaclului este monitorizată și în scurt timp întreruptă în urma unei

⁷ Împrumutăm acest termen din „schema actanțială”, elaborată de semitiocianul A. Greimas și aplicată analizei structurale a narațiunilor. A.J. Greimas, *Sémantique structurale: recherche et méthode* (Paris: Larousse, 1966).

descinderi făcute de securitate, printr-o provocare pusă la cale de ea însăși, după cum explică Ion, în scopul discreditării cenaclului.

Începând cu ultimul an de facultate, Ion lucrează câțiva ani în calitate de profesor școlar și apoi de director la o școală medie, mai întâi într-un sat aproape de Bălți, apoi în școala medie din satul său de baștină. Activitatea sa este apreciată ca fiind una inovatoare și benefică asupra elevilor și a colectivului de învățători (unul din inspectori școlari ar fi apreciat, de exemplu, că Ion face „un învățător bun dintr-unul slab”).

La una din conferințele pedagogice periodice organizate de Institutul de Cercetări în Pedagogie de la Chișinău, la care ia locul întâi, Ion este apreciat și „luat la ochi” de către directorul Institutului, care îi propune să fie angajat ca cercetător științific și deci să vină cu traiul la Chișinău. Ion acceptă și, cu încuviințarea familiei, face o vreme naveta în căutarea unui loc de trai permanent la Chișinău. Și aici este ajutat de prieteni și de viitorii colegi de institut. Unul din colegii săi mai vârstnici, pe care îl va numi „nașul” din recunoștință pentru ajutorul constant și dezinteresat, îi sugerează și anumite strategii de adaptare la noul mediu de trai și de muncă. După mai bine de un an, este anunțat concursul pentru un loc la studii de doctorat în psihologie la marea universitate moscovită MGU (Universitatea de Stat din Moscova „Lomonosov”). Respins în faza de preselecție, Ion este totuși susținut de una din cercetătoarele cu autoritate ale Institutului, de altfel o „șovinistă” notorie, cum este calificată aceasta de Ion, dar care îl susține, recomandându-l președintei juriului de admitere de la Moscova pentru a fi acceptat la examinare.

Odată ajuns la Moscova, cu „binecuvântarea” soției și a familiei, Ion constată decalajul „enorm” dintre pregătirea sa și cea a colegilor săi de doctorat (toți cu studii la MGU). Acest decalaj este asumat de către Ion, și de această dată, ca o provocare. În scurt timp, grație lecturilor asidue și centrate pe „opere esențiale” în psihologie (dar și în literatura artistică universală, citite dintr-un unghi psihologic) și frecventării cursurilor marilor profesori de psihologie de la MGU (A. R. Luria, A. N. Leontiev, P. Ya. Galperin ș.a.), dar și promovării de care se bucură din partea coordonatoarei sale de teză (un „adjuvant” marcant în viața sa), Ion reușește să se afirme onorabil la seminarele de specialitate și să cucerească simpatia colegilor săi moscoviți, care îl primesc cu multă bunăvoință în cercul lor. Unul din atuurile prin care Ion reușește să se afirme în acest context universitar exigent este accesul la o anumită literatură de specialitate străină, grație cunoașterii limbilor franceză și engleză, colegii săi moscoviți fiind mai puțin abili la acest capitol (deși, cu siguranță, foarte înzestrați în alte aspecte). Așa cum îi mărturisește unul dintre ei, un alt lucru care îi asigură „popularitatea” printre studenții moscoviți (pe lângă cunoașterea limbilor străine) este preocuparea sa pentru un anumit fel de

spiritualitate, mai ales pentru yoga. Yoga este un sistem de cunoaștere și de control de sine care îl ajută pe Ion să-și perfecționeze proiectul său de „autoactualizare” (termen psihologic, pe care Ion îl va adopta mai târziu pentru a-și defini traiectul său de „self-made man”).

Una dintre operele literare care îl marchează, în timpul șederii sale la Moscova, este *Pescărușul Jonathan Livingston* de Richard Bach,⁸ o alegorie în care personajul principal, un pescăruș, caută să-și depășească condiția, învățând să zboare tot mai sus. Grație întâlnirii sale cu niște pescăruși „inițiați”, pescărușul Jonathan ajunge într-o lume superioară a pescărușilor liberi, a căror preocupare principală este zborul la înălțimi, spre deosebire de cârdul din care provenea (numit ușor disprețuitor „the Breakfast flock”), preocupat exclusiv de supraviețuire. După un timp, Jonathan este chemat să se întoarcă pe pământ, la cârdul său, pentru a-și îndeplini, prin iubire și abnegație, misiunea de a-și ajuta semenii să înțeleagă binefacerile zborului în văzduhuri. *Pescărușul Jonathan Livingston* devine pentru Ion o adevărată operă de căpătâi, mai mult: un „mit personal”,⁹ care îi întruchipează aspirațiile spre înălțimi, în ciuda rutinei și imobilismului tradițional al grupului său de origine.

Întoarcerea în 1976 la Chișinău după trei ani de studii doctorale în capitala Uniunii Sovietice echivalează pentru Ion cu un „exil” voluntar. După mediul cultivat și cosmopolit de care se bucură la Moscova, capitala republicii moldovenești îi apare ca un orașel de provincie, mic și închis din punct de vedere cultural, un soi de „Breakfast flock” în care trebuie să-și ducă mai departe misiunea. Institutul de Cercetări Pedagogice și Psihologice îl reangajează în calitate de cercetător științific superior. Din 1976 până în 1983, an de an, Ion nu încetează să urce în ierarhia Institutului: de la statutul de colaborator științific superior este promovat șef de laborator, apoi șef de secție pe cercetări pedagogice și psihologice. Este o adaptare la sistem pe care Ion o explică astăzi ca fiind strategică din punctul de vedere al interesului național: „Dacă ți se oferea un post de conducere: ia-l. Dacă nu-l iei tu, îl va lua un Davidovici, un Ivanov sau un Borisenco. (...) Se acceptau posturile [de răspundere] pentru a se minimiza daunele [față de etnicii autohtoni și valorile lor naționale]”. Ascensiunea lui pare nestăvilită până când un episod îi arată limitele carierei sale profesionale. La declararea vacanței postului de director adjunct pentru cercetare al Institutului, Ion este încurajat de colegii săi și de directorul administrativ să-și depună candidatura. În ciuda așteptărilor favorabile (doctoratul său la Moscova reprezenta un avantaj indeniabil), postul îi este refuzat – de către ministru în persoană, așa cum i se va spune mai târziu

⁸ R. Bach, *Pescărușul Jonathan Livingston* (București: Humanitas, 2003 (1970)).

⁹ Ch. Mauron, *Des métaphores obsédantes au mythe personnel : introduction à la psychocritique* (Paris: Ed. José Corti, 1963).

– din motive pe care nu le poate decât bănuși la moment, dar care se clarifică în contextul unui alt episod din biografia lui Ion.

În această perioadă a anilor 1970, Ion face cunoștință pentru prima dată cu agenții KGB. Rarele referințe la poliția sovietică secretă în discursul autobiografic al lui Ion arată ambiguitatea semnificației acestei instituții de forță în percepția sa (posibil și în percepția altor intelectuali moldoveni din epocă). Acest echivoc apare din confruntarea dintre așteptările subiectului, construite în perioada stalinistă, și întâlnirea pe viu cu niște ofițeri KGB. Ion îmi mărturisește frica pe care el și unii colegi o aveau față de KGB. Unul din prietenii săi, fost coleg de facultate la Bălți, cu care împărtășea anumite viziuni naționaliste, ar fi fost „filat” și intimidat de securitate. Pentru a rezista „atacurilor” din partea poliției politice, acest prieten și-a elaborat un întreg arsenal de tactici și strategii, preluate de la alți disidenți (de exemplu, de a învăța bine buchia legii și de a nega orice acuzații de fapte ilegale) și pe care i le-a transmis și lui Ion în eventualitatea – considerată iminentă – când acesta se va întâlni vreodată cu „ei”. Totuși întâlnirea pe care Ion o are cu niște agenți ai securității se adevărește mai puțin înfricoșătoare decât se aștepta. Citația la securitate îi este făcută prin telefon, iar Ion își ia câteva ore de răgaz pentru a-și aminti exact motivul pentru care ar putea fi citat de securitate și a-și elabora din timp strategiile de comunicare. Motivul este întâlnirea pe care Ion o avuse cu o cunoștință îndepărtată și care vroia să redacteze o scrisoare către Brejnev pentru a-l convinge de nevoia transformării regimului sovietic în unul pluripartit (fie și doar cu partide socialiste/comuniste), pentru a ridica eficiența și credibilitatea guvernării. Ion se aștepta să fie chemat pentru nenumăratele discuții pe teme „naționale” pe care le-a avut cu diverși colegi și prieteni. Prin urmare, în percepția (*post factum*) a lui Ion, acest subiect al chemării era unul mult mai ușor de combătut. Într-adevăr, „discuția” cu cei doi ofițeri la sediul din Chișinău al securității ia aparența unei comunicări aproape „normale”, „birocratice”; aceasta poate fi rezumată la reproșurile înaintate de „securiști” lui Ion de a nu fi informat „organele” în privința planificării acestei scrisori către Brejnev. Potrivit lui Ion, răspunsul la această întrebare – și la reproș – era evident: de ce să informeze despre o scrisoare care trebuia să fie trimisă, fie și celui mai înalt om al statului sovietic, într-un cadru absolut legal?

O altă întâmplare, petrecută în prima jumătate a anilor 1980, relevă un alt aspect interesant al rolului echivoc pe care îl joacă uneori KGB-ul în viața intelectualilor moldoveni din acea perioadă. Ion spune că un coleg și prieten îndepărtat, despre care se știa că este informator la securitate, l-ar fi atenționat în privința comportamentului imprudent al unei rude, care difuza în colectivul său mesaje cu caracter „naționalist”. Acest caz ne-ar putea ajuta să relativizăm rolul informatorilor securității, infiltrați în mediile intelectuale, care jucau uneori un

rol riscant de „agenți dubli”. Totodată, acest „joc dublu” ar putea fi folosit ca o strategie de control – poate mai subtilă și, în definitiv, mai eficientă –, exercitat de acest organ de forță asupra comportamentelor cu potențial „disident”.

Deși nu are ambiții de a face carieră politică sau administrativă, posibilitatea accederii sale în rândurile partidului planează în aer, mai ales odată cu terminarea facultății și cu angajarea sa în calitate de director de școală. Mai mulți prieteni și rude îl încurajează să-și depună cererea de admitere în PCUS („Intră și tu, nu vezi că au intrat toți proștii [în mod interesat]”, îi zice o rudă). În general văzut ca un factor de promovare profesională, biletul de partid exercita o anumită atracție și asupra lui Ion. Dosarul este făcut și depus la biroul raional de partid. Citește „Empiriocriticismul”, care i se pare interesant. Procedura pare că merge de la sine, fără greutate. La comitetul raional de partid, responsabilă de ideologie îi pune însă o întrebare („De ce în școala pe care ați condus-o la P. se învață atât de prost limba rusă?”), care, deși lipsită de relevanță din perspectiva candidatului, îi apare atunci ca un indice că dosarul său nu este agreat de ierarhia superioară a partidului. Eșecul admiterii sale în partid este perceput de către Ion cu neliniște, ca o piedică în calea ascensiunii sale profesionale. Refuzul de a fi angajat, în 1983, ca director adjunct al Institutului de Cercetări Pedagogice ar avea, cel puțin conform explicației lui Ion, același motiv: neîncrederea partidului față de persoana sa. Acest refuz este perceput de către Ion ca o limită superioară impusă „de sus” în cariera sa profesională. Din acel moment, dezvoltarea profesională a fost înțeleasă de către el ca o creștere „pe orizontală”, în interiorul acestei limite, și „în profunzime”, prin autodezvoltare intelectuală. Percepția limitei l-a făcut să prefere activitatea de predare, în schimbul lucrului relativ imobil la birou, în calitate de cercetător (în baza acestui statut, nu avea dreptul să depășească 25% din normă didactică), obținând un post de lector superior la Institutul de Formare Continuă a Cadrelor Didactice.

Întors de la MGU la Chișinău, Ion își formează un cerc de prieteni, „patrioți” cu toții, intelectuali de „nouă generație”, un fel de „nouvelle vague” cum o numește el însuși cu oarecare mândrie. O prietenie pe care Ion o consideră „consistentă”, pentru că îi favoriza „creșterea” morală și intelectuală: „De la fiecare învățam ceva nou”. Piedicile în calea ascensiunii profesionale pe care Ion le-a simțit mai cu seamă în 1983, pe fundalul sentimentului de „stagnare” (epoca lui Brejnev era numită „stagnare” – *zastoi* în rusă), de criză și decepție generalizate („În 1963 Hrușciiov ne promitea comunismul, iar în 1983 s-a impus *novaia prodovolstvennaia programma* (program de raționalizare alimentară)”, războiul din Afganistan, corupția morală a elitei comuniste, politica ostilă față de România etc. - toate acestea au compromis, în memoria lui Ion, frumusețea acelor ani de plinătate a forțelor minții și trupului. Întâlnirile tot mai frecvente între prieteni, cu discuții

aprinse, poezie și vin erau, pentru Ion și congenerii săi, o „expresie eliberatoare”,¹⁰ o formă de „adaptare secundară”¹¹ la un sistem considerat opresiv. Pătrunse de sentimente acumulate de frustrare și blazare, aceste întâlniri au avut însă, cu timpul, un „efect pervers”: ele degradau în beții. Visele zborului în văzduhuri înalte riscau astfel să se împotmolească în rutina vieții de zi cu zi și să se izbească de pereții invizibili ai *aparaturii* profesional și ideologic.

Perestroika lui Gorbaciov aduce un suflu nou în societate, iar întâlnirile de la beci, la care Ion și prietenii săi drămuiau pahare de vin și convorbiri „subversive”, căpătau o miză reală. Odată cu întetirea „mișcării naționale” către 1988, discuțiile „literar-patriotice” se mută din beci în sălile de curs ale Institutului de Formare Continuă, unde Ion și colegii săi animau auditorii de sute de profesori din toată republica cu discursuri despre „limba de stat” și „alfabetul latin”. Din sălile de curs, discursurile despre „limbă” și „alfabet” devin revendicări politice și se revarsă în piața centrală a Chișinăului. În 1989, activiștii Frontului Popular din Moldova îi apreciază patriotismul și neafilierea la nomenclatura comunistă și îl înaintează candidat la funcția de deputat al Sovietului Suprem al RSS Moldovenești. În aprilie 1990 Ion este ales deputat, iar la 27 august 1991 parlamentul moldovean proclamă independența fostei RSSM, numită de acum încolo Republica Moldova. Refuzul partidului de a-l primi pe Ion în rândurile sale a fost fatidic, iar limita care i s-a impus în 1983 în ascensiunea sa instituțională se preschimbă, grație transformărilor politice de la 1989, într-o oportunitate pentru o lansare nesperată în una din instituțiile de vârf ale țării.

Activitatea politică se adeverește mai degrabă un episod în cariera lui Ion. Cele câteva tentative făcute de unii lideri de partid de a-l implica în conducerea formațiunilor lor nu s-au soldat cu vreo angajare politică durabilă, din cauza temperamentului său reflexiv și a înclinației sale pedagogice, dar și a lipsei unor aptitudini combative, necesare unui militant de vocație. Odată cu consumarea mandatului său de deputat, în 1994, Ion se dedică lucrului său de profesor universitar, pentru care își redescoperă o adevărată vocație, față de care orice altă activitate profesională – politică sau de cercetare – îi apare de acum încolo ca secundară.

¹⁰ Un termen folosit de S. Freud și C. G. Jung pentru a desemna anumite procedee de „defulare” aplicate de către subiecți pentru a soluționa provizoriu conținuturile conflictuale inconștiente apud B. Rancourt, *Sortir du passé – Comment guérir de nos blessures d'enfance* (Québec: Les Éditions Quebecor, 2000). Acest termen este de asemenea folosit de unii sociologi, pentru a analiza strategiile operate de indivizi pentru a-și dobândi o marjă mai mare de autonomie într-un context opresiv C. Lemieux, *Le devoir et la grâce* (Paris: Economica, 2009).

¹¹ E. Goffman, *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* (New York: Simon & Schuster, 1963); E. Goffman, *Aziluri. Eseuri despre situația socială a pacienților psihiatrici și a altor categorii de persoane instituționalizate* (Iași: Polirom, 2004).

Biografia lui Ion, care, provenit dintr-o familie de țărani sărăciți, devine profesor universitar (cu studii de doctorat la cea mai prestigioasă universitate din fostul imperiu sovietic) și deputat în primul parlament moldovean liber, ne prezintă ilustrarea unui salt social spectaculos. Această biografie se împletește cu traiectoriile unei întregi cohorte de intelectuali din primă generație din anii 1960-1970 în Moldova sovietică, pe fundalul unei vaste întreprinderi de formare și promovare a noilor elite (inclusiv a elitelor „naționale”) care era URSS. Povestea vieții lui Ion ne arată promovarea de care acesta (și alții ca el) s-a bucurat grație instituțiilor educaționale din epocă (școala medie din sat, Institutul Pedagogic de la Bălți, apoi Universitatea de Stat de la Moscova), dar și datorită propriilor aptitudini și „moșteniri” individuale. Totodată, remarcăm filierele de socializare și de educație alternative de care Ion a beneficiat din plin pe parcursul vieții – mediul familial, cercul de prieteni, cenaclul literar, cărțile românești și de literatură universală etc. – și care i-au oferit deschiderea necesară pentru o dezvoltare intelectuală echilibrată. Frecventarea acestor medii de sociabilitate, pe care le numim alternative, a fost de natură să întretină o anumită neîncredere din partea structurilor administrative ale republicii față de Ion (și alții ca el), fiind bănuț de „naționalism”.

Biografia lui Ion ne oferă astfel un studiu de caz în care putem observa promovarea socială realizată la scară largă în epoca sovietică prin intermediul instituțiilor de învățământ secundar și superior și, totodată, o anumită plafonare impusă în calea ascensiunii profesionale a acestor „cadre naționale” nou formate și suspectate de lipsă de loialitate față de regimul sovietic. Această suspiciune avea în parte un fundament real (din motivul acelor medii de socializare „alternative”); în același timp, neîncrederea venită din partea organelor de partid (și de conducere) față de noua elită intelectuală moldoveană (creată în sistemul sovietic) avea un efect „autorealizator”. Mulți tineri intelectuali moldoveni din anii 1970 se simțeau blocați la un anumit nivel al carierei lor profesionale și, prin urmare, retrăgându-se în cercuri de sociabilitate alternative, vehiculau, mai devreme sau mai târziu, discursuri critice la adresa autorităților și a idealurilor acestora, în răspăr cu chemarea oficială care le-a fost atribuită. Această nouă elită, formată și plafonată de același sistem (care se subordona unei logici duble: de formare a specialiștilor și de control politic), va deveni, în anii perestroikăi și ai „revoluției de catifea”, avangarda care va oferi o alternativă guvernării sovietice printr-o îmbrățișare a valorilor naționale și a democrației liberale.

Până la urmă, semnificația „mitului” pescărușului Jonathan Livingston (și a episodului cu avioanele din copilărie) se revelă, în biografia lui Ion, prin vocația acestuia de a-și învăța studenții (care devin pedagogi la rândul lor) să „zboare”, deasupra confortului iluzoriu al simțului comun, în explorarea

nivelelor de profunzime ale naturii umane. Această vocație pedagogică are, în acest caz, semnificația unei misiuni, cea de cultivare a unei raționalități etice și de „autoactualizare” în limitele și dincolo de morala supraviețuirii zilnice și a ideologiei puterii, oricare ar fi ea.

SUMMARY

Social mobility and bureaucratic limits. Observations upon the life story of a Moldovan intellectual during the late Soviet era

The Soviet Union, especially in the Stalin era, was a troubled space of incessant population shifts, some organized by the state (deportations to labor camps in Siberia, forced “employment” at Pharaonic sites in Russia or coal mines in the Donbas), others spontaneous (massive urbanization). These geographical shifts were accompanied by an extensive process that sociologists have called *social mobility*. In this process, large groups of people change the social position inherited from their family, whether in a *downward* direction (when, for example, a wealthy farmer was labeled as „kulak”, deported to Siberia, then, returning home after his release, became a kolkhoz farmer, socially discredited and dispossessed of any material basis) or through an *upward* dynamic (when a young man came from poor peasants, studied, then started a career as a teacher or engineer, embracing a higher social status than his parents’). Both types of social mobility are equally important at different levels and must equally be taken into account in the study of the Soviet era.

In this article I will be interested mainly by the process of upward mobility, observed through the life story of a person (Ion), who grew up in an environment of poor peasants, pursued his studies at school and at the university, and then became a researcher, professor and member of the first parliament of the Republic of Moldova. This case (which one can unreservedly consider as a success story) is not altogether isolated. Most of the Moldovan intellectuals trained in the Soviet era came from a rural background, expanding the ranks of the first generation of intellectuals, after the almost complete disappearance of the “old generation” of the Bessarabian intelligentsia (most of the intellectuals trained in the interwar period fled to Romania in 1940, while many of those who remained were deported by the Soviets).

The case described and analyzed in this article shows the ambiguous nature of this mobility. First of all, any change in status involves a number of difficult challenges, that everyone faces according to his or her own skills and resources, with more or less success. One could notice the turning points through which Ion went during his life, according to the “challenges” that were imposed on him by “history” and the state’s modernizing drive (war, famine, loss of his father, schooling, and recruitment in the army). The socialization at two basic levels – the private environment, with relatives and friends, and the institutional

one (school, university, workplace, etc.) – provided the subject with a double grid of “reading” reality and a binary pattern of behavior; the effort to reconcile these two socializing levels marked his self-perception and life strategies. The Soviet state and its institutions were seen by Ion as a path for upward social mobility that he followed consistently. However, the ideological and moral discrepancies that the subject felt increasingly to be essential features of the Soviet official discourse (in relation to his own beliefs and the *ethos* of his native environment) and the obstacles he perceived at an advanced level of his career from the party hierarchy, made him develop an ambiguous attitude towards the Soviet state institutions.

Ion’s life story shows the social promotion that he (and others like him) enjoyed thanks to the educational institutions (secondary school in the village, the Pedagogical Institute in the town, and the Moscow State University), but also because of his own skills and individual “legacies”. Also, one should notice the “alternative” socializing and educational pathways that Ion has greatly benefited from during his life – his family, circle of friends, literary circle, Romanian and world literature, etc. – which brought the necessary openness to his formal education for a balanced intellectual development. Attending these sociability environments, which I call “alternative”, was likely to elicit a certain distrust from the administrative structures of the country towards Ion (and others like him), who were suspected of “nationalism”.

This suspicion had, in part, a real basis (because of those “alternative” socializing environments). At the same time, the mistrust coming from the party (and other authorities) with regard to the new Moldovan intellectual elite (created within the Soviet system) had a “self-fulfilling” effect. Many young Moldovan intellectuals of the 1970s felt “stuck” at some level of their career and therefore, retreating into “alternative” circles of sociability, sooner or later spread critical attitudes against the authorities and their ideals, at odds with the official mission that had been assigned to them. This new elite, formed and capped by the same system (being subject to a double logic of “social engineering”: training of professionals and political control), became, during the years of perestroika and the “velvet revolution”, the vanguard that provided an alternative to the Soviet administration by embracing the national values and the principles of liberal democracy.

The biographical case study discussed and analyzed in this article will help us understand the complex nature of this seemingly paradoxical “uprising” of some Moldovan intellectuals against the Soviet system, which formed and promoted them.

Referințe bibliografice

- Atkinson, R. (2006). *Povestea vieții. Interviu*. Iași: Polirom.
- Bach, R. (2003 (1970)), *Pescărușul Jonathan Livingston*. București: Humanitas.
- Bertaux, D. (2005). *L'enquête et ses méthodes. Le récit de vie*. Paris: Armand Colin.
- Bourdieu, Pierre (1986). "L'illusion biographique", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. Vol. 62: 69-72.
- Dullin, S. (2003). *Histoire de l'URSS*. Paris: La Découverte.
- Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1932*. Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon & Schuster.
- Goffman, E. (2004). *Aziluri. Eseuri despre situația socială a pacienților psihiatrici și a altor categorii de persoane instituționalizate*. Iași: Polirom.
- Greimas, A.J. (1966). *Sémantique structurale: recherche et méthode*. Paris: Larousse.
- Hellbeck, J. (2009). "The Last Soviet Dreamer". *Cahiers du monde russe*, 1/2009 (Vol 50): 139-152.
- Hellbeck, J. (2001). "Working, struggling, becoming : Stalin-era autobiographical texts ?". *The Russian Review*. Vol. 60, July 2001: 340-359.
- Hellbeck, J. (2000). "Speaking out: languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia?". *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. New Series, 1(1), Winter 2000 (Număr special: "Resistance to authority in Russia and the Soviet Union"): 71-96.
- Hellbeck, J. (2006), *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge/London: Harvard University Press.
- Hoggart, R. (1970). *La Culture du pauvre. Etude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*. Paris: Minuit.
- Kamp, M. R. (2001). "Three Lives of Saodat: Communist, Uzbek, Survivor". *Oral History Review*. 28/2, Summer/Fall 2001: 21-58.
- Lemieux, C. (2009). *Le devoir et la grâce*. Paris: Economica.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., Zilber, T. (2006). *Cercetarea narativă. Citire, analiză, interpretare*. Iași: Polirom.
- Mauron, Ch. (1963). *Des métaphores obsédantes au mythe personnel : introduction à la psychocritique*. Paris: Ed. José Corti.
- Rancourt, B. (2000). *Sortir du passé – Comment guérir de nos blessures d'enfance*. Québec: Les Éditions Quebecor.
- Thomson, C. (1992). *The Singing Revolution: A Political Journey through the Baltic States*. London: Joseph.
- Werth, N. (1995). *Histoire de l'Union soviétique de Lénine à Staline*. Paris: PUF.
- Yanowitch, M. & Fisher, W. A. (eds). (1973). *Social Stratification and Mobility in the USSR*. New York: International Arts and Sciences Press, Inc., White Plains.

Memory politics in a Multiethnic City: the Case of Vilnius

Rasa Čepaitienė

Abstract

In the article, the concepts that have influenced (and are still influencing) the appreciation, assimilation and usage of the collective memory, evidenced in historic Lithuanian towns, especially Vilnius, are analysed, and some possible solutions to the questions arising are proposed. It is emphasized that the recognition, usage and interpretation of cultural values, accumulated in the public spaces of historic towns, which are, as a rule, multiethnic, multi-confessional and multicultural, is a complex undertaking requiring competence, creativity and responsibility. The relationship between this multipartite problem and the cultural politics of modern Lithuania is examined. Two attitudes, mono-perspective (imperial, Soviet, nationalistic) and multi-perspective (postmodern), towards the relationship between ethnic communities and the prevailing culture are distinguished. The clearest cases of public space appropriation/interpretation which provoked inter-ethnic or intersectional conflicts in recent times are analysed. These are related to the sensitivity of the collective memory, which is linked to the traumas and wrongs of the recent past.

The strategic possibilities of the usage of cultural riches accumulated in the public spaces of Vilnius' old town are discussed, by referring to the ideas of conservation theorists and taking into account the Lithuanian context. The actuality of the multicultural traditions and experiences of the unique concord in the Grand Duchy of Lithuania are emphasised, considering the present circumstances of the globalised world.

Historic cities, both in their origins and their current situation, are often multi-ethnic, multicultural and multi-confessional.¹ They are based not only on material and tangible elements (the physical shape of the city, consisting of natural and cultural elements, neighbourhoods, public spaces, streets and urban ensembles, or individual buildings, parks, public gardens, greenery and other objects), but also spiritual and intangible elements (the cultural-ideological meanings of these places, the images of cities, the unique urban lifestyle, distinctive personalities, legends, folk tales and jokes). According to some specialists, recent threats to urban identity and uniqueness are starting to appear, thanks to the acceleration of globalisation and cultural homogenisation (uniformity) processes. These

¹ G.J. Ashworth, J.E. Tunbridge, *The Tourist-Historic City* (Chichester: John Wiley and Sons, 1990), 27-34.

processes can lead both to a feeling of pride when talking about specific areas, their uniqueness and authenticity,² and to a variety of defensive reactions related to it, such as insularity and xenophobia. Bearing in mind these processes, it is interesting to see what tendencies in contemporary global, European and regional cultural policies have influenced the memory politics implemented in towns and cities. Which strategies and tactics of the 'politics of memory' (ethnocentric, civic nationalist or multicultural) tend to dominate? Finally, what dissonances arise, and what measures, in trying to avoid, or at least control them, would it be possible to offer?

As we try to answer all these questions, the case of Vilnius, the capital city of Lithuania, will be the main focus. With its complicated history, variety of its topographic scale and multi-layeredness of interpretations, and also the still existing problems of its ethno-cultural 'possessiveness' and 'dependency', Vilnius can be treated as the most prominent example in the arena of changing tendencies in the Lithuanian 'politics of memory' (among other Lithuanian cities, only Klaipėda (Memel) is more or less similar to Vilnius in this respect).

Since society's public urban spaces accommodate clearly identifiable signs and symbols of identity, this article will focus mainly on analysing them, raising the following questions: What story is the historic change in Vilnius' public spaces telling us? That is, to what extent can the changes in a particular epoch's 'politics of memory', its goals, expression, priorities, and so on, be identified? What *messages* are encrypted in them? Are they consistent and fully coherent, or do they tend to lead to conflict?

In trying to answer all these questions, attention will be focused both on the strategies of *heritagisation*³ and *commemoration*⁴ (which, by the way, in some cases are closely intertwined) in Vilnius' public spaces in the 20th and early 21st centuries, occasionally also touching on earlier epochs and their specific trends and characteristics), and the priorities of memory politics. The most important public spaces in Vilnius, their *ideological*, *cultural* and *social* meanings, their contexts and problems of change are analysed. Moreover, attention is paid to places or spaces in the city which were formed deliberately, and which did not appear spontaneously.

² M. Castells, "European Cities, the Informational Society and the Global Economy", *Journal of Economic and Social Geography*, 1993, XXXIV, 4.

³ Heritagisation: the recognition of places, buildings, artefacts and traditions connected with a certain personality, event or sociocultural phenomenon, as valuable, protected and transmitted to future generations.

⁴ Commemoration: the fixing of a memory about a certain historical personality, event or phenomenon in a new material or discursive form.

Collective memory and the cityscape

It is worth noting that the term 'public space'⁵ itself contains at least two very important, in our case, and as we shall see later, closely related, connotations: *topographic* (literally) and *socio-cultural-communicational* (in the metaphorical sense, for describing public social discourse, connected with general affairs, *res publica*). In this context, its *functionality* and *communicativeness* could be considered as the most important attributes of public space.

The first aspect has attracted the attention of specialists in architecture,⁶ historians⁷ and art researchers⁸ in Lithuania. In fact, public social spaces (streets, squares, parks, cemeteries and so on) tend mostly to be multi-functional, although many of them could be characterised by a dominant purpose, be it official, sacral, commercial, recreational, commemorative, and so on. It is clear that the concept of public spaces and their purpose changes over time. However, it should be noted that this process of change depends not only on the changing ideological, social and political context of urban life, but also on scenarios chosen by each generation of urban inhabitants to seek a sense of their collective memory. The latter, communicational aspect of Vilnius' public spaces, as far as is known, has only been fragmentally discussed by Lithuanian researchers.⁹ Therefore, it can

⁵ It is worth looking at the notion of 'public space'. We live in times when the dichotomy between public and private is getting sharper, mostly noticed in politics, economics and public life, and even in our daily life. As we know, the main difference between 'public' and 'private' is related to anthropological and topographic categories, such as outside/inside and accessible/inaccessible (not to everybody, not always). In this article, the notion of 'public space' will be used stressing its 'accessibility to everybody' dimension.

⁶ Tomas Gruskis, "Miesto aikštė sociokultūrinėje visuomenės raidoje" (The city square in the socio-cultural development of society), *Urbanistika ir architektūra*, 1999, t. XXIII, no. 1, 17-29; Tomas Gruskis, "Miesto visuomeninių erdvių sistema: kai kurios teorinės prielaidos" (The system of the city's public spaces: some theoretical premises), *Urbanistika ir architektūra*, 2002, t. XXVI, no. 3, 137-145; Tomas Gruskis, "Tradicija ir ideologija miesto visuomeninėje erdvėje kintančių sociopolitinių sąlygų kontekste" (Tradition and ideology in the urban public space in the context of changing socio-political conditions), *Istoriniai miestai: sena ir šiuolaikiška*, Vilnius, Savastis, 9-19; Tomas Gruskis, "Miesto ir jo visuomeninių erdvių formavimo idėjos XIX a. Lietuvoje" (Ideas in the formation of Lithuania's urban public spaces in the 19th century), *Urbanistika ir architektūra*, 2004, t. XXVIII, priedas no. 3 (Architektūros istorijos tyrimai: meninių idėjų apykaitos), 95-102; Andrius Novickas, "Miesto aikščių paskirčių sąveika ir pasikeitimai" (The interaction and changes of the purposes of urban squares), *Urbanistika ir architektūra*, 2002, t. XXVI, no. 1, 3-10.

⁷ The considerable contribution by A.R. Čaplinskis to research into Vilnius street names should be mentioned.

⁸ For example, in the huge monograph *Dailė architektūroje* (Fine Art in Architecture) by Algimantas Mačiulis (Vilnius, VDA leidykla, 2003), there is a chapter devoted to sculpture, in which the evolution of the building of public monuments in Vilnius is also discussed.

⁹ A. Nikžentaitis, A. Ragauskas (eds.), *Santykis su istorine praeitimi XXI amžiaus Vilniuje* (Vilnius:

be assumed that the analysis of the form, content and historical development of *symbols* of the collective memory encoded in public spaces, and/or what could be called *nodes of symbols*, is relevant and timely.

Landscape, particularly townscape, is perceived today as a place where the identity (national or other) can be created and maintained.¹⁰ In addition, it is always created in a specific historical and political environment.¹¹ In talking about the cityscape, it should be stressed that historical memory is 'imprinted' in major historical events embodying institutional continuity, and buildings or sites recalling people, such as museum exhibits, street names, monuments, commemorative plaques and so on. These signs and sites of memory embody the conscious choice of society's leaders as to what and who of the whole treasure of past events, personalities and phenomena should be selected, given meaning and commemorated, and what should be bypassed, forgotten and deleted.

It can be argued that, beginning from modern times, in European cities, and especially in the capital cities, the remains of the past were mostly selected, stored and made meaningful in order to create a grand national narrative supporting the national identity, and legitimising the hegemony of the nation-state in a certain area. But at the same time, the struggle between various shapes benefitted the politically and culturally subordinated personalities, events and institutions, thus offering alternatives, bypassing or even rejecting the official attributes of the 'politics of memory'.

The prevailing ideology of nationalism of the 19th and early 20th century usually tried to separate, and spatially, contextually and discursively distinguish the heritage of the different socio-cultural groups, bringing the contribution of the dominant nation into the specific country's culture. Therefore, with disputes arising over the ethnic 'dependence' of a particular urban heritage, this homogenising strategy, among other things, also influenced inter-group conflicts and hostility. Even if efforts at homogenisation survive, from a long-term perspective, the sites and signs of memory may lose part of their former clarity, concreteness and power, so they may need to be removed, marginalised, transformed, reinterpreted or given new elements. In short, material *signs of memory*, and the public discourse giving meaning to them, are historical and change over time. Thus, in the form of a historic city, we can observe something

LR Seimo leidykla, 2004); *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas* (Vilnius: VU, 2009).

¹⁰ B. Graham, "The Past in Europe's Present: Diversity, Identity and the Construction of Place". B. Graham (ed.), *Modern Europe: Place, Culture and Identity* (London: Arnold, 1998), 40.

¹¹ T.J. Barnes, J.S. Duncan, *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape* (London: Routledge, 1992), 11-12.

like memory sedimentation (accumulated sediment), a certain 'cultural layer' of collective memory whose elements cannot easily be 'deciphered'. Over time, these 'layered' messages may become unreadable, incoherent, inconsistent, irregular, and sometimes even unpleasant.¹²

To what extent is it possible to observe the effects of these ideological choices in Vilnius' public spaces? What features characterised the memory politics carried out in Lithuania's capital city in the 19th and 20th centuries?

Shifts in the politics of memory

In order to 'decode' public spaces in Vilnius, the capital of the Republic of Lithuania, it is necessary to start by distinguishing the city's visual topographic scale, which, as we shall see, complicates the work of its perception and interpretation, creating the problem of multiple layers, a kind of 'matrioshka effect'. In particular, it is necessary to mention the *local* level, the city *per se*, which is important to the city's historical events, personalities and institutions, and which is often obscured by other layers. Secondly, probably by far the most noticeable dimension is the *national* one. In the case of Vilnius, this new dimension only becomes significant in modern times after 1945, since only then did the real process of Vilnius' *Lithuanisation* start, and efforts to establish the grand Lithuanian national narrative began to dominate, even though the image of Vilnius in the Lithuanian historical imagination had occupied a very significant place before.¹³ Due to the specific historical circumstances of the Vilnius region, this process can be considered as being delayed, and during the interwar period, in its status as the (temporary) capital, Vilnius was replaced by Kaunas.

Vilnius is usually seen today by Lithuanians firstly as the capital of the Lithuanian nation-state. But as is well known, it was treated as 'their own' town by many other nations, Poles, Belarusians, Jews, Russians and Ukrainians, and this fact in distinct historical periods particularly complicates efforts at its unambiguous 'reading' and 'appropriating'. This is reflected in the different names for the city that are still used by different ethnic groups: Wilno, Вильня, Vilne, Vilnius ...¹⁴

¹² For more, see: G.J. Ashworth, "The Conserved European City as Cultural Symbol: The Meaning of the Text". B. Graham, (ed.) *Modern Europe. Place, Culture and Identity* (London: Arnold, 1998), 261-286.

¹³ J. Mulevičiūtė, *Modernizmo link. Dailės gyvenimas Lietuvos respublikoje 1918-1940* (Towards Modernism. Artistic Life in the Lithuanian Republic in 1918-1940) (Kaunas: Nacionalinis M.K. Čiurlionio dailės muziejus, 2001).

¹⁴ C. Gousset, V. Wilno, "Vilnius, capitale de Lituanie". Alain Brossat, Sonia Sombe, Jean-Yves Potel, Jean-Charles Szurek (eds.), *A l'Est, la mémoire retrouvée* (Paris: Editions La Découverte, 1990), 489-520.

The problem is also closely related to the *regional* perception of the city, which in this case is probably the most complicated. Vilnius can be seen from several perspectives, both *ethnographically* as the centre of a specific region (the Vilnius region) situated within the Lithuanian state, and also *historically* as the political centre of the former Grand Duchy of Lithuania, far overstepping the current territorial boundaries of the Republic of Lithuania, and emphasising the multicultural dimension of its accumulated heritage. And after regaining independence, and especially after accession to the EU, it is also possible to talk about Vilnius in a *continental* perspective, as a very distinctive, but at the same time typical, East or Central European city. Finally, after 1994, when the Old Town of Vilnius was inscribed on the World Heritage List, not only the regional but also the global dimension of the city's significance emerged. All these levels are often intertwined, and some of them may even clash, complicating an unambiguous and discursively unified perception of Vilnius' history and cultural heritage. Therefore, signs of memory, accumulated in public spaces or newly created, frequently become illustrations of this complexity and heterogeneity.

As was mentioned before, in most cases the creation or actualisation of a public space does not start in an empty site, but in an already prevailing, multi-layered historical environment, which has a unique symbolic load, so that the introduction of new elements, or even an attempt to radically transform this space, can lead to semantic, aesthetic or other dissonances with previous elements. This problem of Vilnius' public spaces became particularly relevant at the turn of the 19th and 20th centuries. Until then, the preservation of the historical memory was largely a matter for the rulers, the Church and members of the aristocracy.¹⁵ Gravestones in the churches of parishes and monasteries connected with the history of the Grand Duchy of Lithuania, which had not only a memorial but also a didactic and educational value, could serve as evidence. Basically, monuments with a sacral charge were supplemented by secular versions in Europe at the turn of the 18th and 19th centuries (in some places, since the Renaissance period), but in Vilnius, due to the political reality of the period, this tendency, stimulated by the ideas of the Enlightenment, Romanticism, and growing nationalism, did not have time to emerge.¹⁶

¹⁵ For Europe, it is a typical position of the representatives of these layers, J.-P. Babelon, A. Chastel (comp.), "La notion du patrimoine", *La Revue de l'Art*, 1980, no. 49, 5-31.

¹⁶ Even though there were a few monuments and shrines in Vilnius with a sacral purpose, the first secular monument, the figure of Stanislaw Poniatowski on a tower which was proposed in 1785 by the architect L. Gucevičius in his complex project for Vilnius town hall, was not implemented, despite the efforts made at the end of the 20th century by supporters of this idea.

The importance of Vilnius as a capital and a regional centre began to decline soon after the 1569 Union of Lublin, which unified the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania into one state, the Republic of Two Nations. However, only after the annexation of Lithuania by the Russian Empire did the new authorities begin a concerted effort to erase signs of Lithuania's former sovereignty and political identity, and to create and strengthen the new identity of the Russified provincial city of the empire. Thus, signs of memory recalling the past of old Lithuania in this context could be preserved or newly created only in 'underground' conditions, mostly in the interiors of Catholic churches and in cemeteries.

The deliberate and purposeful transformation of Vilnius' public spaces was also meant to serve imperial purposes. For example, at the end of the 19th century, several main squares in Vilnius were marked with signs demonstrating Imperial Russian power. In 1863, the Byzantine-style Alexander Nevsky Chapel, devoted to the memory of soldiers who fell in the uprising of 1863, was built in what is now V. Kudirka Square. In 1895, celebrating 100 years since the incorporation of Lithuania into the Russian Empire, a monument (by the sculptor M. Antokolsky) to the Empress Catherine II was unveiled in Cathedral Square. And in 1898, a monument (by I. Trutnev and V. Griaznov) to governor M. Muraviev, who was known as 'the Hangman', appeared in S. Daukantas Square (then known as Dvortsovaya Square), as a symbol of the crackdown by the authorities against the rebels of the 1863 uprising.¹⁷

Interestingly, the monument to the Empress Catherine was deliberately positioned in order to visually ignore the Catholic context (the cathedral), and symbolically show 'whose authority prevails' (by gazing at the ruins of the Upper Castle).¹⁸

Furthermore, not only the strategic position of the monument, but also the whole shift in Lithuania's geopolitical orientation, shows the importance of symbolic efforts in the city at that time. This axis is embodied even today in St George's Avenue (now Gediminas Avenue), the city's main artery, which was formed in those times, with the Catholic cathedral at one end, and the Orthodox church at the other, a newly formed feature of the townscape built across a new bridge.¹⁹

¹⁷ There is a story that city dwellers secretly smeared the pedestal of the monument with wolf fat, and packs of dogs gathered by the monument and barked. This case could be treated as an example of 'symbolic resistance', used creatively in the struggle against the official version of the 'memory politics'.

¹⁸ For more, see: A. Novickas, "Skulptūriniai monumentai Vilniaus miesto aikštėse XIX a. ir XX a. sandūroje" (Sculptural monuments in Vilnius city squares at the turn of the 19th and 20th centuries), *Urbanistika ir architektūra*, 2000, no. 1, t. XXIV, 11-16.

¹⁹ The Church of the Annunciation of the Holy Mother of God was built in 1899-1903, and the bridge over the river beside it was built in 1906.

In this respect, the Polish period of the city (1920 to 1939) is not yet very deeply explored.²⁰ It is clear that in the interwar period Vilnius remained provincial (it was the sixth largest Polish town). However, as one of the most prominent actions of the time linked to, the 'politics of memory', the significance of which to local Poles and tourists from Poland is not decreasing even now, it is necessary to mention the erection of a memorial with Marshal J. Pilsudski's heart and his mother's grave in 1935 in Rasos cemetery. Another two monuments (now the oldest public monuments in Vilnius) were also put up at that time, one to J. Montvila (Józef Montwiłł, a patron of culture) in Trakai Street, and a bust of S. Moniuška (S. Moniuszko, the composer) in the square in front of St Catherine's church.

In the Soviet period (1940-1941 and 1945-1990), public spaces, especially formal official ones, were intended to create mono-perspective, one-dimensional, valuably integral 'nodes of ideological symbols', to generate for the visitor a clear, uncomplicated and unambiguous *message*, extracted with the help of various well-thought-out visual, aesthetic, technical, discursive and other means. Therefore, a combination of objects and toponyms was used: a visual focus (monument), street names, the function of the buildings surrounding the square (public buildings), and so on.

This strategy was particularly acute in the main space of Soviet Lithuania, Lenin Square (now Lukiškės Square). The problem was that here, as in the case of the monument to Catherine II, there was a sharp clash with older and ideologically hostile elements, the Church of St Philip and St James and the Dominican friary, and in particular their surroundings as a space, giving visual expression to the competition. Therefore, the option of demolishing the church was even considered. At that time, the former chief architect of Vilnius, V. Mikučianis, whose decision was needed to demolish the church, wrote in his memoirs that he defended the church, arguing that there were even churches inside the Kremlin and that no one would destroy them.²¹ Thus the church remained intact, despite all the architectural and visual 'tricks' that participants in the competition for the design of Lenin Square were forced to devise in order to hide it from passers-by.²² However, although closed and converted into a warehouse, the church, standing

²⁰ See: Andžej Pukšto, *Lenkų paveldas Lietuvoje* (The Polish heritage in Lithuania), <http://www.kpd.lt/epd2009/index.php/lt/kitoks-pveldas/lenku-paveldas> (žr. 2009 10 29).

²¹ V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje* (I wanted to work in Lithuania) (Vilnius: VDA leidykla, 2001), 88.

²² А.С. Богданов, *Рига, Таллин, Вильнюс. Реконструкция исторически сложившегося ансамбля центра города. 1950 г.* (Riga. Tallinn. Vilnius. The Reconstruction of a Historic City Centre. 1950), Lietuvos Literatūros ir meno archyvas (Lithuanian Literature and Art Archive), F. 204, Ap. 1, B. 58, l. 230-233.

near the Lenin monument, inevitably irritated members of the government for another reason: looking at the monument and the church from a certain angle, it seemed as if Lenin was holding the church's cross in his hand. For this reason therefore, we will not find any official Soviet postcard or photograph with the monument photographed *en face* as is usual.

Another example of a 'node of ideological symbols' is the Green Bridge (at that time named after General I. Cherniakhovsky) with the famous sculptures in the style of Socialist Realism, connected with four ideologically named streets, L. Giros, K. Požėlos, F. Dzeržinskio and Gajaus. In addition, the Museum of the Revolution of the Lithuanian SSR was just in front of the bridge.²³

A similar *strategy of communicational homogenisation* is characteristic of other ideologies which seek to create a coherent and consistent 'grand narrative'. As is known, thanks to the National Revival movement in the late 19th and early 20th century, a strongly romanticised grand nationalist narrative formed in Lithuania. This narrative has been characterised by mono-perspectivity based on ethno-linguistics, and in the history of Lithuania it tends to emphasise historical periods of medieval military glory and magnificent imperial power associated with 'Lithuanian' characters. For many years this became one of the most important collective narratives uniting the whole of society. In particular, it flourished in the interwar period (1918 to 1940), when the geopolitically weak and territorially clipped Republic of Lithuania tried to draw strength from its imaginary 'golden age', the times of Grand Duke Vytautas (the turn of the 14th and 15th centuries). Interestingly, this grand narrative survived even during the Soviet period, as communist ideology partially adapted it and incorporated it into the construct of official history, with a particular emphasis on the 'anti-Western' political nature of the Grand Duchy of Lithuania. It is no wonder that after regaining independence, and after the collapse of the dominant Marxist narrative, attempts to reconstruct or construct anew the grand nationalist narrative were revived.

Signs and symbols representing the former regime were quickly eliminated from public spaces in the main Lithuanian cities and towns in 1989-1991. As is known, this process has also been going on in other Central and East European countries which decided to get rid of the legacy of communism.²⁴ Ideological

²³ Today the bridge is standing in an opposing visual and value environment: the street names have (re)gained sacral and feudal connotations (Kalvarijų, A. Goštauto, Žygimantų), beside the bridge stands a luxurious renovated hotel with a name in English, around it are advertising hoardings, there is a visual neighbourhood of skyscrapers, and so on.

²⁴ For more, see: D. Gamboni, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London: Reaktion Books, 1997), 51-90; S. Michalski, *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870-1997* (London: Reaktion Books, 1998).

badges and monuments were particularly affected: the photograph by A. Sutkus called 'Farewell, Party Friends' (1991), a well-known photograph depicting the removal of the Lenin monument from Lukiškės Square, even became a symbol of the epoch.

However, eradication did not go so smoothly and without obstacles everywhere: the most discussions and emotions were and are still caused by the Socialist Realist sculptures on the Green Bridge (especially the group of 'Red Army soldiers liberators'), which, playing the role of pillars, could not be removed without adverse consequences. In 1997, the bridge was finally recognised as a cultural value. The persistent sensitivity towards this unique object in Lithuania is shown not only by various artistic actions, but also by other attempts to reinterpret the meaning of the sculptures (the heroes of one of the sculptural groups were used in an art installation, at Christmas they were decorated with Santa Claus hats, and they have also been used in a booklet for gays).

Other 'markers' of collective memory illustrate another unresolved question of the relationship with the Soviet legacy in Vilnius: street names, commemorative plaques, and especially surviving monuments to personalities who participated actively in the Soviet occupation, the writers S. Nėris, L. Gira,²⁵ P. Cvirka, and others. However, it was often noticed that after the removal of the Soviet monuments and other ideological symbols, some public spaces still remained empty, as if awaiting their turn. In fact, there is a number of renovation projects, some of which have already been realised (V. Kudirka Square, Town Hall Square, the reconstruction of Gediminas Avenue). Thus, we can ask the question: perhaps we are at a certain pause in the process of the mastering and awareness of public space which could obviously be connected with a value vacuum in public life, since the notion of 'public space' designates not only a specific location, but also a socio-political condition?

Updates of the politics of memory: between mono and multi perspectives

As we have already seen, talking in terms of ethnic dependence, Vilnius has a very complicated history. Especially in modern times, it has been disputed by many nations and states, and the ethnic dependence of Vilnius' multicultural heritage is a topic of discussion to these days. Perhaps this is why, after gaining independence and talking about strategies for Vilnius' visual form, attempts can be distinguished to put the emphasis on signs of the Lithuanian national identity.

²⁵ This monument was removed in 2013.

There is a high concentration of signs of national identity in the heart of the city: in the area of the Upper and Lower castles²⁶ and Gediminas Avenue, in which four squares are almost completed, forming a major national chain of Lithuanian narrative scenes. The evident strategy of the *lithuanisation* of Vilnius' centre not only reflects a conscious political programme, but also the vitality of traditional Lithuanian historiography. Interwar historians sought to 'find the Lithuanians in Lithuania's history' and make a sort of 'cut shred' of Lithuanian history, searching for and identifying purely 'Lithuanian' periods: 1. the Grand Duchy of Lithuania until Sigismund Augustus, the last king of the Lithuanian Jagelonian dynasty on the throne of the Republic of Two Nations (the area of the Upper and Lower castles); 2. the period of the National Revival in the late 19th and early 20th century, and the creation of a national state (V. Kudirka Square with the monument to the Lithuanian national anthem and its author); 3. the struggle for the recovery of statehood (Lukiskės Square, with the already existing and planned signs of the 1863 uprising and the anti-Soviet resistance); 4. and, finally, the most visual part of this narrative, symbols of the recovery of statehood in Independence Square (the Parliament and the remains of barricades from 1990 and 1991).

In addition to the Grand Duchy-centred narrative (the origins of Lithuania's statehood, the establishment and prosperity of the city), the epoch of the National Revival and the main national values and also the post-war period (heroic dimensions of Lithuanian history)²⁷ are highlighted in various places in the city. Besides paying attention to these periods, one more component could be noticed: the origins of the current state-building, the tragic events of 13 January 1991, when Soviet military troops killed or wounded many civilians who had gathered to protect the Television Tower. The memory of this event is still alive, and there is a strong visual emphasis in the Vilnius cityscape: monuments near the Television Tower, the Lithuanian Radio and Television building, the barricades near the Parliament, the memorial in Antakalnis Cemetery, the street names in the district of Karoliniškės where the TV tower is standing and so on.

²⁶ Not only is the archaeological and architectural heritage used, but also the creation of new aspects of the public space: the monuments to Grand Duke Gediminas and the Lithuanian King Mindaugas, and a newly built bridge named after him; and the Royal Palace has provoked many controversies and debates.

²⁷ Also to be mentioned are the newly formed 'node of symbols' in the Žirmūnai district, on the grounds of the former Tuskulėnai manor, where a columbarium for anti-Soviet resistance fighters killed by the NKVD has opened, and in the same grounds the *Homo Sovieticus Museum* is established. For more, see: R. Čepaitienė, *Homo sovieticus muziejaus projektas – atvira erdvė sovietmečio vertinimams* (The plan for the Homo Sovieticus Museum – an open space for evaluations of the Soviet period), *Vilniaus istorijos muziejiniai kontekstai* (Vilnius: LNM, 2008), 44-57.

All these examples show that in the last 20 years, the main steps in the 'politics of memory' in Vilnius, especially expressed in the form of new symbols, are mainly, without exception, Lithuanian in an ethno-linguistic sense.

In many European cities, at least until the second half of the 20th century, efforts could be noticed visually embodying the national narrative, supporting the national identity and legitimising the hegemony of the nation-state in a given territory. However, it has recently played a minor role due to the prevalent multiethnic and multicultural societies. Moreover, being one-dimensional and conceptually thin, it is not useful to the postmodern societies of European towns, where diversity of values and individualism dominate. Thus, the need arises for multi-perspective and heterogeneous objects and narratives. In the case of Vilnius, the mentioned complexity of the city's history in the strategies of the actualisation of the past shows a fluctuation between the *locality* (the history of the city, famous residents of the city) and its *regionality* (Vilnius as the capital of Lithuania, emphasised by symbolism: St Christopher, the Three Crosses, the 'controversial' city, being 'appropriated' by several nations).

However, the emphasis on the multiculturalism of the city, starting from the Soviet period, still remains complicated, not only because of the strong and living ethno-linguistic nationalism of Lithuanians, but also because of today's complicated 'usability' of the city's multicultural history. The 20th century was marked by a striking change in the traditional urban ethnic communities, which complicates the work of the actualisation of surviving material values and symbols (this is especially evident in the case of the reconstruction of a part of the former Jewish quarter).

During the past 20 years, Vilnius has also experienced various applied strategies of inclusion or exclusion. This concerns primarily the commemoration of cultural personalities, whose nationality in some cases 'disappears into the background', or some personalities who tend to be shared by a number of nations (A. Mickiewicz, F. Zappa, R. Gary, C. Shabad [the prototype for Doktor Aibolit], and so on). Such mutual/general characters in the list of Vilnius' street names, commemorative plaques and monuments (dominated mainly by Lithuanian characters)²⁸ form a fairly significant group, as a quantitative analysis shows. On the other hand, some of Vilnius' ethno-cultural groups (Poles, Russians and Ukrainians) or the embassies of neighbouring countries are quite active in trying to influence today's 'memory policy', putting pressure on Vilnius municipality²⁹

²⁸ While doing this research, the register of actualised signs of the historical culture of Vilnius and the code of street names (Vilnius municipality documents) were analysed.

²⁹ In 2007-2010, the author of this article was a member of the public commission established by Vilnius city municipality to deal with Vilnius' street names, monuments and commemorative plaques.

to make favourable decisions to commemorate their sometimes quite local initiatives.

The challenges of multiculturalism

Although after regaining its independence Lithuania managed to solve the Soviet-era problem of the integration of ethno-cultural communities far more favourably than its Baltic neighbours, nevertheless new, hitherto non-existent or ignored problems appeared. One of the most important problems is the demand for a new assessment of the heritage of 20th century ideologies and wars.

As is known, the tangible heritage of the Second World War, especially the graves of soldiers of different armies (the military cemeteries from the First World War and the Second World War in Vingis Park and in Antakalnis cemetery) is mostly the concern of foreign countries, public organisations in Germany and Russia, or official bodies. For Lithuanians, these cemeteries have become 'foreign' and discursive and remain rather 'invisible'. This tendency is also illustrated by the indifference towards memorials to Soviet soldiers still carrying the message of 'liberation', and demanding respect for 'heroes who died for the freedom of their motherland'.

After regaining independence in 1990, a new problem received a significantly greater public response: the actualisation of the memory of the Holocaust, which, as we know, was faced not only by Lithuania but also by other post-communist countries. All the attempts to tackle it had and still have not only political and legal, but also cultural and economic consequences. The first steps towards the recognition of the Jewish heritage and history are already being taken in this country, and this shows that academic interest, perhaps determined by political conjuncture, for this topic is currently very high. It is also shown by the regeneration of the Jewish material heritage, and the marking of the memory of the Holocaust (with commemorative plaques in Vilnius' Jewish ghetto, the recreation of part of the Jewish historical quarter, and so on). Members of this community are also the most active in attempting to protect their heritage from the unbridled development of new buildings (the dispute over the boundaries of the old Jewish cemetery in the Šnipiškės district).

Obviously, moderate or stormy reactions in the case of highlighting the 'alien' heritage are mostly influenced by conflicting nationalistic attitudes, the freshness of historical traumas in the collective memory, and the lack of an efficient chronological and psychological distance. A good example, as an illustration, is the quite recent conflict between Polish and Lithuanian Catholics over the treatment of St Faustina Kowalska's material and spiritual heritage (she lived in Vilnius between 1933 and 1936). The aim of the Catholic Church to universalise

what until then was treated as the purely 'Polish essence' of the teaching of Divine Mercy spread by visionary St Faustina and the material attributes of this cult, especially the miraculous painting of the Merciful Jesus, came up against harsh resistance among Polish believers. Despite these protests, the painting was finally moved from a Polish church to a neighbouring church especially devoted to the cult of Divine Mercy, in which the image is worshiped in Lithuanian and in Polish. There is no doubt that this conflict was also directly inspired by echoes of the interwar dispute over the national and state belonging of the city of Vilnius.

In turn, opponents of A. Lukashenko's authoritarian regime in Belarus, in order to construct an alternative for the official Soviet identity discourse, also look back to the times of Vilnius and the Grand Duchy of Lithuania, resurrecting questions of 'belonging' and the 'sharing' of cultural values, which also raise the potential for conflict with the Lithuanians.³⁰ This suggests that 'stereotypes and disputes over the nature of the Grand Duchy of Lithuania and claims to Vilnius not only had but still have implications for relations between neighbouring countries, and also leave a footprint in the identities of nations in today's Lithuania: Lithuanian, Polish, Russian, Belarusian etc.'³¹

However, it could be stated that, apart from the complicated cases mentioned above that have attracted publicity, the Lithuanian ethno-linguistic majority apparently do not feel the obvious threat of multiculturalism, so that, little by little, the space of Vilnius is being marked by the signs of an 'alien' heritage and memory (old signboards uncovered on buildings in the Jewish quarter, commemorative plaques or streets named after the personalities of other nations). Thus, it is important to note a certain mental shift which has taken place over the last 20 years. Today people are no longer afraid of regional differences, of the heritage of different ethnic and confessional groups, as they were in the past.

So, despite the persistence of the Lithuanian ethno-linguistic mono-perspective image of the past, tendencies to look step by step at the urban heritage in a more multi-perspective way arise. In fact, no country or city can be completely 'owned' or appropriated by one nation, especially big cities with an importance to the development of the whole region and full of inhabitants of various nationalities, especially 'world heritage' cities 'belonging to all'.

³⁰ А. Филюшкин, "Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого Княжества Литовского". *Ab Imperio*, № 4, 2004, с. 561-601. "Як Вільня сталася жамойцкім горадам? / 150 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі", <http://knihi.com/pytanni/index.html>; I. Воранаў, "Вільня-Вільно-Вільнюс: Гісторыя аднаго горада", <http://www.library.by/portalus/modules/belarus>

³¹ А. Bumblauskas, "Kaip galima derinti žvilgsnį į LDK paveldą?" (How is it possible today to combine a look at the heritage of the Grand Duchy of Lithuania?), *Naujasis židinys- Aidai*, 2003, no. 4, 182.

Conclusions

We can see embodied in the shape and form of contemporary Vilnius and its public spaces the values of modern Lithuanian nationalism, as well as (to a much lesser degree) multicultural values. Sometimes they overlap. For example, in the preparations for accession to the European Union in 2003, we saw the actualisation of the figure of King Mindaugas (circa 1200-1263) and also related efforts at the actualisation of his name in the cultural memory of Vilnius' landscape. Then the role of the king as the first Lithuanian 'euro-integrator', who accepted Catholic baptism in 1251, was strongly emphasised.

'Messages' encoded in cityscapes representing certain plots in the collective memory obviously dominate the level of the 'capital city', while the history of the 'city' in the strict sense, reflecting elements of the 'politics of memory', are quite scarce, and they do not form any logical system. They play quite a significant role when talking about commemorative plaques and street names, but the question as to which out of all the forms of commemoration of the collective memory mentioned is the most effective requires a separate study.

Efforts to keep parts of the grand nationalist narrative and their incarnation in the cityscape (the era of the grand dukes, the National Revival, the anti-Soviet resistance, and the beginning of the current period of independence are still perceived as 'fundamental pillars' of Lithuanian statehood) show the still-existing tendencies of a fragmented and incoherent 'politics of memory'. Thus, despite the fact that the academic stratum puts much effort into deconstructing and demythologising the ethno-linguistic (but not civic) nationalist narrative, one gets the impression that perhaps strategists of the contemporary 'politics of memory' do not see any real alternative to it?

The vitality of the romanticised nationalist narrative, and at the same time its weakness in the Vilnius cityscape, allows us today to talk about some 'rifts' in what might be called 'the modern civic or liberal narrative', in Lithuanian historical culture, collective memory and the forms of its expression. By this, we mean the elements of a democratic, multicultural and civil society and its signs, formed not only on the basis of the ethno-linguistic concept of society, but symbolically and value-existentially embodying aspects of 'statehood', 'citizenship', 'liberal democracy', and others. Although the maintenance or creation of the grand new narrative is delayed today or made questionable due to the postmodern socio-political atmosphere that rejects those efforts as hiding totalitarian intentions and furthering the manipulation of society's collective memory, the question remains open whether society on the whole can live without uniting values, which are usually generated and broadcast with the help of the grand narratives.

Traditional means of memory politics (museum exhibitions, commemorative plaques, monuments, street names, and so on) continue the politics of commemoration of the multicultural past of cities which started in the Soviet

period, even though this is done mainly for local cultural communities that are interested in this topic or due to pressure from foreign embassies, which seek to introduce their collective 'memory places', personalities and signs into historic townscapes. However, it is not possible yet to talk about the purposeful, creative and coherent management of the resources of Vilnius' multicultural heritage, mainly because of the fact that both the national cultural policy in general and the current system of heritage protection in this regard tend to be limited to the solution of individual cases, or to just talking. In addition, in order to develop future scenarios, there is a lack of a deeper and multi-disciplinary, multi-perspective research into these questions.

Partition and Post-War Violence: Case Study of Moldova and Pridnestrovie

Carter Johnson

Abstract

Partition advocates argue that ethnic groups must be separated completely in order to prevent renewed violence but Moldova is an exception with its large “stay-behind” minority and a lack of renewed violence. This chapter uses Moldova to develop partition theory, presenting an institutionalist explanation that focuses on the interaction between state-building and minority collaboration in a post-war context. The chapter argues that strong state institutions create an incentive for ethnic minorities to collaborate with the state, regardless of minority preferences, and this helps maintain peace. The case of Moldova reinforces the importance of state-strength in avoiding inter-ethnic conflict renewal. Both Pridnestrovie/Transnistria and Moldova were a relatively strong state, which is unusual in a post-war, post-partition situation, and these relative strengths reduced the likelihood of conflict recurrence.

Keywords: Moldova, Transnistria, Pridnestrovie, Partition, Civil War, Conflict, Post-Soviet

Partition advocates argue that ethnic groups must be separated completely in order to prevent renewed violence. While cross-national evidence supports that theory, there are several puzzling examples of partitions that leave large “stay-behind” minorities but do not experience renewed violence. This empirical puzzle exists because the micro-theory of partition has not been developed. I begin to address this gap here through an examination of Moldova, case of partition with a large stay-behind minority that did not experience violence. I present an institutionalist explanation that focuses on the interaction between state-building and minority collaboration in a post-war context. I argue that strong state institutions create an incentive for ethnic minorities to collaborate with the state, regardless of minority preferences, and this helps maintain peace. However, preferences become important where institutions are weak and members of the ethnic minority have the opportunity to defect, which increases the likelihood of violence. I argue that neighboring states frequently exploit this situation, exacerbating the potential for violence.

The case of Moldova reinforces the importance of state-strength in avoiding inter-ethnic conflict renewal. Both Pridnestrovie and Moldova were relatively strong states, and I argue that this unusual situation in a post-war, post-partition state reduced the likelihood of conflict recurrence.

Moldova and Pridnestrovie: Ethnic War Termination

The case of post-partition Moldova further confirms the importance of state-building to avoid ethnic civil war recurrence. Despite large stay-behind minorities located in both rump-Moldova and the newly created Pridnestrovie, Moldova has not experienced any post-war violence since its termination in 1992.

The Correlates of War project codes the Moldova-Pridnestrovie war as officially ending on July 21, 1992, when a peace agreement was signed between Boris Yeltsin, Russia's president, and Mircea Snegur, Moldova's president. A division of Russia's armed forces was given the right to keep the peace, much like in the case of Georgia-Abkhazia.

Pridnestrovie contained about 40% ethnic Romanians at the end of 1992 while Moldova contained about 30% ethnic Slavs. The war displaced over 100,000 people, possibly as high as 200,000, who fled mainly along ethnic lines, with ethnic Romanians fleeing to Moldova and ethnic Slavs fleeing to Pridnestrovie or beyond to Ukraine.¹ However, as soon as the war ended the vast majority of these refugees returned to their homes. Unlike other cases of post-partition with large minorities, such as Georgia-Abkhazia, there was no recurrence of violence.

When the war ended with the July ceasefire, there was an expectation that fighting would resume. As Time's correspondent² to the region wrote at the time, "there is serious doubt [the ceasefire] will hold." How is it that an ethnic civil war that ends in a partition with significant stay-behind minorities does not experience any renewal of violence?

Moldova and Pridnestrovie avoided violence, in part, because the strength of each state was relatively high at the end of the war, decreasing the opportunity for violence.

Moldova and Pridnestrovie: Early State Consolidation

Two factors led to Moldova's relatively strong post-partition states. First, due to factors unique to Moldova's situation, Pridnestrovie authorities managed to secure territorial control *before the separatist war began*. As I will detail below, Pridnestrovia forces were able to consolidate control in 1989-1990 during

¹ Based on various expert opinions in Moldova and backed by Facts on File World News Digest, September 3, 1992, "Moldova Said to Prepare For Union with Romania; Shaky Peace Imposed in Separatist Area." The Norwegian Refugee Council reports up to 51,000 internally displaced people and 80,000 refugees. Another report stated that at least 102,000 people were displaced during the conflict. See Nantoi, Oazu. 1999. Report on the Problem of Internally Displaced Persons in the Republic of Moldova. Chisinau. However, records from a survey conducted in 1999 on the displaced have been lost or misplaced, according to UNHCR and Oazu Nantoi.

² George J. Church, "Splinter, Splinter Little State. (Consequences of various self-determination movements)", *Time*, 1992, 36-39.

an interregnum when the Soviet forces were not active, yet Moldova was not independent. Thus, most of the territory never became contested and never shifted between one force and another. Second, the state security infrastructure in both territories was not severely affected by the war, leaving it capable of maintaining territorial control in the post-war period. State strength was maintained through the war because the war itself was relatively brief and geographically concentrated in only two urban regions of the country.

Pre-war Secession

Much has been written about Moldova's separatist war and its consequences. What is less known about this separatist struggle, however, is that the war itself was *not waged by Tiraspol to gain independence*, but rather *waged by Chişinău to regain lost territory*. Tiraspol, in 1992, was defending its de facto independent status. International Crisis Group, for example, reports that, "The 14th Army [i.e., Russia] intervened in the fighting there on 20 June. While this helped to establish a cease-fire, it also secured Transdniestria's de facto independence." I argue that Pridnestrovie had obtained de facto independence long before 1992.³

The federal states comprising the Soviet Union began seeking increased autonomy in the late 1980s.⁴ As Moldova gained control over its legislature in 1989, pressing for increased use of Romanian language and the possibility of joining neighboring Romania, authorities in the Slavic-dominated Pridnestrovian region began uniting behind a movement to remain within the Soviet Union⁵ Regional "workers' councils" in the eastern territory of Moldova were dominated by ethnic Slavs, who readily identified with authorities in Moscow, not the increasingly nationalist authorities in Chişinău. The adoption of a language law in 1989, which promoted Romanian to the status of official language, was a focal point of protests throughout the eastern region, uniting non-Romanian speakers to resist Moldovan independence efforts. The most important of these was the Unified Council of Working Collectives (*Ob'edinennyye Sovet Trudovykh Kollektivov*), formed August 11, 1989 from several workers collectives in the eastern region of Moldova.

³ International Crisis Group. 2003. *Moldova: no quick fix*. Brussels: ICG.

⁴ Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (New York: Cambridge University Press, 2002).

⁵ The territory of Pridnestrovie had been an autonomous region within the Soviet Union during the inter-war period, during which the rest of Moldova had been part of Romania; thus the idea was not completely novel. Charles King, *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000).

When Moldova declared its sovereignty in June 1990, officials in Tiraspol responded with their declaration of independence from Moldova, forming the Pridnestrovian Moldovan Soviet Socialist Republic (PMSSR) as a constituent part of the Soviet Union on September 2 of the same year (Associated Press 1990). PMSSR parliamentary elections were organized on November 25, 1990 and Igor Smirnov was elected president of PMSSR by parliament on November 29. By this point the separatist authorities had already formed military detachments by stealing arms from local Soviet weapons depots.⁶ In May, 1991 a PMSSR Ministry of Interior and prosecutor's office were formed and parliament issued an order for all policemen on PMSSR territory to obey authorities. Municipality after municipality and region after region throughout the eastern territory pledged allegiance to the new authorities in Tiraspol over the following year.⁷ When Moldova declared independence from the Soviet Union on August 27, 1991, PMSSR ordered all Soviet military units to obey PMSSR jurisdiction, which was largely followed. Many of the factories in that region had predominantly Russian-speaking workers while management teams were subordinate to Moscow; this further encouraged the workers' collectives to side with Tiraspol authorities rather than subordinate themselves to Chişinău.

Several regions in the center of the nascent PMSSR, however, were dominated by ethnic Romanians and refused to submit to Tiraspol's new authorities. Those regions were coopted through a combination of intimidation and force, with several police stations, courts, and state prosecutors' offices surrounded by militia loyal to Tiraspol, forcing pro-Moldovan authorities to leave the territory or switch allegiance.⁸

In any other country, such blatantly provocative actions by separatist challengers would result in military action from central authorities to subdue them. However, Moldova was not yet independent and Chişinău therefore did not control an army or state-wide interior ministry troops. Rather, interior ministry troops and the army were controlled by Moscow, and Moldova's police forces were controlled at the municipal and district level. As such, Chişinău did not have a monopoly on the legitimate use of force and had no means with which

⁶ Charles King, *Foreign Policy* 97, 1994, 106-121.

⁷ Interviews with authorities in Pridnestrovie today claim this was entirely voluntary, based on fears of Moldova uniting with Romania, as well as a desire to remain within the socialist framework of the USSR. It is, of course, impossible to gauge the degree to which these municipalities joined voluntarily or were forced by an emerging militia.

⁸ There were reports of police stations being surrounded by PMSSR security forces, as well as the publication of names of Moldovan police who refused to pledge loyalty to PMSSR (Trudovoi Tiraspol, November 27, 1991). Vladimir Socor, "Creeping Putsch in Eastern Moldova", *RFE/RL Research Report*, 8-13, 1992.

to prevent Tiraspol from establishing parallel state structures. Chişinău could have appealed to Moscow to send in its forces – in fact it rejected such an offer from Moscow (New York Times 1990) – but the newly elected legislature was more concerned with its own intentions to separate from the Soviet Union and therefore was reluctant to bring additional Soviet troops on to its territory.⁹

This is not to suggest Moldova made no attempts prior to the war's onset. Evidence of Pridnestrovia's territorial control was evident already on November 2, 1990, when Chişinău dispatched Moldovan police to the town of Dubossary on the east side of the River Prut. As they attempted to cross the bridge, gun-shot fire began, resulting in at least three deaths.¹⁰ Soon after, Pridnestrovia began institutionalizing its own militia, the Republican Guard. Only in a few small regions was control still contested by the start of 1992, and it was in those two regions that actual violence began. Moldova began forming its own army only in spring 1992¹¹ According to key actors involved in the events, it was only after this inchoate military began to form that more decisive military actions were taken by Chişinău against the separatist Pridnestrovia authorities (Personal Interview, Viorel Cibotaru, August 4, 2008).

The important conclusion to draw from this section, however, is that the regime itself had established control over most of Pridnestrovia before the start of the ethnic civil war. This is significant as part of the explanation for why violence did not recur despite the presence of large stay-behind minorities.

Isolated war

The second reason why we do not see a recurrence of violence is because the war itself was short and isolated, leaving the structures of government power in Pridnestrovia and Moldova almost entirely intact. In spring 1992, the heaviest period of the conflict broke out, but even this was isolated to two urban centers, Bendery and Dubossary. Fighting was fierce, but remained isolated. The damage,

⁹ Negotiations between Chisinau and Comrat, capital of a separate secessionist struggle in Moldova's south did result in the deployment of 500-800 Soviet Interior Ministry troops. See *The Advertiser*, October 30, 1990, "New nationalist push erupts in the USSR"; Official Kremlin Int'l News Broadcast October 30, 1990, "Correspondent Report"; TASS, November 2, 1990, Friday "Urgent – Emergency Imposed in 3 Moldavian Cities"; *The New York Times*, November 4, 1990 "EVOLUTION IN EUROPE; Moldavia Rejects Army's Aid in Ethnic Unrest".

¹⁰ James Carney, "In Moldavia, what's yours is mine. (Moldavians march for sovereignty)", *Time*, November 12, 1990, 46.

¹¹ The army was formally established September 3, 1991, but this was only a presidential declaration (*ukaz*). The Ministry of Defense was only established in February of the following year. Pavel Creanga, *Ia Khochu Rasskazat' (Vspominanie s Ostryim Syuzhetom)* (Chişinău: Presa, 1998), 118.

therefore, to the security apparatus of the state was minimal and did not impact the vast majority of the territory under Moldovan and Pridnestrovie control.

With territorial control secured as the war ended, the opportunities for shifting territorial control over to Moldova were significantly diminished. First, the Moldovan state was able to monopolize the use of force on its rump territory, preventing illegal armed formations from attempting to destabilize Pridnestrovie. According to the then-head of the Moldovan Secret Service, Moldova did try to destabilize Pridnestrovie, but this initial attempt failed as the men were arrested by Pridnestrovia security forces (the so-called Ilascu affair). Realizing their inability to penetrate Pridnestrovie easily, and the complicated consequences of such actions, the government discontinued such approaches (Interview, Plugaru, August 23, 2008). Second, with a strong state, stay-behind minorities collaborated with state authorities on each side, regardless of their individual preferences.

If Moldova had wanted to retake territory, it would have meant certain warfare, and warfare with Russia. In addition, one of the key differences between Moldova's peace with Pridnestrovie and violence in other post-partition countries, like Georgia, is the role of Russia. Russia's armed forces more clearly favored Pridnestrovie during and after the ethnic civil war, whereas in Georgia, Russia's armed forces were ambivalent, at times supporting Abkhazia and at times Georgia. This ambivalence was compounded by Abkhazia's ambivalent position towards territorial control in lower Gal.

Moldova's situation stands in stark contrast to Abkhazia, where the war itself devastated the Abkhaz state, where security force personnel were weak, and where armed insurgents interfered with Abkhaz state-building efforts, preventing them from securing effective control over lower Gal in the years preceding the ceasefire.

Conclusion

Pridnestrovie had a large stay-behind minority during their post-war, post-partition period, but experienced no violence. The first conclusion to draw from this case is that the theory of the ethnic security dilemma (Kaufmann 1996) is incorrect: Pridnestrovie's ethnic Romanian minority remained peaceful and collaborated with the state showing that ethnic identities, despite ethnic war, do not deterministically lead to renewed conflict when minorities remain within a state controlled by the "enemy" ethnic group. The critical factor, I argued, was the state's ability to maintain territorial control, which allows it to induce minority collaboration, usually through threats of retaliation for non-collaboration.

I also argued that two unique factors surrounding Pridnestrovie's secession – (i) its state consolidation prior to the war and (ii) the limited and geographically

concentrated nature of the war – allowed it to emerge from the war and partition in a relatively strong position. The security apparatus and state institutions were strong, encouraging minority civilian collaboration, and making any attempts to destabilize the country militarily difficult. If Moldova had sought to reclaim territories dominated by ethnic kin Romanians, it would have meant certain warfare with Pridnestrovie and Russia; the Moldovan state was not prepared to engage in such direct military confrontation. These results are helpful because they more clearly identify the causes of peace and violence in post-partition environments.

From a policy perspective, while partitions that leave sizeable stay-behind minorities are more dangerous statistically, it is nevertheless possible to leave stay-behind minorities after partition and maintain peace, but state-strength is critical to that outcome, and state-building requires enormous international efforts that are still being worked out today.¹²

Sources

- Associated Press. 1990. Moldavian Leader Urges Calm, Rollback of Laws Fueling Ethnic Strife. *Associated Press*, November 4.
- Beissinger, Mark R. 2002. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. New York: Cambridge University Press.
- Beissinger, Mark R., and Crawford Young, eds. 2002. *Beyond State Crisis? Postcolonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.
- Bermeo, Nancy, ed. 1992. *Liberalization and Democratization: Change in the Soviet Union and Eastern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bloom, Mia, and Roy Licklider, eds. 2007. *Living Together after Ethnic Killing: Exploring the Chaim Kaufmann Argument*. New York: Routledge.
- Brubaker, Rogers. 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Carney, James. 1990. In Moldavia, what's yours is mine. (Moldavians march for sovereignty). *Time*, November 12, 46.
- Carothers, Thomas. 2002. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy* 13 (1):5-21.
- Chandra, Kanchan. 2006. What Is Ethnic Identity and Does It Matter. *Annual Review of Political Science* 9:397-424.
- Chiozza, Giacomo, and H.E. Goemans. 2004. International Conflict and the Tenure of Leaders: Is War Still Ex Post Inefficient? *American Journal of Political Science* 48 (3):604–619.
- Church, George J. 1992. Splinter, Splinter Little State. (consequences of various self-determination movements). *Time*, 36-39.

¹² See U.N.'s Peace building Commission on July 22, 2009

- Collier, Paul, Lani Elliott, Havard Hegre, Anke Hoeffler, Marta Reynal-Querol, and Nicholas Sambanis. 2003. *Breaking the Conflict Trap*. Washington, DC: World Bank.
- Collier, Paul, Anke Hoeffler, and Mans Soderbom. 2001. On the Duration of Civil War. In *World Bank Policy Research Working Paper No. 2681*. Washington, D.C.: World Bank.
- Collier, Paul, and Nicholas Sambanis. 2002. Understanding Civil War: A New Agenda. *Journal of Conflict Resolution* 46 (1):3–12.
- Collier, Paul, and Nicholas Sambanis, eds. 2003. *Understanding Civil War: Evidence and Analysis*. Vol. 1 & 2. Washington, D.C.: World Bank Publications.
- Creanga, Pavel. 1998. *Ia Khochu Rasskazat' (Vspominanie s Ostrym Syuzhetom)*. Chişinău: Presa.
- Croft, Michael. 1996. Georgia. *Peacekeeping and International Relations* 25 (4).
- Dobbins, James, Seth G. Jones, Keith Crane, and Beth Cole De Grasse. 2007. *The Beginner's Guide to Nation Building*. Santa Monica, CA: RAND.
- Downes, Alexander. 2001. The Holy Land Divided: Partition as a Solution to Ethnic Wars. *Security Studies* 10 (4):58–116.
- Downes, Alexander. 2004. The Problem with Negotiated Settlements to Ethnic Civil Wars. *Security Studies* 13 (4):pp. 230–279.
- Doyle, Michael W., and Nicholas Sambanis. 2006. *Making War and Building Peace*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Esty, Daniel C., Jack A. Goldstone, Ted Robert Gurr, Pamela T. Surko, and Alan N. Unger. 1995. Working Papers State Failure Task Force Report. In *Science Applications International Cooperation*. McLean, Va.
- Fearon, James. 1998. Commitment Problems and the Spread of Ethnic Conflict. In *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, edited by D. Lake and D. Rothchild. Princeton: Princeton University Press.
- Fearon, James. 2004. Why Do Some Civil Wars Last So Much Longer than Others? *Journal of Peace Research* 41 (3):275–301.
- Fearon, James, and David Laitin. 2003. Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *The American Political Science Review* 1:75–90.
- Fearon, James, and David Laitin. 2007. *Civil war Termination*: Stanford University.
- Glaser, Charles. 1997. The Security Dilemma Revisited. *World Politics* 50 (1):171–201.
- Goemans, H.E. 2000. *War and Punishment: the Causes of War Termination and the First World War*. Princeton: Princeton University Press.
- Gurr, Ted Robert. 1993. *Minorities at Risk*. Washington, DC: United States Institute for Peace.
- Gurr, Ted Robert. 2000. *Peoples versus States: Minorities at Risk in the New Century*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Hannum, Hurst. 2004. Territorial Autonomy: Permanent Solution or Step toward Secession? In *Facing Ethnic Conflicts: Toward a New Realism*, edited by A. Wimmer, R. J. Goldstone, D. L. Horowitz, U. Joras and C. Schetter. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield.
- Herbst, Jeffrey. 1996/97. Responding to State Failure in Africa. *International Security* 21:120–144.
- Horowitz, Michael C., Alex Weisiger, and Carter Johnson. 2009. The Limits of Partition. *International Security* 33 (4):203–210.

- International Crisis Group. 2003. Moldova: no quick fix. Brussels: ICG.
- Jenne, Erin K. 2004. A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia. *international Studies Quarterly* 48:729-754.
- Jenne, Erin K. 2007. *Ethnic Bargaining: the Paradox of Minority Empowerment*. Ithica: Cornell University Press.
- Jervis, Robert. 1978. Cooperation under the security dilemma. *World Politics* 30 (1):167-214.
- Johnson, Carter. 2008. Partitioning to Peace: Sovereignty, Demography, and Ethnic Civil Wars. *International Security* 32 (4):140-170.
- Kalyvas, Stathis. 2006. *The Logic of Violence in Civil War*. New York: Cambridge University Press.
- Kalyvas, Stathis. 2008. Ethnic Defection in Civil War. *Comparative Political Studies* 41 (8):1043-1068.
- Kaufmann, Chaim. 1996. Possible and Impossible Solutions to Ethnic Wars. *International Security* 20 (4):136-175.
- Kaufmann, Chaim. 1998. When All Else Fails. *International Security* 23 (2):120-156.
- Kaufmann, Chaim. 2007. Living Together After Ethnic Killing: in Theory, in History, and in Iraq Today. In *Living Together after Ethnic Killing: Exploring the Chaim Kaufmann Argument*, edited by M. Bloom and R. Licklider. New York: Routledge.
- King, Charles. 1994. *Foreign Policy* 97:106-121.
- King, Charles. 2000. *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- King, Charles. 2001. The Benefits of Ethnic War: Understanding Eurasia's Unrecognized States. *World Politics* 53 (4):524-552.
- Licklider, Roy. 1995. The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945-1993. *The American Political Science Review* 89 (3):681-690.
- Nantoi, Oazu. 1999. Report on the Problem of Internally Displaced Persons in the Republic of Moldova. Chişinău.
- New York Times. 1990. EVOLUTION IN EUROPE; Moldavia Rejects Army's Aid in Ethnic Unrest. *The New York times*, November 4.
- Posen, Barry. 1993. Ethnic Security Dilemma. *Survival* 35 (1):27-47.
- Sambanis, Nicholas. 2000. Partition as a Solution to Ethnic War: An Empirical Critique of the theoretical Literature. *World Politics* 52:437-483.
- Sambanis, Nicholas. 2004. Using Case Studies to Expand Economic Models of Civil War. *Perspectives on Politics* 2 (2):259-279.
- Shchegoleva, Irina. 1994. Abkhazian and Russian Lawmakers Discuss Problem of Refugees. *TASS*, 07/28/94.
- Socor, Vladimir. 1992. Creeping Putsch in Eastern Moldova. *RFE/RL Research Report*, 8-13.
- Stedman, Stephen John, Donald Rothchild, and Elizabeth M. Cousens, eds. 2002. *Ending Civil Wars: the Implementation of Peace Agreements*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner.
- The New York Times (no author). 1998. Fighting Breaks Out in Georgia Buffer Region. *The New York Times*, 05/27/98, 3.
- Toft, Monica Duffy. 2003. *The Geography of Ethnic Violence*. Princeton: Princeton University Press.

- Walter, Barbara. 2002. *Committing to Peace: The Successful Settlement of Civil Wars*. Princeton: Princeton University Press.
- Walter, Barbara. 2004. Does Conflict Beget Conflict? Explaining Recurring Civil War. *Journal of Peace Research* 41 (3):371-388.
- Walter, Barbara. 2006. Building Reputation: Why Governments Fight Some Separatists but Not Others. *American Journal of Political Science* 50 (2):313-330.
- Way, Lucan A. 2005. Authoritarian State Building and the Sources of Political Competition in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine. *World Politics* 57 (2):231-261.

The “Foundations of Orthodox Culture” - A New Subject in Russian State Schools

Jutta SCHERRER

Abstract

Since September 2012 “Foundations of Orthodox culture” is taught in all Russian state schools for children in 4th and partially 5th grade. The new subject is one of the six modules being offered under the general title “Foundations of religious cultures and secular ethics” among which pupils and/or parents have to choose. The article shows the main tendencies of the public debates connected with the Russian Orthodox Church’s attempt of “culture building” through its influence on the state school system. The first part of the article presents the main phases of the controversial debates on religious education; the second part analyses some textbooks of the new subject “Foundations of Orthodox culture”; and the third part discusses the relation of the Church’s understanding of Orthodox culture and culturology.

Keywords: Russian Orthodox Church, State-Church relations in Russia, Religious education, Civil society, Culturology, Orthodox culture, textbooks of culturology and Orthodox culture

In September 2012 “Foundations of Orthodox culture” (*Osnovy pravoslavnoj kul'tury*)* became a mandatory subject in all Russian state schools for children in the 4th and (partially) 5th grade. It took the Russian Orthodox Church about two decades to reach this goal. In what follows, I would like to show some of the main tendencies of the public debates connected with the Russian Orthodox Church’s attempt of “culture building” through its influence on the state school system.

I am not a specialist either in the Russian Orthodox Church or in pedagogical learning processes in schools. My interest in discussions about religion, education and politics in Russia, which arose around the “Foundations of Orthodox culture”, is part of my larger research on the identity construction process of post-communist Russia in which the Russian Orthodox Church plays a significant role. In this context, I am also interested in the politics of rewriting Russian history, which includes textbooks and curriculum materials. In my book on *kul'turologija* (here translated as culturology) I analyzed the textbooks of this

* The transliteration in this article follows the system used by European Slavic studies which is slightly different from the Anglo-American one.

mandatory subject introduced in 1992 as an obligatory general education course for all first year university students in every discipline, and two years later as part of the senior-grade curriculum in all state high schools.¹ The new subject was intended to reorient the post-communist Russian youth by filling the ideological vacuum left after the disintegration of the Soviet system. Cultural values and norms, searched for in long time ignored pre-revolutionary traditions of Russian history and culture, were reevaluated as a new source of meaning and as a tool which would help to construct a post-Soviet identity and a usable past. Orthodox religion and spirituality were presented as the main source of Russian culture and mentality.

The new methodological paradigm of the so called civilisational approach to history (*civilizacionnyj podkhod k istorii*), which was directly inspired by *kul'turologija*, sees in religions the foundations of civilisations (in opposition to the socio-economical formations of historical materialism). Danilevskij, Spengler and Toynbee with their theories of cycles and, more recently, Samuel Huntington's "clash of civilisations" were integrated into *kul'turologija*, which during its first years was exclusively taught by former professors and lecturers of Marxism-Leninism, scientific atheism, historical materialism, etc. They were also the authors of the first textbooks of *kul'turologija* still in use today. The "cultural/civilizational turn" made the new culturologists discover the Russian Orthodox Christianity and Russian religious thinkers such as Solov'ev, Berdjaev, Bulgakov, Florenskij and others as a major component of Russian culture or civilization (here the terms are used interchangeably). The fact that the pre-revolutionary Russian Orthodox Church was utterly critical of the religious philosophers and their "lay theology" (*Laientheologie*)² is totally ignored by the authors of these textbooks on *kul'turologija*.

My interest in *kul'turologija* led me to the subject of *Osnovy pravoslavnoj kul'tury* (Foundations of Orthodox culture) which the Russian Orthodox Church proposed to introduce into all state and municipal schools of the Russian Federation as a mandatory subject. What understanding of "Orthodox culture" is this subject intended to transmit to ten to eleven-year old young pupils all over the

¹ For a detailed analysis of culturology see Jutta Scherrer, *Kulturologie. Russland auf der Suche nach einer zivilisatorischen Identität* (Göttingen: Wallstein, 2003). See also Jutta Scherrer "Kul'turologija i učebniki po kul'turologii v Rossii glazami zapadnogo istorika", *Vestnik instituta Kennana v Rossii*, no. 4, 2004, 20-31 and "The 'cultural/civilizational turn' in post-Soviet identity building", in: P.A. Bodin, S. Hedlund, E. Namli (editors), *Power and Legitimacy – Challenges from Russia* (London and New York: Routledge, 2013), 152-168.

² The expression was created by Tomáš Garrigue Masaryk in his outstanding book on Russian historical and religious philosophy: *Russland und Europa. Studien über die geistigen Strömungen in Russland* (Jena: Eugen Diederichs, 1913).

country? What is the general understanding of culture that the Church's hierarchy wants to convey to the young generation? Why does the Church use the new discipline *kul'turologija* to introduce its own subject into the school curriculum? Why does the Church benefit from the accepted position of *kul'turologija*? Is this just a strategy to realize its main goal of *vocerkovlenie* (churchizing) of the Russian youth by means of confessional, catechetical instruction under the guise of "Orthodox culture"? Is the "Foundations of Orthodox culture" a kind of *kul'turologija* for children, as some critics imply?

I am not going to discuss here the Church's public and political actions against certain manifestations of modern art such as the exhibitions in the Moscow Sakharov Center for Human Rights "Attention, religion!" ("*Ostorožno religija*") organized by Jurij Samodurov in 2003 or "Forbidden Art" organized by Andrei Yerofeev in 2007 or its more recent condemnation of the Pussy Riot (which show the heavy influence of the fundamentalist current inside the Church). My point is not to discuss the "*Kulturkampf*" of the Church (or its fundamentalists) but rather to analyze its understanding of "Orthodox culture" in the case of its proposal (and defense) of the course "Foundations of Orthodox culture".

I. Debates on "Foundations of Orthodox culture"

Before discussing some textbooks for teaching "Foundations of Orthodox culture", I want to recall the main phases of the controversial debates on religious education which have been going on in Russia for over two decades. They reflect the ambivalent character of Church-State relations in post-Soviet Russia and at the same time the interests and dynamics of a nascent civil society. In fact, the ongoing debates around the "Foundations of Orthodox culture" are as revealing as the textbooks themselves regarding the choice between teaching the history of religion and transmitting the Orthodox faith.

The most important phases in the evolution of these debates were the following:

- The millennium of the Christianization of Russia (or better: "the Rus'") in 1988, which brought the Orthodox Church back to public attention.
- From 1990 on religious education began to be discussed in Russia.
- A rather liberal law "On the Freedom of Conscience and Religious Associations" was adopted under Gorbachev in 1990. By allowing all religious communities to exercise their rights, it reflected a sort of religious pluralism.
- In 1997 this law was revised under considerable pressure from the Russian Orthodox Church and "opened the possibility to consider the

significance of Orthodoxy as dominant among the four 'traditional religions of Russia' – Christianity, Islam, Buddhism, Judaism," since in Russia by now "Orthodoxy occupied the place of Christianity."³

- The preamble of this law recognizes the "special role of Orthodoxy in the history of Russia and in the establishment and development of its spirituality (*dukhovnost'*) and culture," as well as the "special contribution of Orthodoxy to the formation of the Russian state".

President Boris Yeltsin proclaimed in numerous discourses the "spiritual and moral renaissance (*vozroždenie*) of Russia" and the "consolidation of inner peace between the state and society," which could not be realized without the Church's active role.

- Notwithstanding a long period of atheistic education imposed by the Soviet system, from 1991 on, according to several surveys, more than 60 % of the respondents from all age groups said that they have a positive attitude towards religion and that the Russian Orthodox Church is the institution in which they have most confidence.⁴

Educational reforms in the 1990's under Yeltsin (which included the creation of *kul'turologija*) encouraged the Church hierarchy to establish religious education and theology in state schools and state universities. In some state schools, especially in those regions where governors were sympathetic to the Orthodox Church, Orthodox priests were teaching the "Zakon Božij" (God's law) on a voluntary basis. The "Zakon Božij" was traditionally the instruction in catechism which was mandatory in Russian schools before 1917. The materials used by the priests in the early nineties came exclusively from pre-revolutionary times and obviously did not correspond to the post-Soviet reality. But in 1994 the Ministry of Education and Science banned religious education from state schools as a violation of the separation of Church and state anchored in the constitution. As a consequence, the Church hierarchy tried to overturn the ban and declared its catechism course a culturological topic (*kul'turologičeskij predmet*), which referred to the mandatory subject of culturology, and named it "Foundations of Orthodox culture" (*Osnovy pravoslavnoj kul'tury*). However, in the Church's understanding, this newly labelled course continued to be identical to "Foundations of Orthodox belief".

³ Valerij Ovcinnikov, "O pravoslavnom obrazovanii v Rossii", *Pravoslavnaia cerkov' pri novom patriarkhe*, edited by A. Malašenko and S. Filatov, (Moskva: Carnegie Center, 2012), 298.

⁴ For more empirical data concerning Russians' attitude to religion see Dmitrij Furman, Kimmo Kaariainen /Kääriäinen/, "Religioznost' v Rossii v 90-e gody XX-nacala XXI veka" in Kimmo Kaariainen /Kääriäinen/, Dmitrij Furman (eds.), *Starye cerkvi, novye verujuščie. Religija v massovom soznanii postsovetsoj Rossii* (Moskva/St.Petersburg: Letnij grustno, 2000).

In 1997 the Minister of Education and Science, Vladimir Filippov, recognized “Foundations of Orthodox culture” as an optional course with the restriction that it could not be taught by persons without a pedagogical formation. Priests were no longer allowed to teach in public schools. But no unified coherent program for teaching the “Foundations of Orthodox culture” was implemented, so that the catechism-based version continued to be used. As the discussions among the Church hierarchy show, the Church was well aware of the necessity to change pre-revolutionary textbooks on the “Law of God”. Already in 1996 at the Christmas Readings (an annual conference organized in Moscow by the Church’s Department for Religious Education and Catechisation), Patriarch Aleksej II offered to provide the Ministry of Education with a textbook on the “Foundations of Orthodox **belief**” (*vera*), which would correspond to the goals of the new era: “Both believers and nonbelievers should receive from it the life-giving force of Orthodoxy and the heights of its ideals.”⁵

Subsequently, different groups in Russian society, among them also educators, protested against the course “Foundations of Orthodox culture”. In 1999 Patriarch Alexej II responded to these protests by giving the following instruction to regional bishops: “If there are difficulties in teaching ‘Foundations of Orthodox dogma’ (*Osnovy pravoslavnogo veroučenija*), then they should call the course ‘Foundations of Orthodox culture’ (*Osnovy pravoslavnoj kul’tury*), since this will not raise objections from pedagogues and directors of secular schools who were educated as atheists”.⁶ On October 22, 2002, Minister of Education Filippov sent a letter to all regional educational authorities, recommending that “Foundations of Orthodox culture” be taught one hour per week in the first grades and two hours per week in the higher grades. He emphasized that this optional course corresponded both to the constitution and the educational law of the Russian Federation.

The letter of the Minister of Education provoked a backlash from Russian media and society who interpreted the introduction of the “Foundations of Orthodox culture” as an act of “desecularization” or “countersecularization”. Their main arguments were as follows. *First*, Russia is a secular state where no religion may be an official or obligatory ideology. *Secondly*, Russia is a state of many religions and many nationalities, and dividing people into groups according to their religion may actually provoke national and religious hatred. The proposed course was perceived as stressing the ethnic uniqueness and exclusiveness of Russian-Orthodox pupils. Jurij Afanas’ev, rector of the RGGU in Moscow,

⁵ Irina Papkova, “Contentious Conversation: Framing the ‘Fundamentals of Orthodox Culture’ in Russia”, *Religion, State & Society*, vol. 37, No. 3, September 2009, 296.

⁶ Ovčinnikov, *O pravoslavnom obrazovanii*, 299; N. Mitrokhin, *Russkaja pravoslavnaia cerkov’* (Moskva: 2004), 361.

claimed that the introduction of the subject was in direct contradiction to Russia's constitutional guarantees of freedom of the person and religious freedom.⁷ Human rights activists such as Sergej Kovalev and Lev Ponomarev from the group Acting Together (*Obščee dejstvie*) sent a letter in June 2003 to the Minister of Education, expressing concern over "the attempts by representatives of the Ministry of Education to use the implementation of 'religious studies' disciplines to impose a clericalist Orthodox and xenophobic ideology on state schools."⁸

Filippov's defenders responded by claiming that "Foundations of Orthodox culture" did not undermine the secular nature of education, since the course was "culturological". "Culturological" meant for them that pupils are being taught about Orthodoxy rather than being introduced to the Orthodox faith. However, a definition as vague as this was far from indicating a clear difference between the confessional (catechetical) and the culturological character of the "Foundations". Patriarch Alexej II himself underlined that he still considered "Foundations of Orthodox culture" a confessional subject when addressing himself to bishops in the regions: "If there are obstacles to teaching Orthodox religion (*veroučenie*), the course should be named 'Foundations of Orthodox Christian Culture'".⁹

Vladimir Filippov lost his job, among other reasons, as a result of the controversial debates on this topic. His successor Andrej Fursenko (Minister of Education since 2004) was against the teaching of "Foundations of Orthodox culture" at the federal level. Instead, he proposed a secular course on universal religions (*mirovye religii*), where subjects such as religious studies (*religiovedenie*) (introduced in 2000 by the educational *standarty* of the Ministry of Education), history of religion, history of world religions and history of religions in Russia would instruct pupils in a neutral way about Russia's different religions and thus play the role of an opposite pole to "Foundations of Orthodox culture".

But the Russian Orthodox Church opposed the implementation of this broad course on the history of religion. Wanting to preserve the confessional orientation of the subject "Foundations of Orthodox culture", Alexej II simply renamed it "Foundations of spiritual and ethical cultures" (*Osnovy dukhovnykh i etičeskikh kul'tur*). The adjective "Orthodox" was suppressed, but the content of the subject, recommended as compulsory, stayed the same.¹⁰

⁷ Keston Institute, <http://www.keston.org>, "Public opinion divided over tuition of Orthodox culture in state school", Keston News Service, 4 December 2002, posted 6 December 2002 on Religioscope.

⁸ Papkova, *Contentious Conversation*, 303.

⁹ Aleksej II in Nedumov, 2002, quoted in E. Lisovskaja and V. Karpov, "Orthodoxy, Islam, and the desecularization of Russia's state schools", *Politic and Religion*, 3, 2010, 290.

¹⁰ *Roždestvenskie čtenija*, January 2007.

Public disputes over the course “Foundations of Orthodox culture” continued even more sharply. In an open letter to President Putin published in *Novaja gazeta* on July 23, 2007 ten notable members of the Russian Academy of Sciences expressed concern over “the growing clericalisation of the Russian society” and the “active penetration of the Church into all spheres of public life.” The authors further asserted that a mandatory educational program, even if limited only to the “Foundations of Orthodox culture”, would be inappropriate in “a multiethnic, multiconfessional country.”¹¹ The Church’s response was swift. Patriarch Aleksey II stated that the letter was “an echo of the atheistic propaganda of the past,” while his successor Patriarch Kirill (Gundiaev) labelled the authors “gentlemen [who] want to see a return to the Soviet Union.”¹²

In changing the educational law in 2007, the Duma abandoned the regional component of the school curriculum concerning the conception of certain courses and the selection of teaching materials, which included the “Foundations of Orthodox culture”. From then on all courses had to be approved by federal authorities. In other words, the “Foundations of Orthodox culture” taught in quite a few regions in the previous ten years no longer had the right to exist. As a consequence, the Church developed a “clone” course for compulsory teaching called “Foundations of Religious Cultures and Secular Ethics” (*Osnovy religioznykh kul’tur i svetskoj etiki*), which it submitted to the Ministry of Education.

In an address to the Orthodox clergy in November 2007, Putin remarked that “Russian Orthodoxy has a particular role in our country’s history, in the formation of our statehood, culture, morals and spirituality / ... /. Today, we greatly value the /Church’s/ efforts to restore to our country’s life the ideals and values that served as our spiritual references for so many centuries/ ... /. The state and the Church have ample scope for working together to strengthen morality and educate the young generation, and of course, to preserve our country’s spiritual and cultural heritage.”¹³

A compromise between the Ministry of Education’s view and the Church’s insistence on religious and moral education was made when, in April 2010, president Medvedev introduced on an experimental basis a compulsory subject called “Foundations of religious cultures and secular ethics” (*Osnovy religioznykh kul’tur i svetskoj etiki*), which consisted of six optional subjects to be chosen by pupils and/or their parents. It was introduced as a pilot project into the

¹¹ Robert C. Blitt, *How to Entrench a De Facto State Church in Russia: A Guide in Progress*, 259.

¹² *Ibidem*, 261-262.

¹³ President Vladimir Putin, Speech at Meeting with Russian Orthodox Clergy to Mark the Ninetieth Anniversary of the Patriarchate’s Restoration (Nov. 20, 2007), JOHNSON’S RUSSIA LIST, 2007-#240, Nov. 20, 2007.

curriculum of pupils in the fourth and fifth grades (ten to eleven years old) in nineteen selected regions of the Russian Federation. The approved course takes thirty-four academic hours but, unlike other subjects, pupils do not receive grades. In February 2012, Putin, still Prime Minister, signed a decree introducing the "Foundations of religious cultures and secular ethics" as a compulsory subject in all schools of the Russian Federation.

Since September 2012, schoolchildren starting from the 4th or the 5th grade are being taught in one of six modules, or subjects, of their own (or their parents') choice. The six modules which figure under the general title "Foundations of religious cultures and secular ethics" are the following: (1) "Foundations of Orthodox culture"; (2) "Foundations of Islamic culture"; (3) "Foundations of Buddhist culture"; (4) "Foundations of Jewish culture"—(in short, the four "traditional" religions recognized by Russian Federal Law). The two other modules (5) "Foundations of the cultures of World religions" and (6) "Foundations of secular ethics" are "alternative" courses, which are supposed to underline the neutral and secular character of the courses on religion. They are intended for pupils who do not want to study religion.¹⁴

Within the general course "Foundations of religious cultures and secular ethics," the school class is divided into several groups, depending on the number of pupils per module. The first lesson, "Russia, our Motherland" (*rodina*), as well as the last one, "Love of our Fatherland" (*otečestvo*), is attended by all pupils together.¹⁵ The different modules do not refer to each other or to the interactions of religions and other cultures on Russian soil. Pupils of the respective modules are not supposed to hear anything about the traditions and values of the other religions taught in the other modules.

Special training courses for "secular" school teachers of the new subjects began in January 2010, and in February 2012 additional courses were offered. In general, however, the experiment was badly prepared: the modules were hastily conceived and methodological educational materials were lacking. There were too few trained teachers, and most of them had no other information about their topic than the textbook itself. Due to the lack of teachers and means, most schools could not organize more than one module. The majority of schools chose the module on secular ethics because it did not require teachers to have special preparation¹⁶ or because parents did not want their children to be educated in

¹⁴ Ovčinnikov does not exclude that other modules will be introduced such as on christianity in general including catholicism and protestantism and the Old Believers; Ovčinnikov, *O pravoslavnom obrazovanii v Rossii*, 301.

¹⁵ Some sources indicate that also the last class is common for all pupils.

¹⁶ Ovčinnikov, *O pravoslavnom obrazovanii v Rossii*, 301.

religion.¹⁷ Nevertheless, there were also cases where the whole class was taught the module “Orthodox culture”.¹⁸ The Moscow office for human rights, which analyzed the different modules of the new subject “Foundations of religious cultures and secular ethics,” concluded already in 2010 that all the textbooks of the different confessions were “definitely catechetical,” contrary to the assurances of the publishing house *Prosvěšćenie* that the textbooks were “purely culturological”. For the Moscow office for human rights, the textbooks on “Orthodox culture” were more appropriate for classes on religion in Sunday schools.¹⁹

It is still too early to know if the implementation of these modules will lead to religious pluralism. At the present time, one does not know precisely how many pupils (or parents) are choosing which kind of module. In a conference in mid-January 2013 Patriarch Kirill expressed his “concern about the low number of students in schools in the capital who take lessons in the ‘Foundations of Orthodox culture’”. The patriarch claimed 23,4% of the students in the Diocese of Moscow had chosen “Orthodox culture”. Students and/or parents tend to choose more “neutral” modules such as “Foundations of secular ethics” or “Basics of religious cultures in the world”.²⁰ According to data from the Ministry of Education and Science reported in January 2013, 47% of pupils at the national level chose the course on “Foundations of secular ethics”, 28,7% “Foundations of Orthodox culture” and 20,3% “Foundations of world religions and cultures” (Islamic culture 5,6%, Buddhist culture 1,2%, Jewish culture 0,1%).²¹ Russian Internet sources reflect the ongoing struggle of parents against the imposition of “Foundations of Orthodox culture” in numerous schools all over the country. Representatives of the Muslim and Jewish organizations are protesting that their rights are not respected. Representatives of other Christian denominations are claiming their integration into the general course of “Foundations of religious cultures and secular ethics”. Medias as well as parents also discuss the very young age of pupils being introduced into religion.

¹⁷ Viktor A. Shnirelman, “Russian Orthodox culture or Russian Orthodox teaching? Reflections on the textbooks in religious education in contemporary Russia”, *British Journal of Religious Education*, vol. 3, no. 3, September 2012, 275.

¹⁸ Joachim Williams, “Foundations of Orthodox Culture”, *Russia, European Education*, vol. 44, no. 2 (Summer 1912), 29.

¹⁹ www.portal-credo.ru. 14 January-2 April 2010.

²⁰ Nina Akhmatova, “Patriarch warns: too few pupils studying Orthodox religion in school”, January 29, 2013, *AsiaNews.it*.

²¹ *Ibidem*. Slightly different numbers are quoted by Ovcinnikov, *O pravoslavnom obrazovanii v Rossii*, 301.

II. Textbooks on "Foundations of Orthodox culture"

The first and for several years the only existing textbook on "Foundations of Orthodox culture" was written by Alla Borodina in 2002 and was reissued many times.²² Borodina had defended her doctoral dissertation (*kandidatskaja*) "Byzantinism as formative of Russian culture" in culturology in 2001 at the RGGU in Moscow. Her textbook was written for pupils of the 6th grade. The larger Russian public learned about it only as the result of a legal procedure against Borodina initiated by human rights defenders on the grounds of alleged anti-Semitic and racist passages in her textbook. According to the movement's director, Lev Ponomarev, the book incites "national and religious hatred," by, for example, asking pupils: "Why did the Jews crucify Christ? What prevented them from understanding the spiritual meaning of Jesus' teaching about the Kingdom of Heaven?" However, the few revisions undertaken by Borodina did not address any of the reproaches levelled against her. The sixth edition (2011), which I was able to consult, is recommended by the Coordination Council for cooperation between the Ministry of Education and the Moscow Patriarchate and also by the Patriarchate's section of religious education and catechisation, but still contains anti-Semitic remarks on the Jews for having killed Christ.²³ Borodina is actually one of the ideological leaders of the ultranationalist political movement *Narodnyj Sobor*, whose stated mission is to "unite around the idea of Russian civilization, protect it against external and internal enemies" and install it as the "state ideology".²⁴

The five chapters of the textbook are devoted to the following subjects:

(1) What do we know about Orthodoxy?, (2) The Holy Bible, (3) The Temple (*khram*), House of God, (4) Religious Art, (5) Hagiography. For Borodina, Orthodoxy is the traditional and culture-building (*kul'turoobrazujuščaja*) religion on the Russian soil *per se*. She claims that since the 10th century Orthodoxy formed the spiritual and moral core of Russian society, the worldview and character of the Russian people, its cultural traditions, its ethical norms and aesthetical ideals. Over the centuries, Christian ethics have defined human relations in families, in the way of life (*byt*) both at work and in society, and in the relationship of Russians (*rossijane*) to the state. Legislation and international relations developed under the strong influence of the Orthodox Church. Art,

²² A.V. Borodina, *Istorija religioznoj kul'tury: Osnovy pravoslavnoj kul'tury* (Moskva: 2002).

²³ A.V. Borodina, *Osnovy pravoslavnoj kul'tury* (Moskva: Soft Izdat, 2011), 114. Borodina's teaching materials, published in 2004 and 2006 and approved by the Church, were not available to me.

²⁴ Irina Papkova, "Contentious Conversation: Framing the 'Fundamentals of Orthodox Culture' in Russia", *Religion, State & Society*, vol. 37, no. 3, September 2009, 300. For a detailed critical analysis of Borodina's textbook see V.A. Shnirelman, *Russian Orthodox culture*, 264-268.

literature, philosophy reflect symbols of Orthodox values. The Orthodox Church united and still unites the Russian people, whether in sadness or in happiness, in war and in victory. The basic message of the textbook and the goal of teaching the course on “Orthodox culture” is summarized in the following sentence: “The understanding of ‘Russian’ and ‘Orthodox’ in the *Rus*’ until the 20th century meant one and the same, namely to belong to the Russian Orthodox culture.”²⁵

The textbook suggests that Orthodoxy is the normative way of viewing the world and the true and the most perfect religion. The Orthodox worldview is accepted, not questioned. Religious issues are not problematized, nor are the life experiences of pupils thematized. To non-Orthodox pupils, Borodina’s approach transmits the “fact” that Orthodoxy is the only objectively right and good religion or worldview, in which one can *believe*, but from which nothing can be learned. Nothing is said about other Christian denominations or religions in Russia. Since Borodina’s textbook proceeds from the thesis that it was Orthodoxy which had founded culture on Orthodox=Russian soil, other Orthodox peoples and cultures in other “Orthodox countries” are absent from her account. There is no doubt that Borodina’s textbook treats “Foundations of Orthodox culture” as a confessional subject and instrumentalizes religion for a missionary purpose.

The textbook “Foundations of Orthodox Culture” by deacon Andrej Kuraev was commissioned by the Patriarchate and conceived for the fourth and fifth grade. On December 29, 2009, the new Patriarch Kirill (Gundiaev) announced the Church’s support of Kuraev’s textbook because of its catechetical content.²⁶ Kuraev is one of the most important and influential younger scholar-priests in the Church. While on good terms with the Patriarchy, he nonetheless sometimes defends independent views. He finished his studies in history and scientific atheism in 1984 at the Moscow State University and in the 1990’s became professor at the Moscow Theological Academy and *docent* in religious studies (*religiovedenie*) and religious philosophy at the philosophical faculty of Moscow State University.²⁷

In 2007 Kuraev had already published a book entitled *Culturology of Orthodoxy: Is the school prepared for a new subject?*²⁸ Its introduction was written by the renowned Russian filmmaker and president of the Russian Cultural Fund Nikita Mikhalkov, who had praised the “Foundations of Orthodox culture” in

²⁵ Borodina, *Osnovy pravoslavnoj kul'tury*, 20.

²⁶ www.portal-credo.ru, January 14-April 2, 2010-OS “Streit um Lehrmittel zum Fach ‘Grundlagen der Orthodoxen Kultur’”, May 20, 2010, 3.37 p.m.

²⁷ In January 2014 Kuraev was relieved from his teaching position at the Theological Academy because of his criticism of homosexuality among Russian Orthodox priests.

²⁸ A. Kuraev, *Kul'turologija pravoslavija. Gotova li skola k novomu predmetu?* (Moskva: Grifon, 2007).

different public debates as an eminently culturological subject. Significantly, Kuraev's book appeared in the same year when Patriarch Alexej II urged the Minister of Education Andrej Fursenko to recognize the "Foundations of Orthodox culture" as a "culturological subject" (but, as mentioned above, without success). In this book, Kuraev defends culturology in very positive terms, since it allows the "Foundations of Orthodox culture" to introduce schoolchildren "scientifically and methodologically" to the religion of Orthodoxy and its world without conveying a "religious confession".²⁹ The subject of "Foundations of Orthodox culture" is not God, but man and his world – the world of Orthodoxy. Therefore, Kuraev argues, that a non-Orthodox specialist would be able to teach this subject.³⁰

Another argument for teaching the "Foundations of Orthodox culture" as a culturological topic advanced by Kuraev is that decades of the Church's intellectual poverty do not permit it to mount its own teaching program of the "Foundations of Orthodox culture" on its own.³¹ Since Orthodox culture represents the culture of the majority of the inhabitants of Russia, while the Orthodox faith is only the faith of the minority of Russia's inhabitants, it is in Kuraev's eyes totally legitimate to teach the "Foundations of Orthodox culture" as an independent subject in state schools. He insists that "as a minority, the state is obliged to help the preservation of a unique, but already small (*maločislennyj*) culture".³²

Over 100,000 copies of Kuraev's textbook "Foundations of Orthodox culture" circulated within three months of its appearance. Licensed by the patriarch and promoted by the publishing house *Prosvěšćenie* as "culturological" (to avoid the reproach of being catechetical), it remains up to the present the standard work for the "Foundations of Orthodox culture" course. In seventeen lessons the author provides an introduction to, if not induction into, the Orthodox faith and instructions on how to live in Orthodoxy. The unique center of his system of

²⁹ Ibidem, 13 and 28.

³⁰ Ibidem, 23.

³¹ Ibidem, 27. A similar point is made by Ovčinnikov who underlines that the Russian Orthodox Church does not have the necessary means nor the strength to exercise its influence on society and education of children without the help of the state; Ovčinnikov, op. cit., p. 297-298. Irina Kosals also underlines that because of financial and organizational reasons the Russian Orthodox Church is not capable to organize courses on Orthodox religion independently from the state; I. Kosals, "Streitobjekt zwischen Kirche, Staat und Gesellschaft. Orthodoxer Religionsunterricht in der Schule", *Kultura*, April 2, 2009, 17.

³² Ibidem, 42. In his conclusion Kuraev argues that because of the importance of Orthodox culture for the understanding of Russia's history and life the school subject of Orthodox culture corresponds entirely to article 14 of the Federal Law "On Education"; Kuraev, *Kul'turologija pravoslavija*, 264.

references is the Orthodox world. Some of the lessons (in particular lessons 5-8 on the Bible and Christ) would fit perfectly in an Orthodox catechism. Other lessons have a definitely missionary character. Like Borodina, Kuraev links moral and spiritual norms exclusively to Orthodoxy and to no other religion, as if other religions had no such norms. Nothing is said about the existence of other Christian denominations, such as Catholicism, Protestantism, the Old Believers, the Uniates or the new Christian movements. Nowhere does Kuraev indicate that the Bible, the Old and New Testaments, the Ten Commandments or concepts like mercy, charity and so forth are not uniquely “Orthodox”, but also exist in other Christian denominations. Though this could be expected from a textbook which defines itself as “culturological”, pupils do not learn anything about other religions in Russia. Culture is only understood in its relation to Orthodox religion. The existence of other religions in Russia is only mentioned in those parts of Kuraev’s textbook where the Russian state is characterized as “multinational” and “multiethnic” and where the pupils’ loyalty towards the state is addressed. Entire chapters of Kuraev’s and other textbooks and teaching materials which I found on the Internet can be read as a kind of *obščestvovedenie* or civic education. Patriotism, commitment to the fatherland and the state, and moral education are closely linked to confessional elements in the form of a basic knowledge about Orthodox Christianity within Russian culture, but without any critical reflection on these criteria.

In general, it can be said that the widely used textbooks of Borodina and Kuraev are characterized by a certain contradiction between their catechetical and culturological orientation. This reflects the ongoing lack of agreement within the Church itself over giving priority to teaching the “*Zakon Božij*” (Law of God) for pupils who were at least nominally Orthodox or providing “Foundations of Orthodox culture” to the entire student body.³³ Most probably, it was the emphasis put on traditional moral education, patriotic integration of state and society, and the formation of young moral citizens and patriots that led the state authorities to accept the need for the subject of “Foundations of Orthodox culture” and to make it compulsory within the larger context of the general subject “Foundations of religious culture and secular ethics” (*Osnovy religioznykh kul'tur i svetskoj etiki*). Here the question arises whether the state is exploiting religious education for its own goals, that is, to strengthen the patriotic spirit of young pupils and their readiness to make sacrifices for the fatherland, to create collective identity and so forth. Because of the moral and patriotic orientation of “Foundations of Orthodox culture,” state authorities have no problem in justifying the “secular

³³ More on this conflict Irina Papkova, *Contentious conversation*, 291-309.

character” of the new school subject. In its search for its own legitimacy, the state makes use of the cultural capital of religion to construct a “collective national identity”. The Church, on its side, true to its commitment to patriotism as developed in its official social Doctrine (*Osnovy social'noj koncepcii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*), approved by the Episcopal Synod in August 2000, can cooperate with the state, notwithstanding their official separation. The patriotic elements of religious education are also underlined in the so called “Standards of the Second Generation” (*standarty vtorogo pokolenija*), which appeared under the title “Conception of the Spiritual-Moral Development and Education of the Personality of the Russian Citizen”.³⁴ The main criteria which are recommended here are national values, national identity, reinforcement of belief, development of patriotism and civil society, civic and patriotic education, and respect for the tradition of Russian (*rossijskie*) religions.

The textbooks on the “Foundations of Orthodox culture” which were accessible to me are not catechisms in the strict sense of the word, as implied by some of their critics. Obviously, the aim of the new subject is threefold, as Victor Shnirel'man stressed in a recent publication: to educate pupils in religion; to foster their ethnic Russian identity; and to make them loyal to the state. In the textbooks the state, rather than society, represents a major value, along with faith in the Church. In other words, the textbooks combine an introduction to Orthodox belief with patriotism and moral education. They do not offer a history of religions, either in Russia or in the world. The major achievements of Russian culture in architecture, painting and literature are shown as exclusively connected with Orthodoxy. Aspects of culture in a broader sense than just referring to icons, Orthodox Church architecture, Orthodox Church music or saints of the Russian Orthodox Church, are totally missing. All in all, the textbooks do not propose to “study” religion but to “learn” religion, by which they mean exclusively the Orthodox faith. They do not stimulate independent thinking or critical reflections either in the main narrative or in the questions addressed to pupils at the end of each lesson/chapter.

Since the “Foundations of Orthodox culture” is promoted as a “culturological” and not a “confessional” subject, we have the right to ask about the meaning of the term “culturological” as used by the authors of the textbooks. In fact, the textbooks themselves never refer to the terms “culturological” or “culturology,” whereas culture is briefly explained at the very beginning, but not used or elaborated upon in further chapters. From a culturological point of view, which implies a culture-oriented perspective, one could expect that Orthodoxy should be seen

³⁴ A.Ja. Daniljuk, A.M. Kondakov, V.A. Tyškov (eds.), *Koncepcija dukhovno-nravstvennogo razvitija i vospitanija ličnosti grazdanina Rossii* (Moskva: 2009).

from the outside and shown in comparison with other Christian denominations and other religions in Russia. In these textbooks, however, culture stands for the Orthodox tradition alone, which is understood as the basis of Russia's history and statehood. The word *culture* is almost exclusively used in connection with the adjectives "Orthodox" or "religious".

In the second lesson of Kuraev's textbook, culture is laconically described as "everything that man created in the world" and a "basis of human cohabitation". His last chapter on "Orthodox culture" defines it as the Ten Commandments, belief in God, belief in Christ's teaching, his sacrifice and resurrection, and belief in the Bible and the gospels. For Kuraev, "Orthodox culture" also includes: living according to the commandments, caring about the purity of one's soul, and caring for the well-being of the others. Borodina's textbook, addressed to older pupils, mentions in its introductory chapter some general meanings of culture, including the differentiation between spiritual and material culture. But her focus is on "religious culture," which means for her ethics and philosophy, science and morality, arts and popular traditions and all forms of life linked to religion. The basis of religious culture is, for Borodina, belief in Orthodoxy and the Orthodox tradition. For Ljudmila Sevčenko, whose textbook³⁵ was inaccessible to me, "Orthodox culture is what good, pious Orthodox people both created and lived out over many centuries with faith, hope and love because they loved the Creator of this beautiful world."³⁶

In general, the central task of "Orthodox culture" is to preserve Orthodoxy's tradition. In fact, the term *culture* is almost identical with the term *tradition*. To learn about Russian culture, to identify oneself with it and with the Russian state turned the "Foundations of Orthodox culture" into an indispensable tool in the eyes of its defenders. As bishop Kliment of Kaluga and Borovsk argued: "Orthodoxy is not a separate confession, but the axis of societal development."³⁷

Sometimes the culturological aspect of the new curriculum is briefly mentioned in commentaries on the textbooks for parental use. One of these booklets states that the general course "Foundations of Religious Cultures and Secular Ethics" does not have a confessional (*veroučitel'nyj*), but rather a culturological character, because "our culture is one and the same, the culture of the multiethnic people

³⁵ L.L. Shevčenko, *Pravoslavnaja kul'tura. Ekperimental'noe učebnoe posobie dlja načal'nyh klassov ob ščebrazovatel'nykh kol, liceev i gimnazij. Kniga pervaja* (Moskva: Pokrov, 2003).

³⁶ Joachim Willems, "Fundamentals of Orthodox Culture (FOC): a new subject in Russia 's schools", *British Journal of Religious Education*, vol. 29, no. 3, September 2007, 238-240.

³⁷ Joachim Willems, *Religiöse Bildung in Russlands Schulen. Orthodoxie, nationale Identität und die Positionalität des Faches "Grundlagen orthodoxer Kultur" (OPK)*, Berlin (LIT) 2006, 99.

of Russia" (*kul'tura u nas odna – kul'tura mnogonacional'nogo naroda Rossii*).³⁸ In an Internet-address to parents explaining the six modules, the culturological aspect of the general course "Religious cultures and secular ethics" is laconically explained as "Russian religious cultural tradition" (*rossijskaja religiozno-kul'turnaja tradicija*). Culturology's goal is defined as "the reinforcement of belief in Russia" (*ukreplenie very v Rossii*) and as creating identity. Russian culture is conceived as an "integral, original (*celostnyj, samobytnyj*) phenomenon of world culture".³⁹ In a response to Minister of Education Andrej Fursenko on the occasion of the 15th Christmas readings, Patriarch Alexij II differentiated the culturological from the doctrinal aspect of the proposed curriculum: "The 'Foundations of Orthodox culture' is a culturological topic: Our entire culture and our entire history are based on Orthodox values".⁴⁰ Notwithstanding this assertion, the textbooks and teaching materials of "Foundations of Orthodox culture" which are approved by the Church focus on Orthodoxy as a religion, in other words faith, and not on Orthodoxy as a cultural and social phenomenon.

A very elaborate outline for the curriculum "Foundations of Orthodox culture" (as a module of the general course "Foundations of religious cultures and secular ethics"), conceived for the Orthodox high school (*pravoslavnaja gimnazija*) in Novosibirsk in August 2010, introduces the principle of *kul'turosoobraznost'* (to be translated as "in conformity with culture"), which is supposed to transmit to the pupils the interrelationship between the civil and the religious history of Russia.⁴¹ As a result of the course "Foundations of Orthodox culture," the authors⁴² evoke the values of the "spiritual-moral culture" that will turn pupils into responsible members of the Russian state (here identified with the Russian identity). The course is supposed to develop their feelings of devotion and love for their Motherland (*rodina*), its history and culture, its traditions and heritage, and to make them acquainted with the most important pages of the "holy history" (*svjaščennaja istorija*) of the Fatherland (*otečestvo*), the outstanding names in Russia's history, the sacred places on Russian soil and the most important monuments of Orthodox culture. In the first lesson "Russia – our sacrosanct

³⁸ A.Ja. Daniljuk, *Osnovy religioznykh kul'tur i svetskoj etiki. Kniga dlja roditel'ev* (Moskva: Prosveščenie, 2010), 3.

³⁹ ORKSE "Osnovy religioznykh kul'tur i svetskoj etiki": http://www.erahturschool.narod2.ru/kurs_osnovi_religioznih_kulturn_i_svetskoj_etiki

⁴⁰ Blagovest-Info, www.blagovest-info.ru, 30.1.2007.

⁴¹ NOU Pravoslavnaja Gimnazija vo imja Prepodobnogo Sergija Radonežskogo, *Rabočaja programma učebnogo predmeta Osnovy pravoslavnoj kul'tury dlja 4-5 klassov*, Novosibirsk 2010: orthogym.ru/opk/opk-progr.pdf.

⁴² The text is conceived by the pedagogical council of the Orthodox High School in Novosibirsk under the direction of L.P. Talyšev, professor of economics at the State University in Novosibirsk.

country” (*Rossija – svjaščennaja naša deržava*), the pupil has to learn by heart the text of the national anthem and to recognize the Russian flag and coat of arms as being “holy”. Further lessons focus on the Russian Orthodox Church’s patriotic service to Russia’s “holy pages” of history and culture and, in particular, to its victorious wars. Its role during the Great Patriotic War presents the Day of Victory in 1945 as a “holy day of remembrance”. A third of the recommended bibliography dates from the second half of the 19th century.

III. The relation of “Orthodox culture” and *kul’turologija*

Do the textbooks on “Foundations of Orthodox culture” permit us to conclude that the patriarch’s definition of this subject as “culturological” was just a strategy to benefit from the accepted position of culturology in the state educational system? As mentioned before, culturology has been compulsory since 1992 up until recently. In integrating the catechetical “Foundations of Orthodox culture” into a sort of culturology destined for young children, would it not make this subject equally compulsory and thus contribute to the Church’s basic goal of *vocerkovlenie* (“churchizing”) of the youth? I think that this argument is too simple. Culturology as practiced in Russia offered from the start numerous criteria which played directly into the hands of the Church. In its search for a new sense of meaning for post-Communist youth and society, it “rediscovered” the values of Orthodox tradition and Orthodox ethics in Russian culture (and sometimes also in the Russian state). Orthodox Christianity is presented by culturology as the main source of Russian culture and mentality. “Orthodox culture,” linked to the idea of the “Orthodox space” of the Russian civilization, occupies a prominent place in culturology’s own identification strategy.

Culturology’s rather vague and imprecise key words from the first to the most recent textbooks are: *samobytnost’* of Russian culture and/or civilization (specificity, self-sufficiency), *sobornost’* (communal spirit), *dukhovnost’* (spirituality), *celostnost’* (wholeness), *rusškaia ideja* (Russian idea), *rusškii put’* (Russian way), *svjataja Rus’* (holy Rus), *Moskva tret’ij Rim* (Moscow the third Rome), and most of all *rusškost’* (Russianness). Presented as specifically Russian values, they are often opposed to Western materialism and individualism. The same keywords/concepts are employed in the discourses of the Church’s hierarchy on culture and also on politics.

The “political” parallel between the introduction of culturology at the beginning of the 1990s and the “Foundations of Religious Cultures and Secular Ethics” in 2012 as mandatory subjects is revealing. Both subjects justified their existence by referring to a crisis in Russian society that would make these courses essential: the profane culturology was intended to fill the ideological vacuum of

the immediate post-Soviet society by cultural values taken from prerevolutionary Russia and the Russian emigration after 1917; while the "Foundations of Orthodox culture" course was meant to fill the existing moral vacuum of Russian society and counter the threat of secularism⁴³ and globalization⁴⁴ by the patriotic or ethical means of Orthodoxy. For both subjects, the transmission of knowledge serves to orient or direct (*orientirovat'*) young pupils/students towards national interests, to conceive their mission in terms of identity construction and Russia's new political culture. Finally, both subjects are complementary: while culturology introduces and embeds the pupil/student into Russian culture and the Russian state, as an Orthodox version of culturology, the "Foundations of Orthodox culture" has a similar function: since Orthodoxy is considered as the basis of Russian culture, the integration into this culture presupposes the introduction into Orthodoxy.

The discourses of patriarch Alexij II and his successor Kirill (enthroned on February 1st, 2009) provide a clear picture of the Church's broader understanding of Russian culture and its link to patriotism.⁴⁵ Russian morals and ethics are seen in opposition to the "secular humanism" of the West, which leads to a more or less outspoken anti-Occidentalism. Human rights of the liberal West are opposed to the Russian Orthodoxy's conception of human rights; the Russian canonical territory of the Moscow Patriarchate, covering the territorial, cultural and religious space of the former tsarist empire as well as that of the Soviet Union, stands in opposition to globalization, defined as the dangerous unification of national cultures and religions in an universal space.⁴⁶

The most important document for the Church's understanding of culture and education is to be found in its Social Doctrine dating from 2000. Here, in chapter 14, the authors (the most important of them was Metropolitan Kirill, the current patriarch) refer to the etymology of the word "culture", derived from the Latin *cultura*, which itself derived from *cultus*, meaning veneration, worship, cult. "This points to the religious roots of culture. Having created man, God put him in paradise and ordered him to cultivate and keep His creation. Culture as the preservation of the world around man while caring for it is a God-commanded

⁴³ Metropolit Kirill quoted by Brill, note 237.

⁴⁴ Aleksij patriarkh, "Doklad na Arkhieirejskom sobore Russkoj pravoslavnoj cerkvi 2004 g.," *Zurnal Moskovskoj patriarkhii*, 10, 2004, 34.

⁴⁵ For patriotism see in particular Alexij II's discourses on the occasion of the 60th anniversary of the Russian victory in World War II and the national unity day on November 4 in memory of the victory over Catholic Poles in Moscow in 1612.

⁴⁶ Aleksij patriarkh, "Stoletie tragedij, stoletie nadežd", *Pravoslavie i dukhovnoe vozroždenie Rossii* (Ekaterinburg: 2003), 11-24.

duty of man.”⁴⁷ In principle, the authors argue, the Church must have a positive attitude towards culture “if a creative work contributes to the moral and spiritual transformation of the personality”. But if “culture puts itself in opposition to God, becoming antireligious and anti-human and turning into anti-culture, the Church opposes it.” Following the argumentation of the German theologian specialized in religious education Joachim Willems,⁴⁸ to whom this article owes important insights, the Church demonstrates here that “it does not accept any autonomy of the arts and literature as spheres of society outside of institutionalized religion.” On the contrary, the Church points out that “human creativity in its ‘churchizing’ (*vocerkovlenie*) returns to its original religious roots” and that “the Church helps culture to cross the boundaries of a purely earthly pursuit”.⁴⁹ From this, Willems rightly concludes that “if this definition of culture is accepted, it means that it is unavoidably the aim of any culturological instruction to teach how to distinguish between ‘culture’ and ‘anticulture’ in the sense of the social doctrine. Orthodox ‘culturology’ then has a normative base as defined by the Russian Orthodox Church.”

In conclusion, I want to ask if the briefly described debates in Russia follow the pattern of debates in other European and post-communist countries as to how ‘learning religion’, ‘learning from religion’ and ‘learning about religion’ should relate to each other. In quite a few Western European countries, politicians, teachers, education specialists, students and parents argue about whether religious education should introduce students to a particular faith from a confessional viewpoint or whether the subject should teach them in an objective manner about the existence of different religions in order to foster their orientation in a multicultural society. In fact, the relationship between secularism and the assertion of religious identity is actually one of the most heavily discussed issues in Western societies. Here the question of religious education touches on fundamental questions of liberty and human rights. If taught inadequately, religious education lessons can violate the freedom of, or the freedom from, belief.⁵⁰ A comparison of the Russian discourses and practices with the ones on confessional or non-confessional religious education in other post-communist

⁴⁷ *Osnovy social’noj koncepcii Russkoj pravoslavnoj cerkvi. Sbornik dokumentov i materialov jubilejnogo Arkhierejskogo sobora Russkoj pravoslavnoj cerkvi, Nižnij Novgorod 2000*, p. 238-242.

⁴⁸ Joachim Willems, “Fundamentals of Orthodox Culture (FOC): a new subject in Russia’s schools”, in: *British Journal of Religious Education*, vol. 29, no. 3, September 2007, 11-24, here quoted from 234-235.

⁴⁹ *Osnovy social’noj koncepcii*.

⁵⁰ Joachim Willems, “Foundations of Orthodox culture’ in Russia. Confessional or Nonconfessional Religious Education ?”, *European Education*, vol. 44, no. 2 (Summer 2012), 24.

and Western societies would certainly be of great interest and importance. The more so because, with the enlargement of the European Union, Orthodox Christianity has become a significant religious component along with other Christian confessions in Europe: Romania, Bulgaria, Greece, and Cyprus have an Orthodox majority, while Orthodox Christians form a significant minority in countries like Finland and in the diaspora communities of quite a few other Western European countries.

Black Sea Cooperation: a Difficult Path to Overcoming Divisions and Marginalization

Panagiota MANOLI

Abstract

The Black Sea area is mostly discussed for its security relevance to Europe and to the rest of the international community. Suffering from a long transition period to market economy and parliamentary democracy, the peoples living in the area have been struggling to overcome the new divisions of the post Soviet era and join the European community of stability and prosperity. Regionalism has been used as a means towards this end. Embraced already by the early 1990s by local political elites of the newly established countries in the region, regionalism became a fashionable policy tool responding to needs of sovereignty boosting, global integration and good neighbourly relations. Primarily used as a foreign policy tool, regionalism has followed a difficult path. This chapter presents an overview of the evolution of Black Sea regionalism, looking at actors, interests and processes. Then it discusses its achievements and shortcomings.

Keywords: Black Sea, cooperation, region, security

Introduction: Definitional plurality

An issue raised in any analysis dealing with the Black Sea region concerns its geographical delimitation. Where are the borders of the Black Sea region? Which countries or areas are covered? Though this discussion was very popular a decade ago when the Black Sea emerged as a regional entity, this is not the case today. The geographical delimitation of Black Sea region, like in other cases, remains open and questionable. From a policy making view definitional ambiguity has served policy flexibility. Analysts on the other hand have well argued on the temporary nature of any region, the latter's definition depending on who, when, and how one defines it. As it has been argued '...the socially constructed nature of regions implies that they are politically contested ... Because regions are political and social projects, devised by human (state and non-state) actors in order to protect or transform existing structures.'¹

Academic interest on the delimitation of the Black Sea region has declined over time. Periodically, whenever a new policy is devised, as in the case of the Eastern Partnership in 2008, the debate on the region's borders is revitalized. The interface of the Black Sea with two major regional projects, that of the European

¹ Fredrik Söderbaum, 'Modes of Regional Governance in Africa: Neoliberalism, Sovereignty Boosting, and Shadow Networks', *Global Governance* 10, 2004, 420-1.

Union (EU) and that of the CIS has supported a fragmented view of the region. So far, there are three main strands with regard to the geographical delimitation of the Black Sea region pointing to the different ways one addresses the question of 'who, when and how' a region is defined.

The concept of a 'wider Black Sea area' was first advanced by the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) in the early 1990s, including all littoral states, the South Caucasus, Moldova, and other Balkan states such as Albania, Serbia and Greece. In trying to incorporate economic, political and cultural interdependences and go beyond (pre)existing institutional divisions it reflected the need of the local actors to avoid any new dividing borders and blocks formation. This, all inclusive, or wider definition of the Black Sea region led to open membership (inclusive of EU and non-EU members) and relaxed the concerns of the local elites that their cooperation would neither be of an exclusive nature nor an alternative to other European groupings (first of all the EU itself). Of course, the BSEC being an intergovernmental formation itself, born in the post-Cold War era, identified states as the constituting parts of the region.

The littoral states' approach, a more restrictive definition of the Black Sea as a region, was embraced later on in 2000s by Turkey, the aspiring regional leader, and Russia, placing more emphasis on geographical proximity and common assets, i.e. the sea. This approach aimed at keeping external players at a distance while maintaining an enhanced role of the local powers, i.e. Russia and Turkey, in dealing especially with the issues of navigation in the Black Sea. This was clearly expressed with the creation of the Black Sea Naval Cooperation Task Force (2001) and the Operation Black Sea Harmony (2004), both set up outside the BSEC or any other more inclusive organization to provide a platform for cooperation in protecting water and water-related ecosystems and to increase shipping security respectively.

The EU's approach is also a distinct one, primarily due to its different level of reference. EU's definition incorporates the Eastern Partnership countries (minus Belarus), three EU countries (Romania, Bulgaria and Greece), Russia and Turkey. However, EU's 'wider Black Sea' refers primarily to adjacent, cross-border areas rather than whole state territories, undermining any political role for the region and any attempt for the Black Sea to acquire regional actorness. It rather points to the interdependences and common vulnerabilities among local communities trying to instigate a bottom-up rather than a top-down understanding of regionalism. EU's sectorial programs and the Black Sea Basin Program which covers border areas of the Black Sea basin reflect this approach. For the EU policy, however, the Black Sea as a region is slowly diluting and

increasingly merged within the Eastern Partnership framework, thus more and more the Black Sea countries are identified as Eastern partners.

This definitional plurality indicates that there is nothing stable or permanent about the borders of the Black Sea region and that its geographical delimitation has been (mostly) responsive to top-down policy designs and shifting priorities. The region lacks clear actorness and it is loosely defined.

The regionalism test

It has been argued elsewhere by the author and others alike that the results of cooperative processes among Black Sea states have been poor. The factors behind the success and the failure of regional projects are actually the same. They lie in the geopolitical, material, and ideological context within which regions are shaped. Some of the specific problems that have been identified refer to:²

- sluggishness in identifying, assessing and implementing regional infrastructure projects;
- the need to improve inter-sectorial coordination;
- the lack of flagship projects symbolizing progress toward regional cooperation;
- limited amounts of research and information, especially in support of decision-making;
- insufficient resource mobilization;
- limited private sector and civil society participation;
- lack of coordination and duplication among regional initiatives;
- limited institutional efficiency of regional organizations.

Formal intergovernmental institutions (such as BSEC) have set the pace of regionalism which so far has remained very slow and troublesome. The history behind the evolution of Black Sea regionalism in part highlights the contrasting visions and competing aims displayed by the region's two principal economic and political powerhouses: EU and Russia. Though BSEC, the organization founded in 1992 upon Ozal's initiative, has attempted to bridge geopolitical competition and engage Turkey, Russia and their EU counterparts constructively in their common neighborhood its agenda has not met success.

In a number of fundamental respects—economically, demographically and culturally—several Black Sea states are closely connected with Russia, not least due to their common Soviet past. These links, however, if anything, are not deepening primarily due to the high security dilemma persisting in the region that undermines trust. Geography, of course, also matters a great deal.

² Panagiota Manoli, *Reinvigorating Black Sea Cooperation: A Policy Discussion*, Policy Report III, Gütersloh: Bertelsmann Foundation, 2010, 12-13.

Thus, despite deeply dividing disputes between Russia and the Black Sea states, it remains a key economic partner for them primarily due an energy fueled interdependence. However, during the last decade, the EU has become the main trade and investment partner for all its eastern neighbors. The Customs Union with Turkey (and its membership preparations) and the envisaged Deep Free Trade Agreements with the EaP partners solidify trade redirection towards the EU. But, trade with the EU as a percentage of foreign trade of Black Sea States has been declining since 2008.

The competition of Russia and EU takes the shape of normative, civil and material character with a tensed discussion on the power audit of the two poles over their common neighborhood. However, this discourse has taken another direction today recognizing the implications of regional multipolarity. Thus, while a Eurocentric approach was dominant in conceptualizing the Black Sea process, today analysis needs to incorporate the emergence of new poles of gravity in the area. A reassured Moscow and its reappearance as an economic agent and not merely as a politico-military actor on the one hand, and the emergence of Turkey as a regional economic hub with new social and economic networks in the Black Sea communities, bear significant impact on the region. The two G20 local powers move more confidently in shaping their own neighborhood agendas. At the same time, as progress in EU-Black Sea affairs takes a slower step especially in key areas of mobility, trade and democratization within the ENP context, Brussels preserves few instruments to drive pro-European reforms. The US and NATO's presence add to geopolitical competition in the region. This has been extensively studied and considered by some analysts as a stumbling block to cooperation as it exacerbates the security dilemma. Thus, while the EU has managed to devise Black Sea policies beyond the 'Russia first' logic, not keeping the region 'hostage' to EU-Russia agenda, among others through bilateral Action Plans, the Eastern Partnership, the (failed) Black Sea Synergy and projects such as INOGATE, Washington has still not agreed upon a distinct 'Black Sea dimension' in its foreign policy.

At the level of the material basis of Black Sea regionalism, the limitations and challenges are obvious. Most of the local countries that went through a long and painful transition period lack the resources, capacities and experience in regional cooperation. Also, the absence of economic drivers and its counter impact have been recognized as a serious deficiency. As argued elsewhere 'opportunities have been restricted because of the lack of economies of scale and the high cost of transport to neighbouring or world markets. An important reason for weak export performance is the dearth of internationally competitive goods produced in the area apart from natural resources. While geographic proximity has been a positive

factor in trade flows, the low demand in the area is a restraining factor that has been changing the direction of trade. Increasingly thus, trade flows are reoriented towards west European and other international markets. Poor infrastructure has further weakened proximity advantages. Although sea routes have facilitated trade links between Bulgaria and Romania and the opposite edge of the Black Sea, the volume of trade remains very low.³ Consequently, the limited transnational exchanges among regional partners and the absence of vested economic interests have undermined the wave of new regionalism in the Black Sea.

How has regionalism evolved so far? As Cottey has argued, post-Cold War (sub)regionalism in Europe has developed in three phases.⁴ A first, formative phase in the early 1990s when the end of the Cold War created a new strategic context in which (sub)regional cooperation became possible and new challenges emerged. A second phase, in the late 1990s and early 2000s, when the eastward enlargement of the EU and NATO resulted in new (sub)regional initiatives designed to mitigate the inevitable 'dividing lines' created by enlargement and the ending of the Yugoslav wars triggered a period of intensive institution building in the Balkans. And, a third, post-enlargement phase in the late 2000s, where attention has shifted to the role of (sub)regionalism in a strategic environment where further enlargement of EU and NATO (at least beyond the Balkans) appears unlikely and Russo–Western relations are more problematic. Accordingly, BSEC's emergence in the 1990s responded to foreign policy priorities of local governments around issues of sovereignty boosting, east-west state dialogue, and global integration. Twenty years since its establishment, however, it still operates as a forum rather than an organization whose agenda is shaped around the exchange of information, policy experience and good practices. The littoral states' approach has been increasingly stressing institution building around common assets and the address of developmental concerns.

Another term that has become more fashionable in the study of neighborhood regionalism linking it to EU's external policy is that of governance. Governance dominates much of the conceptual and empirical literature on the European Neighborhood Policy.⁵ Essentially, governance means rule-based action and the

³ Panagiota Manoli, *Limiting Integration: Transnational Exchanges and Demands in the BSEC Area*, *Agora Without Frontiers*, 10 (4) 2005, 278.

⁴ Andrew Cottey, *Subregional cooperation in Europe: an assessment. Regional integration and global governance papers*, Working Paper 3/2009. Bruges: College of Europe and the Comparative Regional Integration Studies Programme of the United Nations University, 3–4.

⁵ Sandra Lavenex, 'EU External Governance in "Wider Europe"'. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 2004, 680–700; Katja Weber, Michael E. Smith and Michael Baun (edited), *Governing Europe's Neighbourhood. Partners or Periphery?* New York: Manchester University Press, 2008.

convergence of policies in specific domains. The EU, through the bilateral and multilateral dimensions of the European Neighborhood Policy has attempted to support rule-based action. Still, however this externally promoted 'governance' is presented with obstacles and is contested.

Conclusions

The Black Sea has a long history of interaction among the peoples living in its shores since ancient times and it has been a vital route for global trade. It also has a history of divisions, disputes and great powers' competition. For most of the 20th century it was kept 'closed', divided, and marginalized when the rest of the world was shaped by unprecedented forces of globalization. Overcoming these divisions and marginalization in European and global affairs was the prime concern of the local political elites during the last two decades, along with building modern statehood. This goal has been mainly served through regionalism.

Has this been an efficient and appropriate tool? Some results in terms of institution building have been impressive. Regional institutions covering all possible fields from trade, borders management, environment, S&T, business facilitation, transport, and so on, have been built to serve policy coordination, communication and integration.⁶ Important development tools such as the Black Sea Trade and Development Bank (BSTDB) have been established and increasingly expectations for their role grow higher.

One of the main criticisms concerns the actual impact of regionalism on everyday life of the local communities. In other terms, the 'prosperity' impact of regionalism remains low as there seems to be no direct link between the performance of regional institutions and peoples' well-being. This is due to the fact that trade facilitation and liberalization among the Black Sea partners remains on paper despite decisions such as the GUAM FTA. There is however a window of opportunity through the mobility and free trade agreements currently negotiated with the EU which could have a positive impact. In parallel to that, the mobilization and support of the civil society at a regional level and what has been labeled by the EU as 'democratic governance' aims at generating policies that correspond to the real needs of the local people.

If one assesses regionalism in quantitative terms such as by looking into trade integration among partners then the results are rather disappointing with intra-regional trade flows growing but still remaining significantly underdeveloped. In the pre-crisis era, in the year 2008, approximately 13% of Russia's foreign trade and 20% of Turkey's foreign trade was conducted with BSEC countries. These figures, however, include mainly energy imports and bilateral (Russia-Turkey and Russia-Ukraine) flows.

⁶ Panagiota Manoli, *Reinvigorating Black Sea Cooperation: A Policy Discussion*, Policy Report III, Gütersloh: Bertlesmann Foundation, 2010, 17-22.

Another approach is to look into regionalism through qualitative lenses. What those would be? One argument put forward is that regionalism has contributed to building channels of communication and interaction not merely among the political elites, but most importantly among people who are often called to initiate and implement policies (such as networks of officials on border issues, organized crime, etc.). This also contributes to the difficult task of trust building. Another aspect in assessing regionalism is its potential impact on perceptions' change and the accumulation of historical experience and knowledge on how to cooperate and build common institutions and regional communities. The actors (state and increasingly non-state actors) learn how to cooperate and readjust their policies, a learning process that takes time to deliver. The normality of interaction in regionalism helps engaged actors to share experiences, practices and build networks that inform policy and alter perceptions of interests and modes of contact.

Becoming a Tree Hugger: Youth Environmentalism in Chişinău, Moldova¹

Amy Samuelson

Abstract

This paper focuses on Ecoweek, an environmental project for young people in Moldova, in order to explore the themes of post-Soviet cultural identity construction and the adaptation of Western ideas to local contexts. It considers how Ecoweek participants' establishment of international connections allowed them to create an environmentalism that was cosmopolitan, yet distinctly Moldovan. Their approach reflects the strong global awareness of many urban young people in Moldova, who often look outside of the country for opportunities. The paper argues that students' participation in the project was related not just to a determination to solve environmental problems, but also to a desire to be part of a global trend, to gain experience, and to make useful contacts. Moreover, it suggests that the same factors leading the students to produce a globally informed environmentalism also made it difficult to build a lasting movement.

Keywords: youth, environment, activism, Chişinău, Republic of Moldova

On a warm, sunny Sunday morning in April 2010, I joined a group of young environmentalists in front of a university in downtown Chişinău for a last-minute discussion of the flash mob that would start the day. When everyone had arrived, we started walking toward Ştefan cel Mare Park. As we passed the Triumphal Arch, one student threw some ripped up cardboard on the ground. The rest of the group pointed and booed. The same student then picked up the trash and put it in a trash bin as we all clapped and cheered. A few people turned to look as they walked by, and the students performed the scene several more times before we reached the park. Once there, we split up, walking around the perimeter of the park so we could enter it from all directions. We slowly made our way to the fountain in the center of the park, hugging trees as we went. No one else seemed to pay much attention, but the students enjoyed themselves, taking pictures of each other and laughing.

The flash mob and the small environmental projects that followed capped off an event called Ecoweek, seven days of environmental activities for young Moldovans. Led by Violeta,² a 21-year-old Moldovan woman studying geocology

¹ This research was supported by a grant from the Fulbright Student Research Program and a fellowship from the New Europe College in Bucharest.

² All names are pseudonyms.

in Germany, Ecoweek involved about 30 high school and college students. I volunteered to help interview the applicants for the project and participated in planning sessions, as well as the week's events, including educational sessions, a trip to the local wastewater treatment plant, a movie and networking night, a tree-planting day, and the planning and execution of small environmental projects. After Ecoweek, I hosted voluntary follow-up meetings with participants and helped to plan eco-movie nights.

According to Violeta, Ecoweek aimed to impart global and local environmental information to young people, to give participants a chance to plan and carry out practical activities, and to create networking opportunities. The larger aim of the project was to start an environmental movement of young people, something the organizers felt did not exist in Moldova. At the end of the week, the students formed a Facebook group in order to maintain the ties created during Ecoweek and to attract new members. Several meetings and events, such as annual Earth Hour celebrations, took place in the two years following Ecoweek. Violeta then began to plan a new, larger project called ActivEco, which aimed to continue to raise environmental awareness in Moldova and to work toward building a sustainable "green" economy.

This paper, like the others presented as part of the conference panel "Re-inventing traditions," is concerned with cultural identity construction in former Soviet spaces, more specifically the adaptation of Western ideas to local contexts. As a global phenomenon that is constructed locally, environmentalism provides an ideal setting to explore these issues.³ Ecoweek in particular presents an opportunity to consider how some young people in Moldova are actively constructing environmental identities, in part through the creative adoption of Western models. This paper examines the way in which Ecoweek participants came to "recognize themselves as environmentalists."⁴

The above anecdote illustrates two important features of the fledgling environmental movement in Moldova. First, by demonstrating to passers-by the merits of throwing away trash instead of littering, the Ecoweek participants were trying to distance themselves from what they described as a backward "Soviet mentality." Organizers and participants alike expressed a belief that the older generations cannot change, so change must start with the younger generations. Second, the choice of tree hugging for the second part of the flash mob reflects

³ Krista Harper, "Environment as Master Narrative: Discourse and Identity in Environmental Conflicts," *Anthropological Quarterly* 74, no. 3, 2001, 101-103; Anna Tsing, *Friction: An Ethnography of Global Connection* (Princeton: Princeton University Press, 2005).

⁴ Timothy Choy, *Ecologies of Comparison: An Ethnography of Endangerment in Hong Kong* (Durham: Duke University Press, 2011), 113.

their desire to connect themselves to the global “eco” movement, thus distancing themselves from local ways of treating the environment, which they consider harmful.

In his ethnography of environmentalism in Hong Kong, Timothy Choy argues that for activists in that country, “modes of being, feeling, and identifying with worlds outside one’s supposed own are (at) the very heart of environmental action.”⁵ He argues further that “the environmental marks a space of transcendence,” including “transcendence of the local,” which “enables imagination of, and action for, a political alternative,” and “transcendence of prior ways of thinking,” through which global environmental ideas allow activists to leave behind an imagined, “backward” local mind-set.⁶ In much the same way, young Moldovan environmentalists tried to move beyond local political hurdles and the so-called “Soviet mind-set” by looking outside of Moldova for solutions and connecting themselves to global environmentalism.

At the same time, however, in addressing these particular obstacles and focusing on the problems they saw around them, the students necessarily created a local form of environmentalism. Drawing on her ethnographic research in Indonesia, Anna Tsing argues that environmentalism there is characterized by a self-conscious “cosmopolitan specificity.”⁷ She explores the ways in which “widely circulating knowledges become local” as environmentalists throughout the country draw on certain international ways to talk about and enjoy nature, creating in the process an environmentalism that is specific to Indonesia.⁸ This paper explores this process in the Moldovan context, considering how Ecoweek participants’ adoption of Western ideas and establishment of international connections allowed them to create an environmentalism that was cosmopolitan, yet distinctly Moldovan. Their own approach reflects the strong global awareness of many urban young people in Moldova, who often report feeling trapped in a country with few opportunities. In fact, some students’ participation in the project related at least as much to a desire to be part of this global trend and to make useful contacts as to solve environmental problems. Moreover, the same factors leading the students to create a globally informed environmentalism also made it difficult to create a lasting movement.

⁵ Ibidem, 135.

⁶ Ibidem, 134-35.

⁷ Tsing, *Friction*, 124.

⁸ Ibidem, 124.

Transcending prior ways of thinking

Violeta told me that the goal of Ecoweek was “to see what we as people, as students, can change in our own environment, with our efforts.” Her focus on young people reflects her desire to start a new kind of environmental movement in Moldova, particularly in contrast to the existing community of environmental non-governmental organizations (NGOs) in Chişinău mainly run by middle-aged men. At a planning meeting for Ecoweek, I suggested inviting Mr. Vadim, an enthusiastic ecology professor I had just interviewed, to give a talk. Violeta seemed unconvinced, telling me, “These old men just like to give big speeches. They want to show up and look good, but they don’t actually do anything.” She insisted that her movement would be different.⁹

Reflecting the visibility of age polarization in Moldova, young people frequently cited generational differences to explain societal problems. Ecoweek participant and high school senior Ştefan, for example, broke society into three groups. People under twenty-five, like himself, were born in a “different world” than their parents and have a “greater capacity to succeed,” while those over fifty simply don’t want to accept new ideas. “The middle generation is gone,” he went on; the economic disaster has forced many to emigrate to find work, leaving a population at home that is concentrated in the oldest and youngest groups.¹⁰ Ştefan explained to me that with so many people in their thirties and forties working abroad, it feels like a generation is missing, at times causing pronounced conflict between young and old. “Society must hear the voice of the young, and accept the wisdom of the old,” Ştefan told me. “But when the middle is gone, it doesn’t work.” This smoldering intergenerational tension surfaced in April 2009, when thousands of young people gathered in Chişinău’s central square to protest elections they believed had been rigged by the Communist Party.

I often heard younger people complain about the “Soviet mentality” that is believed to pervade the older generations and prevent real change in the country. During Ecoweek, conversations often drifted to how they could convince others, especially older people, to change their behaviors and attitudes. For example, Andreas, Violeta’s German boyfriend who was working on a master’s degree in environmental management and came to help with the educational sessions, talked about the importance of recycling. He explained that in Germany, everyone

⁹ Violeta is one of many young people I met in Moldova trying to make positive changes in the country. Ecoweek participant Ştefan told me that foreigners are often surprised at how active the youth is in Moldova. He contrasted this with young people in the U.S. and Western Europe who “don’t give a shit.” He reasoned that when someone is in a bad situation, he or she works to change it.

¹⁰ This contrast is evident in the city, but especially stark in the villages.

separates his or her garbage without thinking about it. One participant asked him where he had learned this attitude, and he answered, “I think the most important educators were my parents.”

The participant responded, “So, you see, in our country we should educate our parents, instead of...”

“Yeah,” Andreas broke in. “And there was somebody who said, ‘Oh nobody ever...these old people, you won’t move them.’ And I think that’s correct. I think it’s really hard to change old people’s lives. I think this is why Ecoweek is such a good thing, because it’s us.”

Another participant asked whether they used the mass media in Germany to encourage people to recycle. “No,” Andreas said, “it’s already common sense” not to throw away recyclable items.

Yet another participant suggested, “For us it will be a big stretch,” since it is very difficult to change people’s mentality. “How can we teach people to sort the garbage?” she asked.

Andreas suggested that they would have to frame things differently. “If you say, ‘people, hey, come on, bring your own bag to *Piața Centrală*,’ or ‘collect glass,’ or ‘send kids around to collect paper,’ that smells like Soviet times, yeah?”

Adrian concurred, adding, “Old people think it’s propaganda when you try to explain something to them.”

Andreas told me about his own experiences living in Moldova, where he had taught German for two years. For instance, each time he had taken his own reusable bags to the grocery store and the cashier reached for a plastic bag, he would tell her please not to use them. She would generally respond, “Why not? They’re free.” To many Moldovans who remember being forced to use a reusable *pungă* (bag) to carry their items, plastic bags represent a kind of freedom. But for young people who don’t remember Soviet times, Andreas believed, new reusable fabric bags could be seen as cool. Similarly, the Ecoweek participants felt that their peers and young children could learn to recycle; they were more concerned about their parents and grandparents, whom they saw as unable or unwilling to learn a new behavior. For example, they explained that a recycling program had been started in some Chişinău neighborhoods several years before, but there was no educational program to show people how to separate garbage, and many adults just threw all their trash in the bins together. Similarly, one student told a story about an event he had attended in which organizers told participants to throw their garbage in bags; the kids did as they were told, but the adults did not.

The Ecoweek participants had various explanations for older generations’ alleged inability to change. For example, Eugenia said in a follow-up meeting that Moldovans have big plans, but they never finish anything. Her opinion was

that they “don’t have the brain” to finish projects. Vlad concurred that the biggest problem is people’s mentality. Eugenia suggested that this could be addressed by “encouraging people to be curious again,” to which Vova said sarcastically, “Come on.” At another meeting, participants posited that people have been brainwashed not to care about the environment. Some suggested that education should be improved, so people would learn to stop burning leaves and throwing garbage in the street and in the river. However, someone pointed out that kids *have* been educated, at least in urban areas; they already know what to do, but they are taught in school to be silent and not make trouble. This stems from Soviet times, they insisted, when it was dangerous to say or do certain things, because you could go to prison or be killed if the wrong person found out. This has led to “social impotence,” they told me; people are passive and feel they cannot point out a problem or do things differently even if they think it would be better for the environment.

Ideas about the “Soviet mentality” extended to participants’ views of politics. During educational sessions that took place on the first two days of Ecoweek, Violeta expressed her view that political engagement is a waste of time. It makes no sense to work with the Ministry of Environment because of its small budget, she claimed, or to demand that the state pay attention to environmental issues, as politicians are too corrupt and incompetent to listen. The students often expressed similar views. In discussing ways to address pollution, one participant suggested that the government could collect taxes from polluters. In response, Adrian, a high school senior, asked where the tax money would go; “You get corruption out of this,” he insisted. During an Ecoweek follow-up meeting that I held with a handful of participants, I asked if they agreed with Violeta’s view of politics. They did. Vova, for example, said that politics “is a power world, and we can’t go there.”

While many of the students’ ideas build upon and perpetuate certain dualisms, between modern and backward mentalities and moral and corrupt politics, for example, these can allow for the development of alternative, liberating approaches.¹¹ One way that young people in Eastern Europe have rejected old forms of authority is by forming new social movements, as in the color revolutions of Ukraine and Georgia.¹² As young Moldovans continue to grow disillusioned with their government, they too have increasingly turned to more creative, “grassroots” efforts to try to effect change. The Ecoweek participants’

¹¹ Choy, *Ecologies of Comparison*.

¹² Donnacha Ó Beacháin and Abel Polese, “‘Rocking the Vote’: New Forms of Youth Organization in Eastern Europe and the Former Soviet Union,” *Journal of Youth Studies* 13, no. 5, 2010, 615-30.

views about politics mirror the frustrations expressed by activists in recent protests worldwide related to a lack of political representation, leading to calls for “real” democracy.¹³ These activists have turned to various alternative democratic approaches, each translating global discourses of democracy into local versions to spur political struggles.¹⁴ In some Occupy movements, for example, activists have adopted practices of direct democracy such as consensus decision-making.¹⁵ In the same vein, although on a modest scale and without revolutionary intent, the Ecoweek participants decided to avoid existing political structures by making their own decisions and performing their own actions.

As Violeta and the Ecoweek participants believed that change must come from them rather than from the top, they decided to educate themselves about environmental problems and then teach others and lead by example. During the first day, participants watched the short online film *The Story of Stuff*, an illustrated explanation of consumerism from production to disposal, and the environmental and social problems this process creates. When the movie ended, Ştefan promptly announced, “Until this moment, I wanted an iPhone. But now, I will remain with my Nokia.” The next day, Larisa told us she had watched another video on the Story of Stuff website about bottled water. She confessed that she had two bottles of water in front of her while she watched. “Shame on me,” she said, telling us that she plans to buy a filter now instead of more bottled water.

As a result of their attitudes about the inability of older people to change and the futility of working through existing political channels, the Ecoweek participants decided to take Violeta’s advice to change their own behavior and hopefully inspire other young people to change their behavior as well. In this way, they would “transcend” what they considered outdated ways of thinking and form Moldova’s first “eco-generation.”¹⁶ This decision guided the projects they carried

¹³ Michael Hardt and Antonio Negri, “The Fight for ‘Real Democracy’ at the Heart of Occupy Wall Street,” *Foreign Affairs*, October 11, 2011; David Nugent, “Commentary: Democracy, Temporalities of Capitalism, and Dilemmas of Inclusion in Occupy Movements,” *American Ethnologist*, 39, no. 2, 2012, 280-83.

¹⁴ David Nugent, “Democracy Otherwise: Struggles Over Popular Rule in the Northern Peruvian Andes,” *Democracy: Anthropological Approaches*, ed. Julia Paley (Santa Fe: SAR Press, 2008), 21-62; Julia Paley, “Introduction,” Paley, *Democracy*, 3-20.

¹⁵ Jeffrey Juris, “Reflections on #Occupy Everywhere: Social Media, Public Space, and Emerging Logics of Aggregation,” *American Ethnologist*, 39, no. 2, 2012, 259-79; Maple Razsa and Andrej Kurnik “The Occupy Movement in Zizek’s Hometown: Direct Democracy and a Politics of Becoming,” *American Ethnologist*, 39, no. 2, 2012, 238-58.

¹⁶ Young environmentalists in Indonesia also focused on youth as a category through which to approach identity formation. As Tsing explains in *Friction* (127), “Youth is often a time for forging new modes of agency and desire. For nature lovers, this is a resonant frame for creating cosmopolitan knowledge.”

out, all of which aimed at changing people's ideas and behavior. These included an art project for children, handing out stickers with ways to "save the planet," distributing recycling information, bicycling through Chişinău to promote this as an alternative means of transportation, and encouraging people to trade their disposable plastic bags for reusable canvas ones. Each project also reflected the influence of Western ideas about environmentalism, which is discussed next.

Transcending the local

One way the participants tried to distance themselves from the older generations and local political constraints was to connect themselves to the global environmental movement by engaging dominant Western environmental themes and discourses. During the second day of Ecoweek, participants expressed satisfaction that they were finally learning about "real" environmentalism – about failing species, deforestation, and pollution, for example – in contrast to the local environmental messages they considered inferior, such as "Don't throw trash on the streets." Violeta had indeed looked for assistance, ideas, and expertise outside of Moldova. She had acquired German and American funding to support the project and recruited an American and a German ecology specialist to lead educational sessions. As described above, however, even forms of environmentalism that focus on global ideas inevitably make these ideas local.

Violeta's own story illustrates how an environmental identity can be constructed through a combination of Western and local influences. When I first met her, Violeta told me that she had become interested in the environment because of her mother, a biology teacher who had her young students do active projects like examining anthills. Throughout Violeta's school years they took field trips to sewage and water treatment plants so they could observe ecology in the real world. Through a high school exchange program, Violeta lived in the U.S. for a year. She found Americans to take more initiative to solve problems, and was particularly impressed by the prevalence of women in environmental movements in the U.S. and Western Europe. "This is one area where they have more power," she claimed.¹⁷ Violeta decided to study abroad after completing two years of the ecology program at the State University of Moldova (USM), when she realized

¹⁷ When more women than men applied to participate in Ecoweek, however, Violeta suggested that we privilege the male applicants during the selection. Co-organizer Irina disagreed, but Violeta insisted, saying that we might need men to do physical tasks, like installing bike racks and planting trees. Here Violeta's views on female power in environmentalism, influenced by her time in the U.S. and Germany, contrast with her ideas about "natural" gender role divisions prevalent in Eastern Europe. See Susan Gal and Gail Kligman, *The Politics of Gender After Socialism* (Princeton: Princeton University Press, 2000).

she wasn't learning anything about ecology.¹⁸ Violeta's motivation to organize Ecoweek stemmed from her observations of problems when she comes home, such as her family using too much water when washing dishes. "Most people don't understand these things," she said, "but it is my 'essence,'" an ecological feeling that inspires her to try to change things.

A combination of local and global ideas also shaped Ecoweek. During a brainstorming session on the second day, participants identified various environmental problems they faced in Chişinău. While the students had been excited to learn about environmentalism from a global perspective, and said they were tired of hearing about trash and not littering, their list included concerns stemming from common local narratives and their own observations in addition to global concerns. They listed garbage in parks and on streets, the bad smell from the wastewater treatment facility, lake and river pollution, people cutting down trees and burning leaves, old cars, the lack of recycling services, the lack of bicycle lanes, plastic bags everywhere, energy inefficiency, and poor air and water quality.

Violeta conducted the brainstorming session, and she made sure to let the participants come up with all of the ideas themselves. During planning meetings, she and local NGO director Raluca had stressed that the organizers must allow the participants to determine the problems and solutions themselves. This did not prevent the planners from discussing what they hoped the participants would choose for their group projects, however. As a bicycling enthusiast who had installed the country's first bike rack a year or two earlier, Andreas hoped one group would install another one. Andreas and Violeta also hoped that one group would focus on replacing plastic bags with reusable ones, especially because they had designed and ordered hundreds of fabric bags. The bags were bright green and said, "Plastic bag? No, thank you!" in many different languages, adding an international spirit to the project. Finally, Raluca mentioned that recycling would be a good topic for a project because trash is a big problem locally. Steve, the American recruited to lead educational sessions, agreed, saying that it would be "pretty bad if they missed that one."

Violeta had told me at our first meeting in December that when she devised this project she envisioned having an American expert present ecological information to the group, so she was overjoyed when I told her one of my colleagues was a graduate student conducting research on the environment in Moldova. In addition

¹⁸ Violeta even claimed that the ecology students do not care about the environment; indeed, only one ecology student applied to participate in Ecoweek. She said the only reason people sign up for ecology is that it is the cheapest major at USM, since there are no job opportunities in this field.

to a lack of Moldovan experts in the country,¹⁹ the specific desire to recruit an American expert reflects Violeta's privileging of Western science, a viewpoint also reflected in her decision to study in Germany. The first time she met Steve, she enthusiastically agreed with his view that we must approach environmental problems from a global perspective. They talked excitedly together about the unstoppable "green wave" of environmental awareness, eco-ethics, and green jobs spreading from Western Europe around the globe.

On the one hand, Violeta wanted to use local ideas for her project, but on the other hand, she wanted to involve American expertise and Western science. Ecoweek thus illustrates how global and local can intersect. Tsing argues that "emergent cultural forms – including...environmental advocacy – are persistent but unpredictable effects of global encounters."²⁰ These encounters are characterized by what she calls friction, "the awkward, unequal, unstable, and creative qualities of interconnection across difference."²¹ The term friction is used here not to imply conflict, but in a productive sense; global connections come alive through friction in practical encounters. The interactions between Steve, Andreas, Violeta and Raluca, and the use of Western ecological knowledge to inform and inspire local solutions to environmental problems in Moldova, are examples of this friction in action.

Local and global do not always integrate seamlessly, of course, and interactions can reveal unequal power relationships. During planning sessions, for example, Steve's desire to control the direction of the educational sessions conflicted with Raluca's desire to ensure space for local perspectives. When Raluca said she wanted to make sure that participants gave us their own ideas about environmental problems in Moldova before we told them anything, Steve suggested that he could talk about the problems from his perspective first and then ask for their perspective. Raluca agreed to this with little argument, deferring to Steve's authority.

As mentioned above, Violeta found during her year studying abroad that Americans have more "power" than Moldovans in terms of initiating

¹⁹ Nearly 30 percent of Moldovan migrants are professionals, leading to a well-documented brain drain. See Matthias Luecke, Toman Omar Mahmoud and Andreas Steinmayr, *Labor Migration and Remittances in Moldova: Is the Boom Over? Trends and Preliminary Findings from the IOM-CB-SAXA Panel Household Survey 2006-2008* (International Organization for Migration Mission to Moldova, 2009); Maria Cristina Pantiru, Richard Black and Rachel Sabates-Wheeler, *Migration and Poverty Reduction in Moldova* (Development Research Center on Migration, Globalization and Poverty, University of Sussex, 2007); World Bank, *Consolidarea legăturii dintre migrație și dezvoltare în Moldova* [Strengthening the link between migration and development in Moldova] (CIVIS and IASCI, 2010).

²⁰ Tsing, *Friction*, 3.

²¹ *Ibidem*, 4.

environmental projects. Her decision to study ecology in Germany, as well as her desire to involve an American ecological expert in her project, reveal her hope that Western environmental knowledge can infuse her work in Moldova with this same kind of power. By combining a desire to be part of a global “eco” movement with their concern for local environmental problems, Ecoweek participants created an environmentalism that is “both cosmopolitan and situated,” and thus in some ways distinctly Moldovan.²²

Enabling conditions

In order to understand why Moldovan environmentalism has taken a particular form, it is instructive to consider the socioeconomic and political context. Choy argues that the “environmentalist cosmopolitanisms” he found in Hong Kong, like worldliness and global solidarity, represent attempts to transcend the local context, yet necessarily “have as their enabling conditions certain structuring details of Hong Kong and global history,” such as British colonialism and the country’s position as a port and financial hub.²³ In Moldova, environmentalism, like many aspects of life, is shaped largely by the country’s political and economic challenges. Throughout my fieldwork, I noticed that Moldovans tend to seek solutions outside their country’s borders. Many have emigrated for work in response to the weak local economy and lack of opportunities at home, for example. Young people in Chişinău especially have a strong global awareness, which became evident during Ecoweek. Here I consider the challenges that have led to this global orientation, which in turn affected students’ motivations to participate in Ecoweek. Ultimately I argue that the same factors allowing for a “cosmopolitan” environmentalism in Moldova also make it difficult to sustain such a movement.

Lack of opportunities and emigration

Moldovan young people face many challenges, the main one being a lack of educational and job opportunities in their own country. After the disintegration of the Soviet Union, the economies of the former Soviet republics collapsed. Moldova’s economic dependence on Russia exacerbated the country’s economic problems, resulting in high unemployment and poverty levels, and leading many Moldovans to leave the country in search of work elsewhere.²⁴ In fact, “migration

²² Ibidem, 126.

²³ Choy, *Ecologies of Comparison*, 135.

²⁴ The estimated number of Moldovans working abroad varies widely, from 16 percent of the population reported by Luecke, Mahmoud and Steinmayr, *Labor Migration*, to over 40 percent or even 50 percent reported by local newspapers, according to Pantiru, Black and Sabates-Wheeler,

is considered to be the most important and visible feature of social life in the country and it is the hottest topic of daily debate.”²⁵ Many of my friends and acquaintances in Moldova discussed this topic regularly, with many complaining about social uncertainty and their limited options both at home and abroad.

While people in their thirties or older tended to highlight the volatility and instability of society over the past two decades, however, many younger Moldovans I talked to had more positive outlooks. Pamela Abbott et al. observe that young Moldovans “have watched the changes during their formative years and been brought up by parents and teachers who themselves had no clear idea of what the future would bring or even whether the country would survive.”²⁶ While these parents and teachers continue to view life in terms of change and uncertainty, however, young people have only ever known change. In her study of post-Soviet Russian youth, Fran Markowitz found that while adults tended to experience the “transition” as a series of “jolting, unanticipated, and even threatening changes,” teenagers who had lived their entire lives during this period “witnessed and experienced these changes rather as a knobby fabric of constancy – which became their cultural ballast of stability and coherence.”²⁷ Change also seemed to be the norm among many of the urban Moldovan youth I met.

Vova, a 20-year-old law student who took part in Ecoweek, once told me that he felt lucky to be from Moldova, because it had given him the motivation to do something different, to see different parts of the world and have new experiences. If he had been born in the U.S., he reasoned, he might be content just staying in one place and having no ambitions. His dream was to move to the U.S. to work as a cook and eventually open his own restaurant. Although not everyone in Vova’s age cohort shared this particular view, I did encounter a similar optimism more often among the younger generation than among those over thirty.

J. Edmunds and B. Turner would argue that Moldovan youth like Vova belong to a “global generation,” in the sense that they share some common experiences as well as knowledge and ideas with youth across the globe.²⁸ They are increasingly

Migration and Poverty Reduction, and Monica Heintz, who attributes some of this disparity to the fact that most migration is illegal and not tracked by the state. “‘Nothing has changed, it just turned illegal’: Discourses for the Justification of Illegal Trade and Immigration in the Moldovan Republic,” *Anthropology of East Europe Review*, 25, no. 1, 2007, 21-28.

²⁵ Heintz, ‘Nothing has changed’ 21.

²⁶ Pamela Abbott et al., “Concepts of Citizenship, Social and System Integration Among Young People in Post-Soviet Moldova,” *Journal of Youth Studies*, 13, no. 5, 2010, 584.

²⁷ Fran Markowitz, *Coming of Age in Post-Soviet Russia* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2000), 4.

²⁸ June Edmunds, Bryan Turner, *Generations, Culture and Society* (Philadelphia: Open University Press, 2002), 5.

connected through the Internet to youth worldwide, with unprecedented access to pop culture and information from countless diverse sources, in some ways resulting in a “global identity”.²⁹ Nevertheless, globalization has not created homogenization, and an understanding of local dynamics continues to be essential for any analysis of youth cultures.³⁰ Additionally, young Moldovans’ goals and expectations have become more individualistic as their options have expanded. In an increasingly individualized world, “young people’s successful ‘socialization’ is not achieved through the internalization of given norms but through learning how to be self-reliant”.³¹

With individualization comes “the freedom to choose one’s own biography; to explore new opportunities in the labor market; to find themselves in an expanding world”.³² At the same time, however, increasing economic stratification and continued corruption in post-socialist states means that new choices are not uniformly available. Individualization appears not just as liberation, but also as compulsion.³³ For many, the choice to move abroad does not reflect excitement about the chance to do something new, as it does for Vova, but desperation in the face of a dearth of opportunities at home.³⁴

Motivation to participate

The search for individual opportunities, whether considered liberating or compulsory, motivated many of the students to apply for Ecoweek. Violeta had

²⁹ Hilary Pilkington, Ul’iana Bliudina, “Cultural Globalization: A Peripheral Perspective.” *Looking West? Cultural Globalization and Russian Youth Cultures*, edited by Hilary Pilkington, Elena Omel’chenko, Moya Flynn, Ul’iana Bliudina and Elena Starkova, 1-20, (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2002), 14.

³⁰ Pam Nilan, Carles Feixa, “Introduction: Youth Hybridity and Plural Worlds.” *Global Youth: Hybrid Identities, Plural Worlds*, edited by Pam Nilan and Carles Feixa, 1-13, (New York: Routledge, 2006).

³¹ Hilary Pilkington, Ul’iana Bliudina. “Cultural Globalization: A Peripheral Perspective.” In *Looking West? Cultural Globalization and Russian Youth Cultures*, edited by Hilary Pilkington, Elena Omel’chenko, Moya Flynn, Ul’iana Bliudina and Elena Starkova, 1-20. (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2002), 15.

³² Charles Walker, Svetlana Stephenson. “Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union.” *Journal of Youth Studies* 13, no. 5, 2010, 524.

³³ *Ibidem*, 525. Emigrants to Russia and to other CIS countries are more likely to leave due to “push factors,” such as poverty and the lack of jobs in Moldova, than emigrants to the EU and other countries, for whom “pull factors” such as better working conditions and social networks in destination countries are relatively more important, according to Matthias Luecke, Toman Omar Mahmoud and Pia Pinger, *Patterns and Trends of Migration and Remittances in Moldova* (International Organization for Migration Mission to Moldova, 2007).

³⁴ Anne White, “Young People and Migration from Contemporary Poland.” *Journal of Youth Studies* 13, no. 5, 2010, 565-580.

looked for students with a “passion for the environment,” and while a few of the participants had been interested in environmental topics for some time, most had only recently become interested in this increasingly trendy subject. The students’ reasons for applying to participate in Ecoweek varied, and I gained further insight into their motivations during voluntary follow-up meetings after Ecoweek. The most common reason given for applying was to gain knowledge about the environment. A few participants, including a tourism major, a food sciences major, and an environmental engineering student, wanted to gain practical experience. Two participants were active in Youth Parliament, in particular the newly formed Green Party, and wanted to gain ecological knowledge to use in their mock debates.³⁵ Some high school students participated so that they could decide on a college major: biology, ecology, or environmental chemistry, for example.

A few participants had already known most of the information presented during Ecoweek, but they had wanted to make connections with others interested in the environment. Vlad, an architecture student, was very interested in eco-architecture and wanted to meet others who shared his vision. Mirela, an eleventh grade student, told me that she had long looked for a group with an ecological focus and had been eager to meet more people who shared her interest. Victoria, a twelfth grade student who planned to study environmental chemistry in the U.S., used to be a member of Greenpeace, even though the organization does not have an office in Moldova. Ecoweek gave her the opportunity to work with other environmental advocates face to face.

For others, environmental projects were completely new. At one follow-up meeting, most of the students told me that they had not been fully aware of their impact on the environment, about their ecological “footprint,” or about sustainability. They had not realized how harmful plastic bags were, for instance, and they came to realize that people have too much “stuff” in general. One young woman, Larisa, directed a local youth group and had applied to Ecoweek in part because she wanted to make sure their office was eco-friendly. She became upset that she had purchased plastic cups before she found out they were bad for the environment, and she decided to replace these with glasses.

A few people mentioned that one of their goals in applying for Ecoweek was to get a chance to practice their English. Violeta planned for the entire week to be conducted in English, in part to ensure that foreign experts would participate and to limit the number of applicants. She also wanted to give students an opportunity to speak English. Although I wanted to practice my Romanian, most

³⁵ One of these young men made sure to specify that he was not part of the real Green Party in Moldova, which he characterized as a small group of old men who were not using their money wisely.

of the time participants insisted that I speak English so they could hear a native speaker. After the tree-planting event on Saturday, I walked back to the city with Vova and Dorel. They wanted me to walk between them so that they could both hear me. “My English is so damn bad!” Vova lamented, telling me that he had not paid enough attention in his English classes and now regretted this. Participating in Ecoweek, a project with international funding and international experts, thus gave participants not only a chance to learn about the environment and be part of a global trend, but also the chance to practice English, make useful connections, and improve their resumes.

Continuing obstacles

The young people I came into contact with through my research in Chişinău belong to a specific subset of Moldovan youth: well-educated and urban. While youth in this demographic throughout the post-Soviet world are the most likely to support and work toward democratic change in their societies, they are also the most likely to want to emigrate.³⁶ Similarly, while they are the group most likely to benefit from changes in their societies, they are also most likely to be frustrated by the lack of reform and lack of career opportunities. This subset of youth is “the most talented and flexible group and the group that is likely to be the biggest loss to their own countries.”³⁷

Unfortunately, migration and international travel is one factor complicating the development of an active, youth-based environmental community. It is difficult to form a coherent, consistent group when the pool of potential members is constantly changing. Many of the well-educated and well-traveled urban youth likely to be interested in such a movement are often abroad for study abroad programs, for volunteer opportunities, to visit parents working abroad, or even to attend foreign universities. This made it difficult to plan post-Ecoweek projects, as several of the most motivated students left for internships, work and travel programs, or school shortly after Ecoweek.

On the other hand, some young people use opportunities abroad to benefit Moldova. Ştefan, for instance, has attended conferences in Sweden and applied his newly acquired knowledge to start various projects in Chişinău. Despite

³⁶ A significant proportion of Moldovan migrants are relatively well educated, 76 percent having at least completed secondary education and 51 percent having completed college and/or professional school, according to Pantiru, Black and Sabates-Wheeler, “Migration and Poverty Reduction”.

³⁷ Claire Wallace, “Young People in Post Communist Countries: Vanguard of Change or Lost Generation?” In *From Pacesetters to Dropouts: Post-Soviet Youth in Comparative Perspective*, edited by Tamar Horowitz, Bella Kotik-Friedgut and Stefani Hoffman, 3-26, (Lanham, MD: University Press of America, 2000), 18.

residing in Berlin, Violeta also remains determined to make a difference in her own country. Most of her university colleagues chose to carry out their required projects in Germany, but she felt that a project there would amount to “a drop in the ocean,” while the same amount of time and effort could make a significant difference in Moldova. So she decided to find enthusiastic Moldovan students and to give them the tools to do something about local environmental problems. “You can’t change Moldova in a day,” she realized, “but this is a step.”

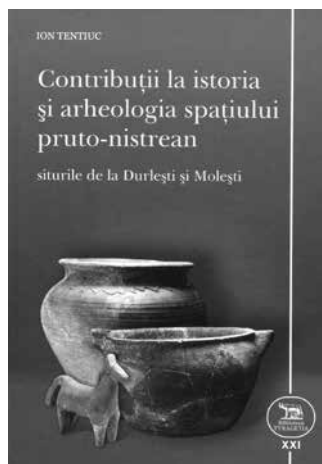
When I returned to Moldova for follow-up research in the spring of 2012, I found that more and more environmental projects had begun to appear, such as Hai, Moldova!, a national trash clean-up day. One of the organizers told me that the network of young environmentalists in Moldova was finally expanding; it had just taken certain people meeting each other and coming together through intersecting projects. Violeta had also noticed this growth since Ecoweek, saying, “Environmental sustainability topics are in the air now. We’re making environmental consciousness trendy.” Still, she said, when she tells family and friends in Moldova that she is coming back home to do projects, they ask her why. Moldova is a dead place, they tell her; it is a waste of time to try to change things here, so she should stay in Germany. She laughed at this for now, and said she hoped she could “keep the fire” to continue planning projects in Moldova.

Bibliography

- Abbott, Pamela, Claire Wallace, Marianna Mascauteanu and Roger Sapsford. “Concepts of Citizenship, Social and System Integration Among Young People in Post-Soviet Moldova.” *Journal of Youth Studies* 13, no. 5 (2010): 581-596.
- Choy, Timothy. *Ecologies of Comparison: An Ethnography of Endangerment in Hong Kong*. Durham: Duke University Press, 2011.
- Edmunds, June and Bryan Turner. *Generations, Culture and Society*. Philadelphia: Open University Press, 2002.
- Gal, Susan and Gail Kligman. *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Hardt, Michael and Antonio Negri. “The Fight for ‘Real Democracy’ at the Heart of Occupy Wall Street.” *Foreign Affairs*, October 11, 2011.
- Harper, Krista. “Environment as Master Narrative: Discourse and Identity in Environmental Conflicts.” *Anthropological Quarterly* 74, no. 3 (2001): 101-103.
- Heintz, Monica. “‘Nothing has Changed, It Just Turned Illegal’: Discourses for the Justification of Illegal Trade and Immigration in the Moldovan Republic.” *Anthropology of East Europe Review* 25, no. 1 (2007): 21-28.
- Juris, Jeffrey. “Reflections on #Occupy Everywhere: Social Media, Public Space, and Emerging Logics of Aggregation.” *American Ethnologist* 39, no. 2 (2012): 259-279.
- Luecke, Matthias, Toman Omar Mahmoud and Pia Pinger. *Patterns and Trends of Migration and Remittances in Moldova*. International Organization for Migration Mission to Moldova, 2007.

- Luecke, Matthias, Toman Omar Mahmoud and Andreas Steinmayr. *Labor migration and remittances in Moldova: Is the boom over? Trends and preliminary findings from the IOM-CBSAXA panel household survey 2006-2008*. International Organization for Migration Mission to Moldova, 2009.
- Markowitz, Fran. *Coming of Age in Post-Soviet Russia*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2000.
- Nilan, Pam and Carles Feixa. "Introduction: Youth Hybridity and Plural Worlds." In *Global Youth: Hybrid Identities, Plural Worlds*, edited by Pam Nilan and Carles Feixa, 1-13. New York: Routledge, 2006.
- Nugent, David. "Commentary: Democracy, Temporalities of Capitalism, and Dilemmas of Inclusion in Occupy Movements." *American Ethnologist* 39, no. 2 (2012): 280-283.
- Nugent, David. "Democracy Otherwise: Struggles Over Popular Rule in the Northern Peruvian Andes." In *Democracy: Anthropological Approaches*, edited by Julia Paley, 21-62. Santa Fe: SAR Press, 2008.
- Ó Beacháin, Donnacha and Abel Polese. "'Rocking the Vote': New Forms of Youth Organization in Eastern Europe and the Former Soviet Union." *Journal of Youth Studies* 13, no. 5 (2010): 615-630.
- Paley, Julia. "Introduction." In *Democracy: Anthropological Approaches*, edited by Julia Paley, 3-20. Santa Fe, NM: SAR Press, 2008.
- Pantiru, Maria Cristina, Richard Black and Rachel Sabates-Wheeler. *Migration and Poverty reduction in Moldova*. Development Research Center on Migration, Globalization and Poverty, University of Sussex, 2007.
- Pilkington, Hilary and Ul'iana Bliudina. "Cultural Globalization: A Peripheral Perspective." In *Looking West? Cultural Globalization and Russian Youth Cultures*, edited by Hilary Pilkington, Elena Omel'chenko, Moya Flynn, Ul'iana Bliudina and Elena Starkova, 1-20. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2002.
- Razsa, Maple and Andrej Kurnik. "The Occupy Movement in Zizek's Hometown: Direct Democracy and a Politics of Becoming." *American Ethnologist* 39, no. 2 (2012): 238-258.
- Tsing, Anna. *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Walker, Charles and Svetlana Stephenson. "Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union." *Journal of Youth Studies* 13, no. 5 (2010): 521-532.
- Wallace, Claire. "Young People in Post Communist Countries: Vanguard of Change or Lost Generation?" In *From Pacesetters to Dropouts: Post-Soviet Youth in Comparative Perspective*, edited by Tamar Horowitz, Bella Kotik-Friedgut and Stefani Hoffman, 3-26. Lanham, MD: University Press of America, 2000.
- White, Anne. "Young People and Migration from Contemporary Poland." *Journal of Youth Studies* 13, no. 5 (2010): 565-580.
- World Bank. *Consolidarea legăturii dintre migrație și dezvoltare în Moldova* [Strengthening the link between migration and development in Moldova]. CIVIS and IASCI, 2010.

BOOK REVIEWS/ RECENZII

Ion Tentiuc, *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistrean. Siturile de la Durlăști și Molești*, Biblioteca Tyragetia, XXI (Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2012), ISBN 978-9975-80-667-1.

Dr. Ion Tentiuc este cunoscut în mediul academic din republică și de peste hotare prin contribuțiile sale importante în domeniul arheologiei și al istoriei medievale timpurii¹. Teza lui de doctorat,

¹ I.S. Tentiuc, „Raskopki poselenij u s. Durlășty”, SPDPM (Kișinev, 1988), 77-85; I.S. Tentiuc, „K voprosu o variante kul'tury Rêdukênen' na territorii Moldavii”, in *Arheologija, êtnografija i iskusstvovedenie Moldavii: itogi i perspektivy. Tezisy dokl. respub. nauč.-teoret. konf.*, 8-9 avgusta 1989 g. (Kișinev, 1989), 25-27; Ion Tentiuc, „Melkaja glinjanaja plastika i nekotorye aspekty ideologičeskikh vozzrenij rannesrednevekovogo nasledija Moldovy”, BAȘRSSM 3 (95) (1990): 61-62; I.S. Tentiuc, „Nekotorye aspekty issledovanija kul'tury Rêdukênen' na territorii Moldavii”, in *Arheologija, êtnografija i iskusstvovedenie Moldavii: itogi i perspektivy. Mater. respub. konf.* 8-9 avgusta 1989 g. (Kișinev, 1990), 66-78; Ion Tentiuc, *Cercetări arheologice în așezarea Durlăști-Valea Babei*, AM XVII (1994): 255-258; Ion Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII* (Iași, 1996); Ion Tentiuc, „Romanitatea carpato-balcanică medievală timpurie între ignoranță și subiectivism”, in I. Ojog, I. Șarov, eds., *Omagiu lui Vladimir Potlog și Constantin Drachenberg la 70 de ani* (Chișinău, 1997), 92-96; Ion Tentiuc, „Some Consideration Regarding Byzantine Influence in the East of the Carpathians in the 10th. - 13th. Centuries”, in Gue De Boe, Frans Verhaeghe, eds., *II International Conference Medieval Europe, Exchange and Trade in Medieval Europe. Papers of the "Medieval Europe. Brugge 1997" Conference*, vol. 3 (Zellik, 1997), 15-22; Ion Tentiuc, „Plastica miniaturală de lut din perioada evului mediu timpuriu din Moldova”, *Tyragetia* VI-VII (1998): 115-128; Ion Tentiuc, „Câteva cruciulițe pectorale din Moldova de Est”, RA II (1998): 140-150; Ion Tentiuc, „Siturile din secolele V-VII de la Molești-Ialoveni (Republica Moldova)”, AM XXI (1998): 201-212; Ion Tentiuc, „Particularități și semnificații ale ritului și ritualului funerar în spațiul est-carpatic în secolele XI-XIII”, *Tyragetia* X (2001): 123-130; Ion Tentiuc, „Morminte «distruse» și deformate ale craniului în ritul și ritualul funerar la est de Carpați în secolele XI-XIII”, in *Simposia professorum* (Chișinău, 2001), 22-30; Ion Tentiuc, „Aspecte istoriografice privind ritul și ritualul funerar medieval timpuriu din spațiul pruto-nistrean”, *Tyragetia* XIV (2005): 96-100; etc.

Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII, publicată la Iași în 1996, a fost înalt apreciată, fiind premiată de Academia Română².

Monografia supusă recenzării este bazată pe săpăturile arheologice din cadrul unor situri arheologice de la Durlești, municipiul Chișinău, și de la Molești, raionul Ialoveni, cunoscute specialiștilor grație publicațiilor realizate de I. Tentiuc în anii '80-90 ai secolului XX³. Ținând cont de faptul că rezultatele investigațiilor arheologice au fost doar parțial valorificate, analiza lor într-un studiu monografic este mai mult decât binevenită. Publicarea lor integrală finalizează un proces de cercetare și asigură accesul publicului larg la descoperirile arheologice dintr-un șir de situri preistorice, antice și medieval-timpurii din spațiul pruto-nistrean. Valoarea lor este cu atât mai importantă, cu cât ele contribuie direct la cercetarea unor epoci modest cunoscute, nu în zadar autorul a ales ca titlu *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistrean*.

Lucrarea este structurată în două capitole de bază. În primul capitol sunt supuse analizei descoperirile din siturile Durlești-Valea Babei, Durlești-La Cramă și Durlești-La Vie. Autorul examinează succesiv vestigiile după criteriul cronologic, prezentând mai întâi complexele și inventarul din așezarea neolitică de la Durlești-Valea Babei. Urmează artefactele din așezările din secolele VIII-X de la Durlești-La Cramă și Durlești-Valea Babei, așezarea din secolele XI-XII de la Durlești-Valea Babei și centrul de olărie din secolele XI-XII de la Durlești-La Vie. În fiecare caz autorul a făcut o descriere detaliată, iar pentru o încadrare culturală și cronologică judicioasă a descoperirilor a prezentat un șir de analogii în spațiul est-carpatic. O atenție aparte, în fiecare sit, se acordă complexelor meșteșugărești, ceea ce ne permite să înțelegem atât habitatul din aceste perioade, cât și modul de organizare economică și de asigurare a comunităților cu bunurile materiale necesare. Analiza acestor aspecte face mai lesne de realizat reconstituirea modului de viață al societăților preistorice și medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean.

Capitolul II este dedicat siturilor de la Molești, care sunt examinate după aceleași criterii – cultural-cronologice. În primul

2 Ion Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII* (Iași: Helios, 1996).

3 I.S. Tentiuc, „Raskopki poselenij u s. Durlešty”, SPDPM (Kișinev, 1988): 77-85; I.S. Tentiuc, E.N. Abyzova, „Raskopki proizvodstvennyh kompleksov na pamjatnike La Vie bliz Durlešt”, in *AIM v 1986 g.* (1992), 223-237; I. Tentiuc, „Siturile din secolele V-VII de la Molești-Ialoveni (Republica Moldova)”, *AM XXI* (1998): 201-212.

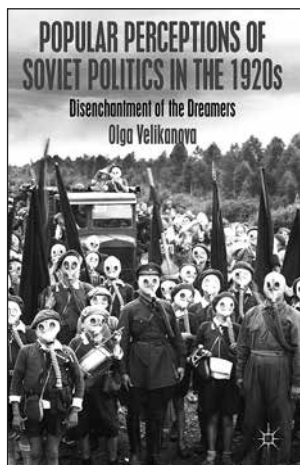
rând sunt descrise descoperirile din siturile din secolele IV-III a. Chr. și I-II p. Chr. de la Râpa Adâncă și Râpa Cornului, după care urmează siturile din secolele VI-VII p. Chr. de la Molești-Râpa Adâncă. În partea a doua a capitolului II sunt analizate separat așezările din secolele X-XI și din secolele XI-XII de la Molești-Râpa Adâncă, iar la final - complexe funerare din necropola datând cu secolele XI-XII. Descoperirea cimitirului din situl de la Molești-Râpa Adâncă constituie „un caz fericit”, care ne permite o comprehensiune complexă a structurii unei așezări medievale timpurii și a practicilor funerare ale societăților medievale timpurii. Autorul a descris în cele mai mici detalii descoperirile din aceste situri arheologice, lucru caracteristic unui studiu arheologic, dar care ar fi avut un impact mai mare asupra cititorului dacă era făcut prin comparație cu societățile din Europa de Est, Centrală și de Sud-Est.

Studiul este însoțit de material ilustrativ variat (96 figuri/planșe), care susține efectiv partea descriptivă. Dar, cred că pentru o mai bună percepție a situației, în special de către publicul larg, erau binevenite reconstituirile grafice ale construcțiilor de locuit și de producere.

Monografia este susținută și de o listă amplă de referințe (22 pagini) și de lista abrevierilor, la fel de importantă pentru elaborarea unor astfel de contribuții. Din păcate, studiul este lipsit de un indice de nume și de localități, instrument de lucru care facilitează manipularea unui astfel de gen de monografii științifice. Pentru publicul străin, este un rezumat extins în limba engleză (pp. 267-280), care oferă accesul la informația generală și la concluziile autorului despre descoperirile de la Durlești și Molești. Iar la final, lucrarea este însoțită de rezultatele studiului paleobotanic din situl Durlești-Valea Babei. Abordările pluridisciplinare sunt extrem de utile arheologului, de aceea credem că ar fi fost oportune aici și alte contribuții, de exemplu din domeniul arheozoologiei, petrografiei etc.

În concluzie, consider *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistrean* extrem de utilă pentru cunoașterea, în special, a istoriei medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean. Merită a fi evidențiat efortul lui Ion Tentiuc la prelucrarea și publicarea rezultatelor săpăturilor arheologice din siturile preistorice și medievale timpurii de la Durlești și Molești. Recomand această lucrare cercetătorilor preocupați de preistorie și de istoria medievală timpurie, precum și publicului interesat de arheologia spațiului pruto-nistrean.

Sergiu Musteață

Olga Velikanova, *Popular Perceptions of Soviet Politics in the 1920s: Disenchantment of the Dreamers*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. 272 pag., ISBN 978-1-137-03074-0

The views of the Soviet population on Bolshevik policies and projects in the interwar period have been for a long time an attractive topic for historians. Yet, only recently, with the “archival revolution” and gradual opening of post-Soviet archives, which followed the dissolution of the Soviet Union, historians got access to the documents which can shed some light on these issues and provide adequate source basis for analysis. Olga Velikanova is one of the historians who use newly opened documents in order to uncover the Soviet popular opinions. Most of these sources, such as the OGPU *svodki*, police reports, letters of the Soviet population to newspapers and to Soviet leaders, have undeniable biases and should be treated critically in order to analyze views “from below”. The author of the reviewed book is well aware of these shortcomings of her sources and follows a critical approach to them. Olga Velikanova focuses her attention on popular opinions and perceptions of Soviet politics in the 1920s. More specifically, she concentrates on Soviet campaigns of mobilization and traces the reaction to them and their assessment by the Soviet population.

Overall, there are two main case studies in Velikanova’s book. Three chapters analyze the Soviet war scare and mobilization campaigns, provoked by fears of foreign intervention. The key phenomenon in this part is the war scare of 1927, which was triggered by the break in the Anglo-Soviet diplomatic relations.

Was the fear of foreign intervention in 1927 a genuine belief of the Soviet leadership? Or was it just a scam in order to justify harsh mobilization and Stalin’s unleashing of oppression against the opposition among the Soviet top? Historians have long discussed this

issue, providing conflicting interpretations. Even though the views of the Soviet leadership, “from above”, are not central to Velikanova’s account, she still provides some interesting and, in certain respects, innovative insights into the issue. Thus, the author goes beyond the usual question which previously bothered historians, whether the Soviet leadership genuinely believed that there was a danger of imminent and forthcoming war. Velikanova’s answer to this question is that there was no unanimous opinion and there were different views among the Soviet leadership on the possibilities of foreign intervention. For instance, the OGPU and the Comintern considered that there was a real danger to the Soviet state in 1927, while the People’s Commissariat for Foreign Affairs and the military did not perceive the war threat as immediate (46-49). At the same time, in Velikanova’s analysis, Stalin turns out to be on the side of the alarmists.

Regardless of the answer to the question on the sincerity of Soviet leadership in their fear of war, it resulted in a propaganda campaign which sought to mobilize the Soviet population. Eventually, as Olga Velikanova demonstrates, in 1927 the war scare, coupled with domestic threats (terrorist attacks and defeatist moods of the population), provoked a mass operation which aimed to “strengthen the rear”. Originally, the mass operation started with the repression of “former people” – noblemen, former White officers, landowners, and priests –, but eventually also targeted Cossacks, members of the old intelligentsia, peasants, etc. (69). In the end, although using incomplete data, Velikanova estimates the number of victims of the operation at about 16,000 (73). It should be noted that the mass operation of 1927 is almost unknown in current historiography. Therefore, Olga Velikanova’s contribution to the issue is highly welcome.

Nevertheless, what interests Velikanova most in her study was people’s reaction to the propaganda and mobilization campaign, launched by Soviet leadership under the pretext of foreign threat. As she shows, the reaction was far from what authorities expected. While there were many cases of pronouncements by the population in support of Soviet power, Velikanova concludes that there were numerous instances of negative reaction to Soviet authorities and their propaganda campaign. Since large sections of the Soviet population, especially in villages, maintained complicated relations with Soviet

power, they often had no interest in defending it and in some cases welcomed the possibility of its defeat, even at the hands of foreign intervention. Another unexpected consequence of the Soviet alarmist campaign was the economic behavior of peasantry, which under the conditions of threats of upcoming war preferred to save the grain and withhold it from the market, in order to prepare for wartime shortages. As a result, poor supply of food to the market resulted in the grain crisis of 1927-1928. Soviet leadership interpreted the grain crisis as kulak sabotage and responded with grain requisitions. Within this interpretation Velikanova even goes as far as to suggest that the war scare and economic response of peasantry triggered the chain of events which eventually led to the end of NEP and the beginning of Stalin's 'Socialist offensive' (88). While the author may sometimes overstate the centrality of the war scare to the development of the Soviet system, she deserves credit for attracting readers' attention to this factor, which historians frequently downplay or simply ignore.

Another key chapter in the book is the story of the Peasant Union movement or rather the attempts to create it and the pronouncements in favor of its establishment. The chapter allows Velikanova to argue against the historiographical approach which sees Soviet peasantry as politically passive. On the contrary, the author suggests that the peasantry developed a rather strong political consciousness, of which the Peasant Union movement was one of the most vivid manifestations (159). In Velikanova's interpretation, the willingness to establish peasant organizations stemmed from the dissatisfaction with Soviet policies in villages and the generally skeptical, if not hostile, Bolshevik attitudes towards peasantry. Analyzing the demands expressed by the peasantry or on its behalf, the author distinguishes several goals of the Peasant Union of 1926-1927: changing the ratio between agricultural and industrial goods, decreasing the agricultural tax, organizing the Peasant Union based on the model of trade unions, furthering peasants' political demands, etc. (144-145). While Velikanova convincingly demonstrates how and why the peasantry articulated these demands, nevertheless, the impact and scale of the Peasant Union movement remain unclear. Eventually, the main source for its analysis are OGPU documents, which usually tend to overstate anti-Soviet pronouncements and create unified "enemies" of Soviet power out of separate, often unrelated manifestations. The examples of peasant movements which Olga Velikanova provides in her book

do not unequivocally resolve the issue, since they were mostly regional organizations which operated on a limited scale. Similarly, the question of the leadership in the Peasant Union movement cannot be answered unambiguously. Was it a case of mobilization “from below”, as Velikanova suggests? Or were there involved other actors, such as students, teachers, other members of the intelligentsia, who are also featured in the narrative of the organization of the Peasant Union movement?

Overall, Olga Velikanova concludes that the Soviet mobilization campaigns of the 1920s failed to unite society around the new socialist values. “The voices from below illustrate a lack of *Soviet identity* among the population” (191). Indeed, these conclusions logically come out from Velikanova’s analysis. At the same time, the author notes that there were a variety of popular opinions on Soviet politics, ranging from enthusiastic support, passive compliance to indifference, opposition, and hostility (189). In the book she mostly prefers to cover in more detail the “negative” popular perceptions of Soviet policies. This focus helps Velikanova to suggest some of her most interesting arguments. Yet, a detailed analysis of the “positive” opinions could also have opened in the study other promising directions.

Olga Velikanova’s book is an interesting study with thought-provoking arguments, which also brings to the reader’s attention some previously unknown sides of the history of Soviet politics and society. Velikanova’s research is a solid contribution to the promising, yet methodologically challenging, field of Soviet popular opinion studies. It provides new insights into popular reactions to the Soviet project and suggests certain unorthodox explanations of the evolution of Soviet policies.

Alexandr Voronovici

Rasa Čepaitienė, *Культурное наследие в глобальном мире* [Cultural Heritage in the Global World], Вильнюс: ЕГУ, 2010, 298 с. ISBN 978-9955-773-33-7

As it is stated in the very beginning, the book is devoted to multiple aspects of the contemporary approach to the perception, protection and interpretation of cultural values. Its unquestionable advantage and merit is the introduction of recent trends in European and American academia devoted to heritage industry (in the academic and practical, commercial sense) to Lithuanian and Russian speaking audiences, as the book is available in both languages.

The introduction discusses the so-called ‘boom of heritage’, a phenomenon, which took place in the 2nd half of 20th century and led to the fashion for heritage studies. The author explicitly states the necessity to contextualize heritage as an object of study and practice globally, as heritage protection is an element of not only cultural policies, but politics of history (p. 6).

The first chapter, entitled ‘Heritage, memory, history’ is devoted to a theoretical excursus concerning the consequences of and responses to globalisation, the phenomenon of glocalisation, and reasons for both. The author emphasizes the high importance of the political and social context in the process of definition of heritage and choice of priorities for protection and preservation, which, to some extent, brought non-elitist objects and practices into focus on the international level, as a response to the long-lasting domination of Eurocentrism. The direct link of the heritage phenomenon and ‘heritage creation’ to collective memory makes it highly political on the local level as well and requires the legitimisation of heritage not by experts only, but also by the majority of the local population (p. 31). The further discussion on the evolution of monuments from Ancient

Greece to post-modernity brings the author to the idea that nowadays commemorative monuments communicate rather pacifist messages in comparison with previous epochs and reflect a more personal and emotional experience, as well as current consumerist practices. The crisis of values on the common European level is being discussed further, with multiple references to heritage (p. 89), which is crucially important in case one tries to understand the logic of the cultural policy of the European Union (which tries to ease the customary political associations of heritage) and the possible consequences of the tendency of post-Soviet countries to join the European space.

The second chapter, 'Development of Cultural Heritage Protection,' argues for the necessity of an anthropological approach while studying the history of heritage protection rather than of a simple enumeration of institutions and stakeholders involved in the system. It is debatable where and when the system of heritage protection was born, but the author traces it back to the end of the 18th century (p. 104), together with the professional discourse of heritage protection. The emergence of the scientific theory of heritage protection, as it is stated in the book, may be traced back to the 2nd half of the 20th century. The author has carefully analyzed the stakeholders involved in the current system of heritage equilibrium: the owners, the communities, state structures, visitors, academic and commercial structures (p. 127-128). Further, multiple problems of historical cities, intangible heritage protection and the role of UNESCO in both processes are addressed. Additionally, the a critique of heritage as an industry for consumption is formulated.

The third chapter, 'Problems of Interpretation of Cultural Heritage,' is devoted to the discussion of the system of heritage interpretation, its structural, psychological and anthropological dimensions. The author exemplifies her arguments by discussing the interpretation of archaeological heritage as an argument in nationalistic debates in the framework of European experience, not forgetting about certain examples of so-called contested memory (p. 203, 250), the representation of which is a challenge for museums and thematic parks (p. 218, 259).

Dr. Čepaitienė decently summarizes the process of formation of heritage as a discipline, the problematic aspects of its methodology, etc. She tried to avoid the commonly encountered problem of terminological confusion while discussing heritage and its object.

It has been stated that the book focuses on the perception and interpretation of cultural values, a term, which needs explanation by itself. Many other debatable terms can also be encountered in the book, such as 'identity', 'memory' and even 'history'. To give the author credit, a number of definitions is given, which is required from a tutorial, but still one can hardly find any reference to the phenomenon of cultural property and the problem of restitution, which are also highly problematic and political aspects, being directly linked to the heritage definition problem.

Although the author constantly reflects on the extent to which major theories of memory and heritage are relevant and applicable to East-Central Europe, the book remains highly theoretical, it obviously lacks the connection between the broader discussion of theoretical schemes of memory and heritage functioning and the relevant examples of these issues, with the exception of the last (3rd) chapter.

The book is highly valuable as a teaching aid and will be useful for graduate students, who study heritage management from a historical and anthropological perspective.

Anastasia Felcher

SCHOLARLY LIFE / VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Proiectul „Social Mobility and Modernization in the twentieth Century in Eastern Europe”

Pe parcursul anului 2013 membrii Catedrei Istorie Universală (AFP Department) a Facultății de Istorie a UPS „Ion Creangă” din Chișinău au organizat acțiunile din Programul ReSET (Regional Seminar for Excellence in Teaching), preconizat pentru 3 ani și aflat la etapa finală (2012-2014). Proiectul „Social Mobility and Modernization in the Twentieth Century in Eastern Europe” a prevăzut organizarea școlilor de iarnă și de vară pentru tinerii profesori din spațiul postsovietic, specializați în științe socioumane. Au participat tineri profesori din Moldova cu studii la universități din Europa Occidentală și America de Nord, Ucraina, Rusia, Bielorusia și Armenia. Importantă pentru participanți a fost comunicarea cu specialiști care au experiență de predare în instituții occidentale și cu profesori notorii de la marile centre academice.

În cadrul școlii de iarnă „Social Status and Everyday Life in Eastern Europe before and after World War II”, care a avut loc la Chișinău în perioada 7-13 ianuarie 2013, participanții au avut tradiționalele întâlniri cu profesorii de la Catedra de istorie universală: Diana Dumitru, Andrei Cușco, Petru Negură, Igor Cașu, dar și cu doi profesori consacrați în domeniul studiilor socioumane: istoricul Elena Osokina de la Universitatea din South Carolina și sociologul/antropologul Vintilă Mihăilescu de la Universitatea București.

În cadrul școlii de vară „Exploring Late Socialism and Post-Socialist Society: Interdisciplinary Approaches to Teaching and Research”, care și-a ținut lucrările într-o pensiune din coasta Chișinăului în perioada 28 iulie – 9 august 2013, participanții au avut întâlniri memorabile cu antropologul Monika Heintz de la Departamentul de Antropologie, Universitatea Paris Ouest, cu istoricul Kate Brown de la Departamentul de Istorie, Universitatea din Maryland, cu politologul Carter Johnson, Country Director for Russia la American Council, dar și cu profesorii de bază ai școlii: Diana Dumitru, Andrei Cușco, Petru Negură, Igor Cașu.

În timpul intenselor întruniri, participanții, dincolo de faptul că au dezbătut probleme-cheie din evoluția contemporană a comunităților est-europene, au avut ocazia să se familiarizeze cu cele mai avansate practici de predare, acumulând experiența diverselor metode de abordare a problemelor, racordate la rigorile actuale ale activității academice internaționale. Totodată, profesorii de la Catedra de istorie universală, implicați nemijlocit în coordonarea și derularea activităților academice, au avut ocazia să-și extindă experiența profesională în procesul comunicării cu astfel de „elevi”. Ceea ce este de importanță majoră însă ține de relaționare, de *networking*: rețeaua de contacte profesionale pe care și-a format-o fiecare participant în parte și care devine o pistă pentru colaborări viitoare.

În primăvara anului 2014 va avea loc întrunirea finală din actualul proiect, unde, dincolo de acțiunile planificate, se vor face bilanțurile celor realizate și se vor discuta perspectivele viitoarelor direcții și modalități de colaborare.

Octavian Munteanu

Atelierul doctoral de actualizare a competențelor de cercetare ale doctoranzilor moldoveni în domeniul științelor sociale

Atelierul doctoral, organizat de A.O. Forumul pentru Studii Interdisciplinare „PLURAL” în parteneriat cu Catedra de istorie universală a UPSM, din noiembrie 2011, își propune să acopere o lacună importantă din sistemul de învățământ superior din Republica Moldova, care nu dispune la ora actuală de un program sistematic de studii de doctorat (cursuri/seminare). Acest atelier va oferi doctoranzilor în științe sociale (istorie, sociologie, antropologie etc.) din Republica Moldova un ciclu de seminare destinate să actualizeze și să îmbunătățească capacitățile de elaborare a unei teze de doctorat în conformitate cu standardele academice internaționale.

Atelierul organizează periodic seminare, pe durata unui an universitar, cu un grup de doctoranzi (sau deținători ai unei diplome de master, sau studenți în ultimul an de masterat care doresc să facă studii de doctorat) la o universitate din Moldova sau din Occident (sau la două universități, în regim de cotutelă). Înregistrarea și participarea la acest atelier doctoral sunt benevole și gratuite.

Atelierul oferă seminare organizate de către profesori și cercetători din Moldova (cu studii în străinătate) și din străinătate. La seminare se pun în discuție aspecte practice ale elaborării tezei de doctorat: redactarea unui proiect de cercetare, pregătirea unei comunicări pentru un simpozion științific internațional, realizarea unui articol pentru o revistă științifică internațională etc. Totodată, la seminare se discută anumite aspecte teoretice și metodologice ale unei teze de doctorat în

științe sociale (holism vs. individualism metodologic, teorii pozitivistice vs. abordări constructiviste etc.).

Unul dintre obiectivele de bază ale atelierului este dezvoltarea capacităților științifice cu ajutorul resurselor în limbi de circulație internațională (franceza și engleza). Astfel, seminarele au loc în principal în limba română, dar cu folosirea unor materiale de studiu (articole, cărți, teze, studii de caz, materiale video etc.) în engleză și franceză.

Profesorii și cercetătorii care coordonează seminarele oferă de asemenea consultații individuale și de grup participanților la proiectele lor de teză pentru a-i ajuta să-și definească mai bine obiectul și problematica de cercetare, să aplice abordări teoretice și metode de cercetare relevante și inovatoare. Doctoranzii participanți la atelier își prezintă proiectul tezei. Proiectele sunt discutate și analizate în grup, cu profesorii și cu alți doctoranzi, de la egal la egal.

Cei mai activi participanți pot primi o recomandare pentru o mobilitate la o universitate occidentală sau regională: Universitatea Liberă din Bruxelles, EHESS (Paris), Central European University (Budapesta), Universitatea din București, EDSS (București), Universitatea din Ottawa etc. Cei mai buni doctoranzi au ocazia să facă studii doctorale (în regim de cotutelă) într-o universitate occidentală (prin Școala Doctorală în Științe Sociale de la București sau alte programe).

Mobilitățile de scurtă durată vor fi acoperite de către universitățile partenere, cu sprijinul agențiilor universitare occidentale (cum ar fi Alianța Franceză, Agence Universitaire de la Francophonie, anumite programe ale ambasadelor europene și americane) și fundațiile care sprijină educația și cercetarea în Europa Centrală și de Est: Open Society Foundations (Budapesta), Fondation Maison des Sciences de l'Homme etc.

Instituțiile partenere ale programului de doctorat: Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Moldova (Catedra de istorie universală, Catedra de asistență socială), Universitatea de Stat din Moldova (Facultatea de Istorie și Filosofie), Școala Doctorală Francofonă de Științe Sociale din București, Universitatea din Bruxelles (Facultatea de Științe Politice), Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales din Paris, Central European University din Budapesta, Universitatea din Ottawa.

Petru Negură, coordonator de proiect

Conferința științifică „Noi tendințe în protecția și promovarea patrimoniului cultural național și european”,

Chișinău, 27-28 septembrie 2013

Conferința științifică cu genericul „Noi tendințe în protecția și promovarea patrimoniului cultural național și european” s-a desfășurat la 27-28 septembrie 2013 la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău. Ea a fost organizată de grupul de lucru din proiectul instituțional „Patrimoniul cultural-național din Republica Moldova – componentă a civilizației europene” și de Catedra de Etnologie și Geografie a Facultății de Istorie și Etnopedagogie.

Conferința s-a bucurat de un interes major din partea specialiștilor în domeniul protejării patrimoniului cultural. La manifestare au participat 53 de cercetători, profesori universitari și școlari, masteranzi, doctoranzi de la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Institutul Patrimoniului Cultural al AȘM, Institutul de Istorie al AȘM, Institutul de Studii Enciclopedice al AȘM, Muzeul Național de Istorie a Moldovei; Agenția de Inspectare și Restaurare a Monumentelor, Centrul Internațional pentru Cultura Turismului în Republica Moldova, Universitatea Agrară de Stat din Moldova, Universitatea de Studii Umanistice, Liceul Teoretic „Gheorghe Asachi”, L.T. „Petru Movilă”, L.T. „Dacia”, Liceul „Serghei Rahmaninov”, Liceul „Mihail Sadoveanu” din Chișinău, L.T. „Luceafărul” (orașul Biruința, r-nul Sângerei), L.T. „Ivan Vazov” (or. Taraclia), Liceul din s. Biești (Orhei), Gimna-

ziul din s. Sănătăuca (Florești), Gimnaziul Coșernița (r-nul Criuleni), Gimnaziul din s. Ghiliceni (r-nul Telenești) etc.

Ședința plenară a fost inaugurată de către conf. univ. dr. Valentina Ursu, șefa Catedrei de Etnologie și Geografie. Aici au fost prezentate doua comunicări. Prima l-a avut ca protagonist pe conf. univ. dr. Sergiu Musteață, decanul Facultății de Istorie și Etnopedagogie. Dânsul a expus subiectul *Rolul rețelei europene HEREIN în promovarea și protejarea patrimoniului cultural*. A doua comunicare, *Presa basarabeană interbelică – tribun al identității naționale*, a fost ținută de către conf. univ. dr. Larisa Noroc, cercetător științific la Institutul de Studii Enciclopedice al AȘM.

Participanții la conferință au activat în patru ateliere: Patrimoniul cultural: concepte, teorii, practici; Perspective europene asupra politicilor în domeniul studierii și propagării patrimoniului cultural-istoric; Cercetarea patrimoniului cultural în instituțiile superioare de învățământ; Valorificarea patrimoniului național din perspectiva curriculară școlară.

Programul conferinței a cuprins și două lansări de carte, acțiuni organizate în colaborare cu Biblioteca Științifică a UPS „Ion Creangă”. Participanții la conferință și studenții Universității au asistat la prezentarea volumului de documente *„Cursul deosebit” al României și suferința Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandisti-*

ce antiromânești din RSSM (1965-1989). Studiu și documente. Vol. I. (1965-1989), îngrijit de Elena Negru și Gheorghe Negru, cu o prefață de dr. Larry L. Watts. Prezentarea a fost susținută de către editorul Gh. Negru, conf. univ. dr., și de către colegii săi, Gh. Nicolaev, conf. univ. dr., și Șt. Boldișor, drd, Institutul de Istorie al AȘM.

Cea de-a doua apariție editorială lansată a fost volumul *Cultura Moldovei Sovietice în documente și materiale, 1944-1991* (Editura Pontos), asupra căruia s-au aplecat membrii grupului de lucru din cadrul proiectului „Patrimoniul cultural-național din Republica Moldova – componentă a civilizației europene”: V. Cozma, An. Lisnic, V. Enachi, V. Ursu, C. Zagoreț. Culegerea a fost prezentată de către conf. univ. dr. Valentina Ursu, coordonatoarea volumului, și Marcela Mardare, directoarea Editurii Pontos.

Ambele volume pot fi consultate de toți cei interesați în Biblioteca Științifică a UPS „Ion Creangă”. Textele comunicărilor expuse la Conferință sunt incluse într-o culegere de studii.

Valentina Ursu

Simpozionul internațional „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”,

Chișinău, 10-13 octombrie 2013

Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Catedra Istoria Românilor prin proiectul instituțional „Țara Moldovei între Occident și Orient”, în colaborare cu Institutul de Istorie al AȘM și Societatea Științifică de Bulgaristică din Republica Moldova, a organizat, în perioada 10-13 octombrie 2013, la Chișinău, Simpozionul Internațional „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”.

În cadrul ședințelor Simpozionului, la care au participat cca 60 de savanți din Bulgaria, Italia, România, Rusia, Ucraina și Republica Moldova, au fost prezentate comunicări științifice privind conjunctura politică internațională a regiunii dintre Prut și Nistru în diferitele sale ipostaze: Țara Moldovei, Basarabia, RSSM și Republica Moldova. Aceasta a permis înaintarea unor propuneri referitoare la vectorul politic al Republicii Moldova la etapa actuală.

Lucrările simpozionului s-au desfășurat în trei secțiuni. În prima secțiune au fost ținute comunicări despre epoca medievală. S-au discutat probleme referitoare la presiunea politico-militară a marilor puteri vecine – Regatul Ungariei, Regatul Poloniei, Imperiul Habsburgic și Imperiul Otoman – asupra Țării Moldovei. În confruntările cu marile puteri, domnii moldoveni au fost nevoiți să se conformeze evoluției situației politice, ca să asigure interesele vitale ale țării lor. De asemenea, cercetătorii au prezentat noi date privind politica confesională

în Țara Moldovei, noi date privind situația Belarusiei și Ucrainei în componența Marelui Ducat al Lituaniei.

Secțiunea a doua a avut ca tematică politica marilor puteri în sec. XIX – începutul sec. XX, în special a Imperiului Rus, în Basarabia. S-a discutat evoluția demografică a populației basarabene în timpul Imperiului Rus, s-au elucidat formele de rezistență a populației autohtone față de politica de rusificare și asimilare. Au fost formulate noi viziuni privind reanimarea vieții cultural-spirituale în Basarabia, privind interesele economice ale Imperiului Rus în Principatul Moldova în primul sfert al sec. XIX.

A treia secțiune a fost dedicată epocii contemporane. Cercetările în baza materialelor din arhive au introdus în circuitul științific noi interpretări ale unor aspecte ale totalitarismului în RSS Moldovenească, inclusiv în perioada stalinistă, ale evoluției relației statului sovietic cu Biserica Ortodoxă și enoriașii săi. Alte subiecte discutate: URSS în Balcani; Tratatul Uniunii Sovietice; acordurile Comunității Statelor Independente etc.

Comunicările prezentate la simpozion au fost incluse în culegerea „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, publicată la finele anului 2013.

Maria Moraru

Conferința internațională „Istorie, cultură și civilizație în Europa de Sud-Est”, ediția a XIII-a, Chișinău, 28-30 noiembrie 2013

Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Moldova (ANTIM), în parteneriat cu Asociația Europeană a Profesorilor de Istorie EURO-CLIO, Facultatea de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” și Primăria municipiului Chișinău, a organizat, în perioada 28-30 noiembrie 2013, cea de-a XIII-a ediție a Conferinței Internaționale „Istorie, cultură și civilizație în Europa de Sud-Est”. La conferință au participat peste 50 de istorici din România, Turcia și Republica Moldova, care și-au expus comunicările în cadrul a patru ateliere de discuții:

- I. Noi despre vecini și vecinii despre noi.
- II. Rolul istoriei în formarea cetățeanului.
- III. Migrația și impactul ei asupra societăților în tranziție.
- IV. Istoria orală – sursă de cunoaștere a istoriei recente.

Lucrările conferinței au fost inaugurate de către rectorul Universității „Ovidius” din Constanța, istoricul Florin Anghel, care a prezentat comunicarea *La marginea Europei: stereotipuri ale istoriei vecinătății româno-bulgare*.

Primul atelier a fost cel mai solicitat și a întrunit 20 de comunicări, care au abordat diverse aspecte ale relațiilor dintre țările române și vecinii lor de-a lungul istoriei. Discuțiile s-au axat pe probleme de religie, învățământ teologic, cultură, istorie socială în contextul național și internațional al istoriei. Fiecare temă a oferit deschideri generoase spre numeroase subiecte importante ce vizează relațiile celor două state românești cu vecinii și impactul evenimentelor și proceselor din Europa asupra acestei evoluții.

La cel de-al doilea atelier au fost prezentate 16 comunicări privind rolul istoriei în formarea cetățeanului (aspecte identitare, rolul culturii, importanța sărbătorilor etc.). Profesorii de istorie au relatat despre experiența acumulată în proiectul „Împărtășind istoria. Dialoguri culturale. Inovarea educației istorice în regiunea Mării Negre”, implementat de EUROCLIO în 2011-2014. Comunicările s-au axat în special pe concepte și abordări inovative în predarea istoriei în cheia educației culturale, cum ar fi: comunicarea/dialogul intercultural, diversitatea culturală, multiculturalismul, dezvoltarea culturală, multi-perceptivitatea, toleranța și înțelegerea reciprocă etc.

Atelierul „Migrația și impactul ei asupra societăților în tranziție” a fost dedicat unei probleme foarte actuale pentru societățile post-totalitare – emigrarea în masă; cele 9 comunicări s-au axat pe probleme de ordin istoric, social, politic și cultural. Merită a fi evidențiate discuțiile privind relația între biserică și migrație, privind migrarea forței de muncă, diminuarea capitalului intelectual din Republica Moldova în urma procesului migrațional.

În cadrul atelierului „Istoria orală – sursa de cunoaștere a istoriei recente” au fost expuse 5 contribuții privind rolul istoriei orale în cercetarea și educația istorică, majoritatea fiind axate pe experiențe și proiecte din activitatea didactică. Dezbaterile au pus accent pe importanța istoriei orale în demersul educațional, în mod special pe aplicarea metodologiei ei în predarea istoriei, ce ar diminua transmiterea informațiilor rigide în favoarea dezvoltării competențelor specifice la elevi.

Conferința a facilitat schimbul de experiență între istoricii din mediul academic și educațional (licee, universități) din România, Turcia și Republica Moldova. Colaborarea între diferite subdomenii ale istoriei a contribuit la dezvoltarea unui parteneriat strategic de valorificare participativă a preocupărilor cadrelor didactice și a cercetătorilor științifici. Publicarea materialelor Conferinței în Anuarul „Analele ANTIM” va consolida pe termen mediu și lung relația de colaborare și va facilita accesul mediilor academice și educaționale autohtone la cercetările cu caracter regional, iar schimbul de experiență va spori impactul socio-cultural al cercetărilor istorice asupra societății moldovene.

Participarea la conferință a rectorului Universității „Ovidius” din Constanța, a decanilor facultăților de istorie din Constanța, București și Chișinău a dus la semnarea unor noi acorduri și discutarea oportunităților de colaborare în următorii ani. Astfel, au fost stabilite un șir de acțiuni comune cu partenerii din Constanța și București.

Sergiu Musteață

AUTHORS' SHORT BIOGRAPHIES

ČEPAITIENĖ, Rasa is a researcher at the Lithuanian Historical Institute, Associate Professor at Vilnius University, and lecturer at the European Humanities University. Her scholarly interests are cultural heritage conservation theories, world and Lithuanian historiographies, cultural (especially post-communist) memory studies. She has authored 4 monographs, including her last work "*Cultural heritage in the global world*" (2010, Russian and Lithuanian versions) and about 60 research papers. Research interests: cultural heritage and collective memory studies, Soviet culture and post-Soviet transformation. E-mail: rasa.cepaitiene@if.vu.lt

CUȘCO, Andrei (b. 1982, Chișinău, Republic of Moldova) holds a Ph.D. degree in the Comparative History of Central, Southeastern and Eastern Europe from the Department of History of the Central European University (CEU) in Budapest. His research interests focus on modern East European history, comparative history of the Eurasian empires, intellectual history and historiography. Starting from September 2008, he is a lecturer at the Department of World History of Ion Creangă Pedagogical State University in Chișinău. Since 2011, Dr. Cușco has been Director of the Center for Empire Studies at the Department of History and Philosophy within Moldova State University. Dr. Cușco's most recent major publication is a book on the history of Bessarabia as a borderland of the Russian Empire (*Bessarabia as a Part of the Russian Empire, 1812-1917*), published, in Russian, at the *Novoe Literaturnoe Obozrenie* Press (Moscow) in March 2012, co-authored with Victor Taki. E-mail: andreicusco@yahoo.com

DUMITRU, Diana is an Associate Professor of History at Ion Creangă Pedagogical State University of Moldova. Her first book on Great Britain's role in the union of the Romanian Principalities was published in 2010, and she is currently finishing a book on the relationship between Jews and Gentiles in the Soviet Union and Romania between 1918 and 1945. Her articles have been published in *Holocaust and Genocide Studies*, *Cahiers du monde russe*, and *Yad Vashem Studies*, among others. Her *World Politics* article, "Constructing Interethnic Conflict and Cooperation: Why Some People Harmed Jews and Others Helped Them during the Holocaust in Romania" received the 2012 Mary Parker Follett Award for the best article or chapter published in the field of politics and history. E-mail: didumitru@yahoo.com

FELCHER, Anastasia is a PhD candidate in Management and Development of Cultural Heritage at IMT Institute for Advanced Studies Lucca, a graduate from PhD program at the Academy of Sciences of Moldova, and a Central European University History Department alumna. She has written on the intellectual construction of Russian literary pantheon in 19th and 20th centuries

and is currently working on the topic of (mis)management of Jewish built heritage in the urban environment of Eastern Europe. Her academic interests include: Russian and East-Central European studies, the intersection of literature and politics, the politics of commemoration, cultural heritage studies and protection, etc. E-mail: anastasia.felcher@gmail.com

JOHNSON, Carter is the Regional Director of Russia and Moldova at American Councils for International Education and a Visiting Professor at the Higher School of Economics in Moscow. His scholarly interests include the study of civil wars, post-war state-building, and the role of ethnic identity in conflict. His work has been published in *International Security*, *World Politics*, and *Nationalism and Ethnic Politics*. E-mail: johnsoncarter@gmail.com

MANOLI, Panagiota (Ph.D., University of Warwick) is a lecturer at the Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean, Greece. She was a Policy Scholar at the Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C.; Director of Studies and Research at the International Center for Black Sea Studies, Athens; and Secretary of the Economic Affairs Committee of the Parliamentary Assembly of Black Sea Economic Cooperation, Istanbul. She is the author of *The dynamics of Black Sea subregionalism* (2012). E-mail: manoli@rhodes.aegean.gr

MUNTEANU, Octavian is an Associate Professor at the World History Department of Ion Creangă Pedagogical State University of Moldova. He is responsible for the courses of Archaeology and Ancient History of Rome and Greece. His major scientific interests are determined by the Latene era issues in the East-European territories, and mainly the history of the Getae and of their relations with the neighboring populations and with those having migrated to the Carpatho-Dniestrian silvosteppe at the end of the Ist millennium B.C. E-mail: ocmunteanu@gmail.com

MUSTEAȚĂ, Sergiu, historian from the Republic of Moldova, founder and president of the National Association of Young Historians of Moldova, is currently Dean of the History Department of Ion Creangă Pedagogical State University in Chișinău. Author of 6 monographs and more than 200 articles on history, archaeology, cultural heritage preservation and textbooks analysis. Editor of two monograph series – *ANTIM* monographs and *Unknown Documents and Histories* (20 volumes published), and editor of the young historian's annual journal (10 volumes published). Every year he does over 20 presentations and public lectures in various academic centres around the world. Hence, in recent years he has been a visiting scholar and a visiting professor in many universities of USA, Germany, Romania, etc. E-mail: sergiu_musteata@yahoo.com

NEGURĂ, Petru is a lecturer at Ion Creangă Pedagogical State University of Moldova. He holds a Ph.D. in Sociology from the École des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris) and he authored a book (*Ni héros, ni traîtres. Les écrivains*

moldaves face au pouvoir soviétique sous Staline, Paris, L'Harmattan, 2009) and tens of academic articles. Petru Negură was an invited scholar / lecturer at the École Doctorale en Sciences Sociales of Bucharest (EDSS, within the University of Bucharest), at the École des Hautes Etudes en Sciences Sociales of Paris (EHESS), and at the University of California, Berkeley. From 2010 to 2013, Petru Negură was country coordinator of the Academic Fellowship Program (Open Society Foundations / HESP) in Moldova. From 2011, he is director of the PLURAL Forum in Social Sciences, based in Chişinău. His current research topics include: the sociology / social history of intellectuals in Eastern Europe and in the former USSR; the sociology / social history of public education in Eastern Europe and in the former Soviet Union; the sociology / social history of the social welfare services in the USSR and in post-Soviet Moldova. E-mail: petru.negura@gmail.com

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, Irina is a heritage consultant at the National Heritage Institute (INP) in Bucharest. An archaeologist and former Deputy Director of the Institute for Cultural Memory–CIMEC (1993-2011), she has worked for the national cultural heritage inventories for the last 30 years, being among the pioneers of computerization in the field of cultural heritage, archaeology and museum collections. She participated in many international, European, regional and national projects, conferences and working groups on topics regarding databases, digitization and the use of new information and communication technologies in the field of cultural heritage, aerial archaeology, access to cultural heritage, European heritage networks, policies, standards and thesauri. She published five books, and 45 papers and handbooks, edited several volumes and CD-ROMs, and developed the main website for the Romanian cultural heritage (www.cimec.ro), while also being active in international organization (ICOM/CIDOC, EAA, CAA, AARG). E-mail: irinaober@yahoo.com

SAMUELSON, Amy has a Ph.D. in cultural anthropology. She is currently doing research and consulting work for environmental NGOs in Chişinău, Moldova. Her research focuses on environmental activism in Moldova and Romania, and she has presented the results of her work at the annual meetings of the American Anthropological Association, the American Ethnological Society, the Association for Political and Legal Anthropology, and the Society for Applied Anthropology. E-mail: samuelson.amy@gmail.com

SAVA, Igor is a Ph.D. in History, Associate Professor at the Department of World History, Ion Creangă Pedagogical State University of Chişinău; taught courses: *Medieval and Early Modern World History (Western Europe)*, *History of the Caliphate (sec. VII-XIII)*. Research internships and participation in various local, national and international conferences. Author of several academic studies and articles and a monograph: *The country monasteries in Moldova in the second half of 14-16 centuries*, Pontos, Chişinău, 2012, 332 p. Areas of interest and academic concerns: medieval history, Romanian medieval institutions,

ecclesiastical, social and economic structures of Carpathian-Dniester region, medieval life and mentalities, political ideology and forms of power in the Middle Ages. E-mail: igorsavaas@yahoo.com

SAVA, Lucia is a Ph.D. in History, Associate Professor at the Department of World History, Ion Creangă Pedagogical State University of Chişinău; taught courses: *The modern history of Europe and America*, *The history of private life in the modern period*. Internships and research projects with national and international impact in Romania, France, Poland, etc. Author of several academic studies and articles and a monograph: *Daily life in Chişinău at the beginning of the twentieth century (1900-1918)*, Pontos, Chişinău, 2010, 318 p. Research interests: modern and contemporary history, history and culture theory, history of religions, anthropology. E-mail: luciasmd@yahoo.com

SCHERRER, Jutta is a Research Director at the École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris) since 1980. She is teaching Russian history and is particularly engaged with analysis of socio-cultural, political and philosophical phenomena of the 19th and 20th centuries. She has published extensively on Russian intelligentsia, Russian Marxism, Russian orthodoxy and religious philosophy. Her more recent research deals with identity construction in post-Soviet Russia, historical memory and politics of history. She is a member of the scientific council of the Institute for the Study of Eastern Europe in Leipzig (GWZO), of the German Historical Museum in Berlin and the German-Russian Museum in Berlin-Karlshorst.

STAMATI, Iurie is a PhD candidate at Laval University, Canada. His PhD dissertation is about the place of Slavs in the Moldavian archaeological discourse during the Soviet era. His specific research interests are: the place of archaeology in the so-called “totalitarian” societies; archaeology and nationalism; the “field” of cultural production (especially the historiography and archaeology fields) in Soviet Union; the involvement of Pan-Slavic ideology in Moldavian and Romanian historiographic discourse. E-mail: iurie.stamati.1@ulaval.ca

TAKI, Victor holds an M.A. and a Ph.D. from the Central European University (Budapest). His doctoral dissertation, “Russia on the Danube: Imperial Expansion and Political Reform in Moldavia and Wallachia, 1812–1834,” examined discursive and institutional aspects of relations between the Russian Empire and the elites of the two Romanian principalities at the dawn of the modern era. He has held temporary teaching positions at Carleton University (Ottawa), the University of Alberta (Edmonton), and Dalhousie University (Halifax). In 2011-2013, he was a postdoctoral fellow and lecturer at the University of Alberta, working on a book project devoted to the Russian encounters with the Ottoman Empire in the eighteenth and nineteenth centuries. He is currently affiliated with the Center of Ukrainian and Belorussian Studies at the Faculty of History of Moscow State University. His most recent publications are “Orientalism at the Margins: The Ottoman

Empire under Russian Eyes,” *Kritika*, no. 2 (2011), 321–351, and a monograph (co-authored with Andrei Cușco), *Bessarabiia v sostave rossiiskoi imperii, 1812–1917* (Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2012). E-mail: vitaky2001@yahoo.com

VORONOVICI, Alexandr is a PhD candidate at the Central European University (Budapest) and lecturer at Ion Creangă Pedagogical State University of Chișinău. His research interests include Soviet nationality and borderland policies, entangled history of Central and Eastern Europe, history of the Soviet Union in comparative perspective. Currently Alexandr is writing the PhD thesis on the Soviet borderland policies in the Ukrainian SSR and the Moldovan ASSR in 1920s and 1930s. He is the author of several articles on interwar Soviet nationality policies. Research interests: Soviet nationality policies, borderland studies, history of entanglements. E-mail: alex.voronovici@gmail.com